ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ 3/4(154/155)/2022

Засновано 1958 року

DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	Іван Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Тарас Пшеничний, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Андрій Коваль, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); Сергій Гуменний, д-р філософії (Україна); Сергій Біленький, д-р філософії, доц. (Канада); Микола Боровик, канд. іст. наук, доц. (Україна); Сергій Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); Вітавтас Йокубаускас, д-р гуманітар. наук (історія) (Литовська Республіка); Олександр Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Елеонора Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); Світлана Орлик, д-р іст. наук, проф. (Україна); Сергій Рижов, канд. іст. наук, доц. (Україна)

Адреса редколегії	кім. 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна ☎ (38044) 234 09 71; факс: 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 22.12.22 (протокол № 6)
Включено	до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України № 1643 від 28.12.2019)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2022

BULLETIN
OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY 3/4(154/155)/2022

Established in 1958

DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

CHIEF EDITOR	Ivan Patryliak, Dr. Habil (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Taras Pshenychnyy, Dr. Sci. (History) (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Andrii Koval, PhD (History) (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Serhii Humennyi, Dr. of Philosophy (Ukraine); Serhii Bilenky, Dr. of Philosophy, Associate Prof. (Canada); Mykola Borovyk, PhD (History), Associate Prof. (Ukraine); Serhii Yekelchyk, Dr. Sci. (History), Prof. (Canada); Vytautas Jokubauskas, Dr. Sci. (History) (Lithuania); Alexander Motyl, Dr. Sci. (History), Prof. (USA); Eleonora Narvselius, PhD (History) (Sweden); Svitlana Orlyk, Dr. Sci. (History), Prof. (Ukraine); Serhii Ryzhov, PhD (History), Associate. Prof. (Ukraine)
Editorial address	off. 349 a, Faculty of History, 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 234 09 71; fax: 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 6 of 22.12.22)
Indexed	in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate KV 17218-5988 R of 10.11.2010
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

ЗМІСТ

Бондаренко Н.
Релігійна роль єгипетської цариці як головної жриці. Культ Хатхор 5

Горянський С.
Феномен становлення пікторальної фотографії 10

Громік О.
Ментальність українців наприкінці XIX – на початку XX століття 16

Зайцева К.
Мистецтво та мода рококо в українському сучасному та історичному контекстах 24

Кузіна Н., Іваницька Л.
Історико-культурна спадщина української діаспори в сучасній туристичній практиці 28

Мельничук М.
Німецькі колоністи на півдні України:
законодавча база та соціально-економічні аспекти життя переселенців у 1787–1914 роках 31

Парфенюк А.
Політика "мечіаризму" в словацькій республіці середини 90-х років XX століття 39

Стаднік М.
Загальний огляд мезоамериканських кодексів групи Борджіа 43

Фєдосєєв Н.
Феномен становлення французького абсолютизму періоду Людовика XIV 52

Чиркова Д.
Рецензія на книгу Діани Клочко "65 українських шедеврів. Визнані й неявні" 58

CONTENTS

Bondarenko N.
The religious role of the egyptian queen as high priestess. Cult of Hathor 5

Horianskyi S.
The phenomenon of pictorial photography's formation 10

Hromik O.
The mentality of ukrainians at the end of the XIX – at the beginning of the XX century 16

Zaitseva X.
Rococo art and fashion in ukrainian contemporary and historical contexts 24

Kuzina N., Ivanytska L.
Historical and cultural heritage of the Ukrainian diaspora in modern tourism practice 28

Melnychuk M.
German colonists in Southern Ukraine:
legislative framework and socio-economic aspects of the life of settlers in 1787–1914 31

Parfeniuk A.
The policy of "mečiarizmus" in the Slovak Republic in the mid-90s of the XX century 39

Stadnik M.
General overview of the mesoamerican codices of the Borgia group 43

Fiedosieiev N.
The phenomenon of the formation of french absolutism during the period of Louis XIV 52

Chyrkova D.
Review on "65 Ukrainian masterpieces. Recognized and implicit" by Diana Klochko 58

УКД 94(32)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.1

Н. Бондаренко, студ. магістратури
ORCID: 0000-0003-3353-7659
e-mail: nataliaukraine22@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕЛІГІЙНА РОЛЬ ЄГИПЕТСЬКОЇ ЦАРИЦІ ЯК ГОЛОВНОЇ ЖРИЦІ. КУЛЬТ ХАТХОР

Аналізуються особливості служіння єгипетських цариць у храмах. Релігія у Стародавньому Єгипті була унікальним явищем, що істотно відрізнялося від сучасного розуміння ролі релігії та церкви в житті суспільства. Храми слугували домом для бога, де цар та жрецтво забезпечували збереження Маат на землі. Цариці ставали земним втіленням богині материнства Мут. Із цим часто пов'язують міф про божественне народження правителя. Унікальним також є ступінь залученості в процес служіння богам цариць. Фактично, основи усіх свобод та прав єгипетських жінок закладені саме в міфології, де Ісіда сприймається на рівні зі своїм чоловіком Осірісом та є його підтримкою. Проте беззаперечним є і той факт, що служіння жінкою певному релігійному культу було ледь не єдиною можливістю реалізуватися у єгипетському суспільстві. Зокрема, одним із найбільш впливових є культ богині Хатхор. Саме він став символом та один із канонів царської влади. Хатхор присвячена найбільша кількість храмів, ніж будь-якій іншій богині у Стародавньому Єгипті. На відміну від інших культів, у культі Хатхор жрецтво зазвичай представляли саме жінки. Основні функції та обов'язки жриць полягали у проведенні щоденних храмових ритуалів перед божествами, фестивалів та свят, управлінні власністю та ресурсами в храмі. Цариця традиційно зображувалася більшою за розміром, одягненою у свої регалії, тримаючи символи влади. Це був головний убір з уреєм або грифом зверху, часто з розкритими крилами. Згодом, у Новому царстві, саме високий статус цариці в релігійній сфері, яка почала особливо активно поєднуватися з політичним життям, дозволив отримати жінкам дійсно непохитні позиції в керуванні державою. Тому, дослідивши усі вищеперераховані аспекти, ми можемо підтвердити факт залежності політичного, релігійного та суспільного статусу цариць від ролі жінки в міфології та релігії Стародавнього Єгипту. Займання царицями керівних посад у державі вирізняє єгипетську цивілізацію з усієї історії Стародавнього світу.

Ключові слова: Релігія Стародавнього Єгипту, культ Хатхор, міфологія, єгипетське жрецтво, цариця.

Проблема гендерного питання, становища жінки в релігійному, суспільному та політичному житті залишається популярною та дискусійною темою в історичній науці. У Стародавньому Єгипті цариці мали високий статус у суспільстві та могли обіймати найвищі державні посади, відіграючи помітну роль у релігійних культах також. Період Нового царства – це апогей зростання статусу та впливу цариць як в релігійній, так і в політичній системах держави. Причини цього ми можемо знайти в основних концепціях міфології та релігії Стародавнього Єгипту. В українській історіографії таке дослідження проводиться вперше. Оскільки українська наукова література з досліджуваної теми відсутня, основна увага приділяється іноземній. Перш за все, варто виділити ті праці, що стосуються загальної історії Стародавнього Єгипту: Margaret Bunson "Encyclopedia of Ancient Egypt" (2002), Ian Shaw "The Oxford History of Ancient Egypt" (2000) та Rosalie and Antony E. David "A biographical dictionary of Ancient Egypt" (2003). Важливою є наукова література, що висвітлює зв'язок цариць та релігії: Carolyn Graves-Brown "Dancing For Hathor Women in Ancient Egypt" (2010), Joyce Tyldesley "Chronicle of the Queens of Egypt: From Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra" (2006), Gay Robins "Women in Ancient Egypt" (1993), Stephen Quirke "Ancient Egyptian Religion" (2000), Emily Teeter "Religion and Ritual in Ancient Egypt" (2012) та Danielle Basson "The Goddess Hathor and the Women of Ancient Egypt" (2012). Предметом аналізу є епіграфічні джерела, культові архітектурні пам'ятки, зокрема храми богині Хатхор, давньоєгипетська література тощо. Метою дослідження є висвітлення особливостей жрецької ролі цариць та формування нового релігійного статусу жінки до періоду Нового царства (1550–1069 рр. до Р.Х.). Визначено такі завдання: висвітлити основні характерні особливості інституту жіночого жрецтва в Стародавньому Єгипті, проаналізувати вплив культу богині Хатхор на зображення єгипетських цариць в ідеології та міфології, дослідити епіграфічні джерела, що містять свідчення про практику служіння цариць у храмах та їх релігійні функції. Було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Перш за все, це методи джерельної критики, текстологічного аналізу, індукції та дедукції, аналізу та синтезу для адекватного розуміння змісту писемних та археологічних джерел. Також здійснено переклад українською мовою єгипетських епіграфічних джерел. Метод порівняння дозволив залучити гіпотези та джерела попередніх та наступних єгипетських епох для кращого розуміння та орієнтування у темі дослідження.

Релігія була невід'ємною та надзвичайно важливою частиною стародавнього єгипетського суспільства. Така тенденція проявлялася у впливі на всі сфери життя, та у визначені служіння культу того чи іншого божества вищою метою. Саме єгипетська міфологія згодом стала основою релігії. Чільне місце у віруванні займає концепція Маат. Ця богиня була уособленням істини, справедливості та покликана зберігати божественний порядок. Дотримуючись вчення цього культу, єгиптяни очікували умиротворення та позбавляли себе від хаосу, постаючи цим самим проти богині хаосу Ісфет [1, p. 60–61]. Добре відомо, що одними із головних в релігії Стародавнього Єгипту є ідеї переродження, протиставлення життя та смерті. Ключовими положеннями релігії пояснювалися і більш звичні природні явища, такі як схід та захід сонця, розлив Нілу, посуха тощо. Важливо зазначити, що смерть у підсвідомості стародавніх єгиптян ніколи не була "кінцевою точкою шляху", вона радше символізувала перехід у потойбічний світ та продовження вже там свого шляху, у кращому його прояві [15, p. 31–32]. Значущість релігії підтверджує і той факт, що у Стародавньому Єгипті не існувало кодифікованих законів, що суворо б контролювали порядок та дотримання норм поведінки. Усі моральні та правомірні принципи були закріплені саме в релігії, концепціям якої люди беззаперечно слідували.

Відповідно до легенди, коли Сет вбив свого брата Осіріса, щоб захопити трон, саме Ісіда змогла згодом стабілізувати ситуацію. Вона, перетворившись на птаха, знайшла тіло свого чоловіка Осіріса у водах Нілу та

© Бондаренко Н., 2022

повернула до Єгипту. У них народився син Гор, який потім мав перейняти владу. Ця легенда вдало передає образ цариці та її роль у суспільстві. Перш за все, однією з головних завдань жінки було народження спадкоємця та піклування про нього до його сходження на трон. Також саме жінка стає міцною та надійною підтримкою царя в його справах. У разі потреби цариця мусила стати регентом та забезпечити збереження династії при владі. Богиня Ісіда належить до Еннеади, Великої дев'ятки єгипетських богів третього покоління. Відповідно до вірувань, вона також є матір'ю кожного єгипетського правителя [10, р. 150–152]. Протягом Нового царства (1550–1069 рр. до Р.Х.) Ісіду часто зображували на сонячній барці разом із богом Ра. Так, через її зв'язок з водою, розливом Нілу, жнивами, підкреслювалася її роль як богині родючості. Певної міри Ісіду часто ототожнювали з іншою богинею – Хатхор. Загалом, Стародавній Єгипет завжди був досить "набожною" цивілізацією. Фараон вважався найбільш наближеним до божества та був його втіленням на землі. Фізично для царя було неможливо піклуватися про щоденні ритуали, керувати державними справами та відвідувати храми в різних частинах Верхнього та Нижнього Єгипту. Тому певні обов'язки було делеговано до ієрархічно складної релігійної системи. В "Історії" Геродота ми знаходимо його бачення того, як працювала ця система:

"Жінка не може служити у храмі, ні культу богині, ні культу бога. Проте чоловік може бути жерцем обох".

Відповідно до цих слів, усіма релігійними справами керували чоловіки. І у такому патріархальному суспільстві це не мало б викликати запитань. Проте служіння богам було спільною справою, незалежно від гендеру [16, р. 15–18], чому є підтвердження в численних зображеннях на стінах храмів. Дійсно, роль жінки в релігійному аспекті життя Стародавнього Єгипту залишається недооціненою. Ця тема потребує додаткових досліджень та дискусій.

У кожній релігій, навіть політеїстичній, є головне божество, або група, що диктує принципи та концепції норм життя суспільства. У Стародавньому Єгипті однією з таких божеств була богиня Хатхор. Вона виступала покровителькою жіночності, родючості, материнства, музики, танців тощо. Іноді її порівнюють з богинею грецького пантеону – Афродітою [8, р. 166–168]. Так склалося, що суспільство Стародавнього Єгипту досить тісно підтримувало зв'язок з божествами протягом усього життя. Богам щоденно молилися, просили поради, приносили дарунки, проводили ритуали і тощо. Про це свідчать численні храми, культові центри, що розташовувалися на території Верхнього та Нижнього Єгипту. Щоб прослідкувати вплив культу Хатхор, зокрема, на становище жінки в релігійній сфері, варто спочатку проаналізувати міфологічну складову цього питання та дати основну характеристику.

У єгипетській міфології Хатхор зображується як жінка із сонячним диском, розміщеним між рогами на голові. В єгиптології сьогодні існує декілька теорій та варіантів походження богині. Перша відносить появу Хатхор ще у Додинастичний період (5300–3000 рр. до Р.Х.), що пов'язують із зображенням богині в образі корови [10, р. 125]. Фігури цієї тварини знаходять саме на артефактах Додинастичного та Ранньодинастичного (3000–2686 рр. до Р.Х.) періодів. Прикладом цього, зокрема, може послугувати палета фараона Нармера (CG 14716), І династія. Пов'язують Хатхор і з ранньодинастичною богинею Бат [9, р. 61–65]. В іконографії богині Хатхор чітко простежується також зв'язок з міфологічними концепціями сонця та богом Ра. Нам відомо, що Хатхор є дружиною або матір'ю Гора, з чим пов'язано і її ім'я *Hwt-Hr* – "будинок Гора". Така невизначена позиція щодо її родинних зв'язків пояснюється існуванням різних уявлень щодо бога Гора, наприклад, син та правитель. Роль та функції богині Хатхор відображенні у міфі, що також пов'язують з Ісідою. Іноді бачення її статусу може бути навіть діаметрально протилежним. Хоча надзвичайно важливо сприймати це як одне ціле, не роз'єднуючи ці міфологічні описи та функції, та не протиставляти одне одному. Як вже зазначалося вище, богиня Хатхор тісно пов'язана з ідеями бога Ра [5, р. 43]. Проте місце жінки в цих відносинах чітко не з'ясоване. Беззаперечним залишається те, що концепція "мандрування" сонячного диска по небу, що символізує життєвий цикл, знаходить відображення як в культі Хатхор, так і в Ра. Після вбивства Осіріса Сетом, саме жінка, Ісіда, приходить на допомогу Єгипту, щоб зібрати розкидані частини тіла свого чоловіка та повернути його до життя. Вже з часів Давнього царства ми зустрічаємо випадки ототожнення богинь Ісіди із Хатхор.

Повертаючись до зовнішнього вигляду та зображення богині Хатхор, варто відзначити певний символізм. Так, її зв'язок із коровою та зображення в позиції з піднятими та зігнутими двома руками часто трактують як уособлення жіночності, материнства, родючості тощо [18, р. 244–245]. Хатхор майже завжди присутня у святкових сценах, що супроводжуються танцями та грою на музичних інструментах. Подібні свідчення ми знаходимо на стінах храму Едфу. Він є найбільшим храмом в Дендері, що присвячений божествам Гор та Хатхор. Зокрема, саме він часто був осередком фестивалів: *"боги грають для неї на систрі, богині танцюють для неї, щоб розвіяти її поганий настрій"* [5, р. 48].

Родючість та сексуальна функція богині Хатхор підкреслені у пам'ятці Середнього царства – "Казка про пастуха". Відповідно до цієї історії, жінка спочатку постала як волохате чудовисько, що налякало пастуха, а наступного дня як спокуслива оголена жінка. Серед єгиптологів існує декілька версій щодо можливих причин такого перевтілення. Часто молилися Хатхор та проводили перед нею ритуали вагітні жінки, оскільки у Стародавньому Єгипті пологи були небезпечними та могли завершувалися досить трагічно. У будинках споруджували невеликі святилища. Це дозволяло, за необхідності, мати змогу звернутися до божества, не відвідуючи храм. День середньостатистичного єгиптянина у Стародавньому Єгипті починався з очищення статуї богині Хатхор, далі їй приносилися їжа та дари, а після проведення ритуалів святилище потрібно було обов'язково привести до початкового охайного вигляду. Тут важливо зазначити, що для вирішення "особистих проблем" можна було помолитися декільком богам. Зазвичай, це були Амон, Птах, Тот та Хатхор. Зображення останньої часто присутнє на різноманітних побутових предметах та в оздобленні царських гробниць [11, р. 179–180]. Також Хатхор як покровителька святкувань символізувала зв'язок між земним та потойбічним, що зображувалося на стінах гробниці або на самому саркофазі померлого як сцени танців, веселощів тощо.

Якщо говорити про особливості зображення богині Хатхор у мистецтві, варто виділити три основних форми еволюції її представлення та бачення образу жінки. Основна форма – це зображення корови [10, р. 125]. Така корова, також відома як богиня Хесат, символізувала родючість, материнство, піклування про інших тощо. У зображенні нічного неба Чумацький Шлях як

ISSN 1728-3817

"пиво Хесат", тобто молоко, отримав зв'язок саме із культом Хатхор. Це пояснює ще один аспект її буття як богині неба. Мехет-Верет була символом щорічного розливу Нілу та принесенням нового життя у долину. Водночас такий потоп та поява богині Хатхор в житті єгиптян можуть бути пов'язані з катастрофою, руйнуванням та знищенням усього живого, що виокремлює тісний зв'язок із богинею Сехмет. В архітектурі, на вершинах колон у храмах, часто зображали квітку лотоса, що символізувала родючість. Саме з такою характеристикою пов'язують появу, замість лотоса, голови Хатхор задля оздоблення споруд. Це вкотре підкреслює шанобливе ставлення та возвеличення цієї богині у давньоєгипетському суспільстві. Між рогами на голові богині Хатхор також можна зустріти сонячний золотий диск, що безпосередньо підкреслює її зв'язок із сонячним божеством.

Також богиню Хатхор зображують з короною, що має подвійне перо, та уреєм. Це, певним чином, акцентує вплив на політичний аспект влади та особливий зв'язок із царем. Таке сприйняття забезпечувало шану не лише як богині, але й як співправительки Верхнього та Нижнього Єгипту. Саме це використовували царі у своїй ідеології. Богиня Хатхор постає в особливій перуці та з намистом менат. Значна роль у релігійних ритуалах підкреслювалася зображенням систри у руці. Досить цікавим є ритуал "п'яти дарів" Хатхор, що здобув особливу популярність у Новому царстві. Відповідно до нього, людина повинна була назвати п'ять речей, за які вона вдячна у своєму житті. Це допомагало населенню стримувати себе від заздрощів та поганих вчинків [3, p. 58].

Культ Хатхор та зображення богині стало символом та одним із канонів царської влади. З часів Середнього царства (2055–1650 рр. до Р.Х.) богиня сприймалася на рівні з Ра. Під час правління Хатшепсут (1479–1458 рр. до Р.Х.) культ Хатхор вдало використовувався для легітимізації влади жінки-фараона. Також було збудовано декілька храмів. У поминальному храмі Дейр ель-Бахрі окреме місце відведено для каплиці як місця поклоніння богині. Хатхор присвячена найбільша кількість храмів, ніж будь-якій іншій богині у Стародавньому Єгипті. Зокрема, важливим центром поклоніння її культу у Давньому царстві (2686–2160 рр. до Р.Х.) було місто Мемфіс. Також існували важливі релігійні осередки у містах Ком ель-Хісн та Таррана. На початку Середнього царства, фараон Ментухотеп II (2055–2004 рр. до Р.Х.) заснував новий культовий осередок у Дейр ель-Бахрі. Інший храм культу Хатхор у місті Дендера є одним із найстаріших та датується правлінням четвертої династії (2613–2494 рр. до Р.Х.). Варто згадати і про храмовий комплекс в Серабіт ель-Хадіме, де Хатхор представлена як покровителька гірничої справи. Оскільки більша частина Нубії в Новому царстві була приєднана до Єгипту, культу Хатхор було побудовано декілька храмів і там. Зокрема, це храми в Фарасі та Міргіссі. Загалом, основи такої шани та поваги до жінки закріплені у єгипетській міфології. Жінка була однією зі складових тріади: чоловік, жінка, дитина. Остання була надзвичайно важливою для подальшого продовження правління чинної династії. І цариця, якою у міфології була Хатхор, виконувала роль як "Дружини царя", так і "Матері царя". Хатхор була дружиною Гора, а фараон був втіленням бога Гора на землі.

Головним завданням жрецтва було служіння божествам. Переважно воно стосувалося конкретних богів та храмів. Давньоєгипетська мова не дає чіткого визначення поняття "жрець". Проте зберігається розуміння присутності чіткої різноманітності за цим терміном. У творах філософа Херемона Александрійського ми знаходимо детальний опис ієрархії системи жрецтва. До неї було віднесено головних жерців, окремо виділено і тих, хто відповідав за священний одяг, носіїв вівтаря, писців, музикантів, що співали гімни тощо. Відомо і про існування невеликих груп, *sAw*, що епізодично служили у храмах певний час протягом року [13, p. 77–84].

Беззаперечним є той факт, що жінки в Стародавньому Єгипті мали найбільше свобод серед інших цивілізацій Стародавнього світу. Сюди варто віднести право на приватну власність, розлучення, самостійну участь у судових процесах, право на спадок тощо. Проте найбільш вагомою та помітною була участь жінки саме в релігійному житті. Як вже стало зрозуміло з попередніх абзаців, жіноче жрецтво здобуло особливу популярність з розвитком культу богині Хатхор. На відміну від інших культів, у культі Хатхор жрецтво зазвичай представляли саме жінки. Жінки переважно служили у храмах, збудованих на честь богинь, а чоловіки – богам. Вперше про жриць ми отримуємо інформацію з часів Давнього царства. Жриці Хатхор носили також титул "Слуга бога", *Hmt nTr*, з фемінітивним закінченням – t*t* [8, p. 25–26]. Ці жінки зазвичай мали знатне походження та не очікували якогось збагачення від такого служіння божеству, оскільки платили їм небагато. Крім більш знатних представниць цієї верстви суспільства, варто згадати і про звичайних жінок, що служили у храмах. Вони здебільшого допомагали у проведенні ритуалів і слідкували за порядком у храмі. Але усе, незалежно від гендеру, жрецтво носило титул *Hmt nTr*. Тому різниці між жрецтвом жіночої та чоловічої статті та їх функціями не існувало [7, p. 26–28]. Саме у храмах жінки мали можливість отримали найбільш наближені до чоловіка статус та роль у суспільстві. Якщо цариці могли успадкувати релігійні титули, то звичайні жінки отримували їх лише шляхом важкої праці та відданості релігійному культу.

Єгиптяни не сприймали жрецтво як суто релігійну структуру. Тому для нього було характерне таке адміністративне явище як титули. У жрецтві та храмовому служінні існувало загалом декілька жіночих титулів. Найбільш розповсюдженим був вже згаданий титул *Hmt nTr*, у фемінізованій його формі. Саме він був найбільш вживаним жіночим титулом у Давньому та Середньому царствах, особливо у служінні культу Хатхор. Хоча не слід забувати і про культ богині Нейт. Проте завжди є винятки. Наступні титули безпосередньо пов'язанні з проведеннями ритуалів і служінню у храмах лише жінок: *Smayt* – танцівниці, *Hsyt* – співачки, та *sxmyt* – гравці на систрі та музикантки. Вони не були жрицями та не проводили ритуалів. Проте забезпечували музичний супровід, що було важливим елементом у служінні релігійному культу [6, p. 222]. У Новому царстві ми отримуємо нові, більш потужні, релігійні ролі для жінок – "Дружина бога Амона" *Hmt nTr n Imn* та "Божественна шанувальниця Амона" *dwAt nTr n Imn*. Особливої могутності вони досягають у Третій перехідний період (1077–664 рр. до Р.Х.).

Як вже зазначалося вище, жіноче жрецтво у культі бога-чоловіка було досить рідкісним явищем. Відомо, що цариця Мересанкх III, IV династія, була жрицею культу бога Тота, бога мудрості [2, p. 24]. Також в VI династії були приклади жіночого жрецтва для божеств Міна та Птаха. Цариці також виконували священні обов'язки та займали найвпливовіші посади у храмах. Вони брали участь у святкуваннях, релігійних процесіях, та ставали зразком для наслідування [12, p. 151]. Зазвичай цариці, як головні жриці, були зобов'язані проводити ритуали та церемонії, що раніше було дозволено лише жерцям. Жерці, переважно, ді-

лилися на дві групи: *Hm nTr* "слуга бога" та *wab* "чистий" (жрець). Основні функції та обов'язки жерців полягали у проведенні щоденних храмових ритуалів перед божествами, фестивалів та свят, управлінні власністю та ресурсами храму.

Першою відомою нам царицею-жрицею була Нейтхотеп, дружина Нармена та мати Хор-Аха, I династія (3000–2890 рр. до Р.Х.). У перекладі її ім'я *nt-Htp* означає "Нейт задоволена". Для цього періоду є характерною присутність згадки богині Нейт в іменах представниць панівних родин. Цілком ймовірно, що цариця служила культу цієї богині. Так шлюб із принцесою Нижнього Єгипту, яка мала зв'язок з божеством, був політично вигідний для фараона Верхнього Єгипту. Також Нейтхотеп була володаркою титулів "Дружина царя" (*Hmt nsw*), "Мати царя" (*mwt nsw*), "Дружина двох богинь" (*smAyt nbty*) та "Наймогутніша серед жінок" (*khnty wat*) [17, p. 26–28]. Згадка богині Нейт присутня і в імені дружини фараона Джера, цариці Хернейт (*Hr Nj.t*), що означає "вигляд (зовнішність) Нейт".

Наступна цариця – Мернейт, *Mrj.t Nj.t* – "улюблениця богині Нейт", стала першою задокументованою жінкою-правителькою, регентом у Стародавньому Єгипті, що правила самостійно. Відомо, що Мернейт була дружиною фараона Джейта, та матір'ю Дена. За час свого регенства жінка обмежила повноваження придворних чиновників. Титули: "Мати царя" (*mwt nsw*), "Наймогутніша серед жінок" (*khnty wat*) та ін. Почала правити після смерті чоловіка Джейта, за малолітнього сина Дена, який згодом вшанує пам'ять матері та побудує два поминальних храми в Абідосі та Саккарі на її честь. Ім'я Мернейт присутнє у списку царів на Палермському камені, що містить імена єгипетських правителів з I по V династії. Цариця служила божественному культу, та як регент мусила поєднувати свою релігійну роль із царською. Хетепхерес I, дружина-сестра Снофру та мати Хеопса, IV династія (2613–2494 рр. до Р.Х), володіла титулами: "Мати царя Двох Земель" (*mwt nswt bity*), "Супровід Гора" (*kht-Hrw*), "Донька бога, його тіла" (*sAt nTr nt kht.f*). Як ми бачимо, після III династії у жіночій релігійній титулатурі все частіше згадується бог Гор. Хетепхерес II була однією із довгожительок IV династії, прожила понад 100 років. Донька Хеопса, дружина-сестра Джедефра. Була володаркою численних титулів, понад 50 [4, p. 50]. Хетепхерес II була жрицею бога Тота та проповідником фараона Хеопса. До цього цариця служила в поховальному культі попереднього фараона, свого чоловіка Джедефра. На стінах її гробниці (G 7000X) збереглися дані про шлях цариці до потойбічного життя, "сонячні" човни, поховальна література тощо. Це дозволяло Хетепхерес II розділити божественний статус, незалежно від того став її син фараоном чи ні.

У цей період цариці не мали політичної рівності з чоловіками, але вже активно використовували релігійні культи для підвищення свого божественного статусу. Тому першими жрицями були саме представниці царської сім'ї. Вони спочатку служили ряду божеств – Хатхор, Нейт, Упуаут, Тот тощо. Цариця Мересанкх, мати Хафре, була жрицею культу бога Тота. Археологічні пам'ятки є джерелом, що найбільш повно зображує роль цариць в релігійному житті Стародавнього Єгипту. Статуї найчастіше були культовими предметами. У Давньому царстві людей зображували надто ідеалізовано та у хорошій атлетичній фізичній формі. З'являється новий стиль царської скульптури: фараон сидить, а маленька фігурка цариці представлена поруч біля його ніг. Але подібна традиція зображення швидко відійшла від царської скульптури та перейшла до приватної.

Хенткаус, дружина фараона Усеркафа, V династія (2494–2345 рр. до Р.Х). Вона була володаркою унікального титулу, вказаного при вході у її гробницю (LG100), "Мати Двох царів Верхнього та Нижнього Єгипту" (*mwt nswy bitwy*). Також цариця зображена сидячи на троні, з фальшивою борідкою, уреєм на голові та тримає скіпетр. Вона була регентом при одному, або навіть двох синах. Джерелом, що зберегло свідчення про регентство Хенткаус I, є папірус Весткар. Важливою є представлена історія божественного походження цариці [17, p. 52–54]. Подібне згодом зробить Хатшепсут. Цариця Хенткаус була жрицею культу Хатхор. Починаючи з цього періоду, цариці стають втіленням богині Хатхор на землі, що істотно підвищує їх релігійний статус протягом наступних століть. Цариця Мересанк IV, дружина фараона Менкаухора, V династія, володіла унікальними титулами: "Та, що бачить Гора та Сета", "Жриця Тота", "Служниця Гора" та "Супутниця Гора". На прикладі цариці Мересанк IV ми бачимо як зростає популярність релігійних титулів, що вказують практику виконання царицями обов'язків верховних жриць.

Типовим зображенням дітей для класичного мистецтва Давнього царства є статуя цариці Анкхнеспепі II та її сина Пепі II, фараона VI династії (2278–2184 рр. до Р.Х). Майбутній правитель сидить на колінах своєї матері. Таке зображення можна ототожнити з образом богині Ісіди та її сина Гора. За текстами на статуї ми отримуємо свідчення про те, що Анкхнеспепі II мала титул "Донька бога" *sAt-nTr* та "Супутниця Гора" *smrt-hrw*. Також на її голові одягнена тристороння перука, що прикрашена грифом. Анкхнеспепі II була донькою першого візиря-жінки – Небет.

У Першому перехідному періоду (2250–2050 рр. до Р.Х.) варто згадати про царицю Кавіт, дружину фараона XI династії Ментухотепа II. Але особливо цікавим для нас є один із її титулів – "жриця Хатхор" *Hm.t-nTr Hwt-Hrw*. Як і в Давньому царстві саме цариці залишаються головними жрицями культу Хатхор. Найбільш популярними стають культи, що пов'язані з родючістю та процвітанням Стародавнього Єгипту. Цариця Нефрусобек (1777–1773 рр. до Р.Х) правила після смерті Аменемхета IV. Жінку згадано на стінах одного із храмів, де вона проводить ритуали перед богинею родючості Рененутет, яка має голову змії. Центр її культу розташований у Мединет-Маді. Цариця була першою з панівної родини, кого зобразили в процесі струшування систр під час релігійного ритуалу [17, p. 75]. Цариця Яххотеп I, дружина Секененре Таа II, мати Камоса та Яхмоса I (1550–1525 рр. до Р.Х.). Вже з юних літ мала високий статус у суспільстві та активно допомагала своєму чоловікові у веденні державних справ. Зокрема, опікувалася храмами у Фівах та проводила активну соціально-культурну політику, що підтримувала добробут на єгипетських землях. Для нас є цікавим ім'я цариці – *IaH-Htp(.w)*. Фактично, це перша згадка Яха, божества Місяця, в імені цариці. Це здобуде особливу популярність саме під час правління Яхмоса I. Згодом подібне явище ми побачимо за Тутмосидів, коли культ бога Тота, вже окремо від Ях-Тот, отримає значний вплив.

Відомо, що Яхмос I (1550–1525 рр. до Р.Х.), за традицією, одружився з двома своїми сестрами – Яхмес-Небта та Яхмес-Нефертарі (1562–1495 рр. до Р.Х.). Яхмес-Нефертарі була першою царицею, що мала такий високий статус та положення у суспільстві на початку Нового царства [12, p. 43]. Цариця отримує посаду Другого пророка Амона: "Обов'язки Другого про-

рока Амона належать Дружині бога, Великій дружині царя, об'єднану з білою короною, Яхмес-Нефертарі". Вона стала першою жінкою, що отримала титул "Дружина бога Амона" *Hmt nTr n Imn* [17, p. 88]. Згодом цей титул стане потужним атрибутом, що надаватиме значний політичний вплив та допомагатиме у процесі легітимізації влади. Також Яхмес-Нефертарі, як Другий пророк Амона, реформувала релігійну систему: створила новий прошарок знатних жінок, що отримав назву "Божественні жриці Карнаку" [4, p. 17], започаткувала ранг "Шанувальниця бога Амона" *dwAt nTr n Imn*. Відбулося надання особливої ролі в культі Амона матері та дружинам царя тощо. Це свідчить про формування політично-релігійного зв'язку між "Дружиною царя" та жрецтвом Амона. З підвищенням статусу жінки у Новому царстві, зростає і популярність культу Хатхор.

Таким чином, у період Давнього царства все частіше спостерігається ототожнення цариць з богинями. Отримавши свідчення щодо особливостей культу Хатхор та іконографії, ми можемо чітко визначити її роль в Стародавньому Єгипті. Ми бачимо, що зображення Хатхор в єгипетській міфології є змінним, та не має чітко визначеного трактування. Ймовірно це вкотре підкреслює природу жінки та різноманітність її ролей у житті. Однією із таких було жрецтво у храмах. Цариці брали участь у проведенні культових ритуалів, фестивалів та процесіях. Про це також свідчить активне зростання використання жіночих релігійних титулів: "Супутниця Гора", "Донька бога", "Та, що бачить Гора та Сета", "Жриця Тота" та ін. Це дає підстави стверджувати, що саме царицям належали основні сакральні функції, що значно підвищувало їх статус та положення у суспільстві. Перед початком Нового царства, цариці отримують унікальний релігійний статус верховних жриць, що стає міцним фундаментом для значного розвитку політичного впливу цариць у Новому царстві (напр. жінки-правительки Хатшепсут, Нефертіті, Таусерт).

Список використаних джерел

1. Assmann, J. (1989). *State and Religion in the New Kingdom*. New Haven, CT: Yale University.
2. Blackman, A. M. (1921). *On the Position of Women in the Ancient Egyptian Hierarchy*. London: Journal of Egyptian Archaeology.
3. Bleeker, C. J. (1973). *Hathor and Thoth: Two Key Figures of the ancient Egyptian Religion*. Leiden: E. J. Brill.
4. Bunson, M. R. (2002). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. New York: Facts on File, Inc.
5. Darnell, J. C. (1997). *The Apotropaic Goddess in the Eye*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
6. Gillam, R. A. (1995). *Priestesses of Hathor: Their Function, Decline and Disappearance*. Cairo: Journal of the American Research Center in Egypt.
7. Gosline, S. L. (1996). *Female Priests: A Sacerdotal Precedent from Ancient Egypt*. Journal of Feminist Studies in Religion, Bloomington: Indiana University Press.
8. Graves-Brown, C. (2010). *Dancing for Hathor: Women in Ancient Egypt*. New York: Continuum.
9. Hart, G. (2005). *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. New York: Routledge.
10. Pinch, G. (2002). *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
11. Pinch, G. (1993). *Votive Offerings to Hathor*. Oxford: Griffith Institute.
12. Robins, G. (1993). *Women in Ancient Egypt*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
13. Roth, A. (1991). *Egyptian Phyles in the Old Kingdom: The Evolution of a System of Social Organization*. Chicago: The Oriental Institute of the University.
14. Shaw, I. (2003). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
15. Taylor, John H. (2001). *Death and the afterlife in ancient Egypt*. London: British Museum Press.
16. Teeter, E. (2011). *Religion and Ritual in Ancient Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Tyldesley, J. (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt: From Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra*. London: Thames & Hudson.
18. Wilkinson, R. H. (2003). *The Complete Gods and Goddesses of ancient Egypt*. London: Thames & Hudson Ltd.

References

1. Assmann, J. (1989). State and Religion in the New Kingdom. New Haven, CT: Yale University.
2. Blackman, A. M. (1921). On the Position of Women in the Ancient Egyptian Hierarchy. London: Journal of Egyptian Archaeology.
3. Bleeker, C. J. (1973). Hathor and Thoth: Two Key Figures of the ancient Egyptian Religion. Leiden: E. J. Brill.
4. Bunson, M. R. (2002). Encyclopedia of Ancient Egypt. New York: Facts on File, Inc.
5. Darnell, J. C. (1997). The Apotropaic Goddess in the Eye. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
6. Gillam, R. A. (1995). Priestesses of Hathor: Their Function, Decline and Disappearance. Cairo: Journal of the American Research Center in Egypt.
7. Gosline, S. L. (1996). Female Priests: A Sacerdotal Precedent from Ancient Egypt. Journal of Feminist Studies in Religion, Bloomington: Indiana University Press.
8. Graves-Brown, C. (2010). Dancing for Hathor: Women in Ancient Egypt. New York: Continuum.
9. Hart, G. (2005). The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses. New York: Routledge.
10. Pinch, G. (2002). Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt. Oxford: Oxford University Press.
11. Pinch, G. (1993). Votive Offerings to Hathor. Oxford: Griffith Institute.
12. Robins, G. (1993). Women in Ancient Egypt. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
13. Roth, A. (1991). Egyptian Phyles in the Old Kingdom: The Evolution of a System of Social Organization. Chicago: The Oriental Institute of the University.
14. Shaw, I. (2003). The Oxford History of Ancient Egypt. Oxford: Oxford University Press.
15. Taylor, John H. (2001). Death and the afterlife in ancient Egypt. London: British Museum Press.
16. Teeter, E. (2011). Religion and Ritual in Ancient Egypt. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Tyldesley, J. (2006). Chronicle of the Queens of Egypt: From Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra. London: Thames & Hudson.
18. Wilkinson, R. H. (2003). The Complete Gods and Goddesses of ancient Egypt. London: Thames & Hudson Ltd.

Надійшла до редколегії 23.12.22

N. Bondarenko, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE RELIGIOUS ROLE OF THE EGYPTIAN QUEEN AS HIGH PRIESTESS. CULT OF HATHOR

In this article, the author analyzes the features of the service of Egyptian queens in the temples of Ancient Egypt. Religion in Ancient Egypt was a unique phenomenon that was significantly different from the modern understanding of the role of religion and the church in society. The temples served as a home for the god, where the king and the priesthood ensured the preservation of Maat on earth. The queens became the earthly embodiment of the goddess Mut. The degree of involvement in the process of serving the gods of the queens is also unique. In fact, the foundations of all the freedoms and rights of Egyptian women are laid in mythology, where Isis is perceived as equal to her husband Osiris. However, the fact that serving a certain religious cult was almost the only possibility to be realized in Egyptian society for women. In particular, one of the most influential is the cult of the goddess Hathor. This cult became a symbol and one of the canons of royal power. Hathor has the largest number of temples dedicated to any other goddess in Ancient Egypt. Unlike other cults, in the cult of Hathor the priesthood was usually represented by women. The main functions and responsibilities of the priestesses were to perform daily temple rituals for the deities, festivals and holidays, and to manage the property and resources of the temple. The queen was traditionally depicted larger, dressed in full royal regalia, holding symbols of power. It was a headdress with a uraeus or vulture, with its two wings hanging from both sides of the head. Later, in the New Kingdom, it was the high status of the queen in the religious sphere, which began to be especially actively combined with political life, that allowed women to gain truly unshakable positions in the management of the state. Therefore, after closer examination of all the above-mentioned aspects reveals that we can confirm the interdependence of political, religious and social status of queens. This statement is also reflected in the mythology and religion of Ancient Egypt. The occupation of queens in leading positions in the state distinguishes the Egyptian civilization from the entire history of the ancient world.

Keywords: Ancient Egyptian religion, Hathor cult, mythology, Egyptian priesthood, queen.

УДК 930.85(075.8)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.2

С. Горянський, студ.
e-mail: SGorynsky@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН СТАНОВЛЕННЯ ПІКТОРАЛЬНОЇ ФОТОГРАФІЇ

Пікторальна фотографія – специфічний феномен, котрий міг виникнути лише в умовах становлення фотографії та пошуку її місця серед інших мистецтв. Тема пікторіалізму залишається широким полем для дослідження, адже в ній можна виділити велику кількість взаємопов'язаних тем: намагання стилізувати роботи на манер живопису, технічний розвиток фототехніки, вплив фотографії на художників та їх роботи.

Розкрито специфіку творів фотографів-пікторіалістів через порівняння з художніми творами та виділенням характерних рис, які були запозичені з живопису.

Ключові слова: фотографія, пікторалізм, живопис, вплив, стиль.

Постановка проблеми. Фотографія, як достатньо молодий вид мистецтва, що активно розвивається, залишається широким полем для всесторонніх досліджень, особливо у сфері відносин між різними видами мистецтв. Взаємодія живопису та фотографії добре описана та досліджена лише односторонньо, у відношенні впливу фотографії на живопис, проте зворотний зв'язок залишається недостатньо дослідженим. Питання "Чи є фотографія мистецтвом?" і наразі є темою для дискусій та освітлення в науковій літературі. Проте пікторіалізм – напрям фотографії, який позиціонував себе як мистецький, тому до нього можуть бути використанні поняття та категорії, якими оперують при аналізів визнаних мистецтв.

Автор перед собою поставив завдання охарактеризувати саме вплив живопису на фотографію, питання якого є недостатньо освітленим у спеціалізованій літературі і дає підґрунтя для подальших досліджень у цьому напрямі.

Додатковим стимулом до розробки даної теми є те, що стильові особливості сучасної фотографії почали все більше і більше наближуватися до пікторіальної традиції. Тому глибше дослідження витоків та стильових особливостей пікторіалізму є актуальним.

Предметом дослідження є творчість французьких фотографів-пікторіалістів другої половини XIX століття. Характерні ознаки, котрі вказують на витоки ідейних, стилістичних та світлотіньових рішень із живопису.

Аналіз джерел і літератури. Освоєння накопиченого матеріалу відносно фотографії відбувалось поступово, тому перші наукові роботи, присвячені фотографії, з'явилися тільки в 30-х роках XX століття. Дослідники зайнялися вивченням фотографії тими самими методами, що і практикувалися в історії живопису. Важливу роль у цьому процесі відіграли численні виставки, котрі були приурочені до тих чи інших ювілейних дат, пов'язаних із фотографією.

Найбільш важливими є загальні роботи, котрі намагаються простежити еволюцію фотографії в різних країнах. До них можна віднести "Фотографія: ілюстрована історія" М. Сандлера 2002 р., "Енциклопедія фотографії 19 століття" Д. Ханаві 2008 р., "Фотографія. Всесвітня історія" Д. Каррізі 2016 р. та робота з аналогічною назвою Н. Роземблюма, написана 1984 року. В 1986 році була опублікована праця Ж.-К Леманьї, а в наступному десятилітті були створені роботи М. Фрізо. Варто відмітити характерні риси, котрі об'єднують данні роботи. Історія фотографії так само як й історія живопису чи будь-якого мистецтва розглядається як свого роду еволюція, з більш-менш чітким поділом на різні періоди, котрі виділяють, відштовхуючись від культурного, стильового розвитку. На час написання вищезгаданих робіт, спадок фотографії почали розглядати не тільки як цінний документ, а й як об'єкт з художньою цінністю в ньому. Цьому посприяв той факт, що між створенням перших фотографій та діяльністю дослідників пройшло достатньо часу, щоб фотографії отримали додаткову цінність завдяки своєму віку.

Завдяки цим роботам у фотографії почав існувати свій список "геніїв" та "шедеврів". Проте поле для діяльності дослідників у сфері історії фотографії залишається достатньо широким. Постійно додаються нові, раніше невідомі фотографії, котрі часто розглядаються зараз без огляду на їх призначення, що кардинально може змінити їх значення. У будь-яких подібних виданнях важливе місце займає саме ілюстративний ряд, котрий дуже часто є спільним для всіх авторів.

При дослідженні історії фотографії в XX столітті все більше уваги почали приділяти саме "художній фотографії" – термін котрий позначає вид фотографії, відмінний від ремесла та документа, більше наближений до мистецтва. Х. Гернсхейм написав книги "Художня фотографія" та "Естетичні напрями в фотографії минулого та теперішнього", в 2012 році вийшла стаття П. Бунела під назвою "Пікторальна фотографія". Даних дослідників цікавила проблема естетичних особливостей фотографії та її стильова еволюція, що було дуже тісно пов'язано з темою взаємовідносин фотографії та живопису.

Поділ фотографії на документальну та художню є цілком закономірним, відповідно до функцій, котрі вона мала виконувати. Проте складністю для дослідників є те, що ця функція з часом може змінюватися на велике стильове різноманіття творів, котрі важко об'єднувати в окремі групи. Саме поняття "художньої фотографії" є характерним: виникнувши в кінці XIX століття воно було виразником бажання дослідників до більш чіткого поділу фотографії та її легітимізації як виду мистецтва. Велику роль у цьому зіграла творчість фотографів-пікторіалістів і статус фотографії в XX столітті був порівняно високим. У багатьох істориків фотографії можна зустріти свого роду "виправдування" фотографії за її більш поширену документальну роль, тому історики та фотографи у свої працях намагалися іноді приховати її, щоб на перше місце вивести "високу фотографію". Таким чином сам термін "художня фотографія" свідчить про те, з якою складністю фотографія входила до мистецької ієрархії.

Дослідники виділяють у фотографії численні напрями, котрі іноді цілком відповідають напрямам у живописі. Наприклад, такий напрям як пікторалізм часто називають стилем. Французькі пікторіалісти поча-

© Горянський С., 2022

ISSN 1728-3817

ли активно досліджуватися починаючи з 1980-х років, причиною цьому може слугувати "художність" та "артистизм", котрий був характерний для їх фотографії, котрий і виділяє її серед загальної маси. До робіт напряму, пов'язаних із цим стилем, можна віднести роботи П. Бунела та М. Пуавера.

У той час, як більшість дослідників намагались "прилаштувати" фотографію до вже існуючої системи мистецтв з її понятійним апаратом, були і автори, котрі намагалися знайти її сутність та специфіку. Теорія про фотографію як нове мистецтво ставиться цими авторами під сумнів, їх більше цікавлять суто теоретичні питання: природа фотографії як феномену, її взаємодія з глядачем, її функції в суспільстві. Завдання, цілі та головні питання теоретиків відрізняються від тих, які ставили історики фотографії, при цьому вони використовували форму есе, що тільки підкреслювало увагу на окремих питаннях та не давало можливості розглядати її структурно. До них можна віднести роботи С. Зонтаг "Про фотографію" та В. Беньяміна "Коротка історія фотографії".

Важливою особливістю цих робіт був полемічний відтінок їх написання, автори намагалися створити нову "феноменологію" фотографії, опираючись на філософські поняття та категорії, часто абстрактного характеру. Роботи, написані Зонтаг та Беньяміном, відрізняє прагнення до розгляду предмету в його "чистому" вигляді, ізольованому від середовища. При цьому авторів цікавить "справжня" фотографія, котра найбільш яскраво передає основні особливості та можливості цього заняття. Таким чином дослідники доходять висновку, що "художня фотографія" не є "несправжньою", через своє прагнення до приховання своєї "фотографічної" натури. Проникнувши в музейний простір, фотографія стала притягувати до себе увагу не тільки як мистецький феномен, а й як унікальне явище, котре нерозривно пов'язане з реальністю. Тому теоретики фотографії XX століття відстоюють її право не бути мистецтвом, що є цілком протилежним до позиції дослідників історії фотографії.

Постановка завдання. Автор ставить перед собою завдання на прикладах робіт французьких пікторіалістів прослідкувати вплив живопису в жанрових, композиційних, стилістичних рішеннях.

Виклад основного матеріалу. З часів винайдення, котре пов'язують з трьома людьми – французами Непьєсом і Дагером й англійцем Тальботом, фотографія активно почала розвиватися як і в технічному розумінні так і в мистецькому. Друга половина XIX століття поставила перед фотографією ряд викликів: питання про природу фотографічних зображень, роль фотографа у мистецькому просторі та місце фотографії серед інших мистецтв. Можливість використання фотографії в абсолютно утилітарних цілях ставило питання про можливість належності фотографії до мистецтва, що лише спонукало фотографів до вирішення цієї проблеми. Значну роль у цьому процесі відіграли саме нові віяння в фотографії, котрі базувалися не стільки на фотографічних принципах, скільки на живописних та художніх прийомах [4, с. 294].

Пікторіалізм як напрямок в фотографії виник задовго до того, як отримав свою назву. В 1869 році англійський фотограф Генрі Пітч Робінсон опоблікував роботу "Пікторальний ефект в фотографії" [3, с 153]. Дана робота ввела новий термін, котрий позначав стильові особливості художньої фотографії середини XIX століття. Розвиток та поширення цього стильового напряму ближче до кінця XIX століття переріс у цілий напрямок фотографії – пікторіалізм, котрий отримав свого найвищого розвитку в період 1880–1910 років.

Принциповим для розуміння легкості та швидкості розвитку художньої фотографії в той час є відмінність у середовищах живопису та фотографії. У художньому світі на той час панувало старше покоління художників Едгар, Делакруа, Коро і Курбе, котрі приймалися за еталон живопису та насаджувалися в численних художніх школах та салонах. На цьому фоні зароджувалось мистецтво імпресіоністів, котрі були свого роду бунтівниками проти усталеної системи та отримували опір від неї. Фотографія як молодий вид мистецтва, напроти, була полем для експериментів, вільним від будь-якого роду догм через відсутність такої довгої історії розвитку як у живопису. З погляду художнього розвитку та еволюції стилю – це було однозначною перевагою, проте з іншої сторони – це було платою за пошук свого місця серед мистецтв.

Для пікторальної фотографії ключовим елементом її становлення був вплив живопису. Взаємодія живопису та фотографії виражалися не тільки в прямому впливі, а й в тому, що деякі течії співіснували, чинили вплив одна на одну та мали спільну ідейну базу. Паралельність шляхів розвитку двох різних мистецтв, збіг аспектів творчої еволюції мали свої особливості. Курбе, Мане, барбізонська школа живопису, символісти та імпресіоністи були стилістично близькими фотографії, проте в творчості пікторіалістів вони відігравали ключову роль.

У кінці XIX століття контроль автора над зображенням, можливість здійснювати різноманітні маніпуляції зі знімком, повністю його видозмінювати стають критеріями "художності". Позитив перестав бути копією негативу, оскільки фотограф прагнув до унікальності кожної своєї роботи. Пікторіалісти так само як і символісти визнавали повну свободу дій художника, його право на власне бачення. Самими важливими факторами у визнанні фотографії як мистецтва є претензії фотографа на естетичну цінність його роботи та зусилля, витраченні на її створення.

Проголосивши фотографію "новим мистецтвом", французькі пікторіалісти називали себе основоположниками художньої фотографії, без огляду на фотографів середини XIX століття, котрі ставили перед собою подібні завдання. Пікторіалізм був напрямом, котрий, порівнюючи з художньою фотографією середини століття, значно розширив уявлення про її можливості, що було одним із ключових етапів на шляху її становлення як мистецтва [3, с. 131].

Так як живопис має набагато більше наративне поле, його об'єктом може стати будь-яка вигадана ситуація чи об'єкт, що дає більшу степінь свободи при виборі зображуваного об'єкта та манери його зображення. Фотографія, навпаки, має змогу працювати тільки з реально існуючими об'єктами, і в силу своїх технічних особливостей, данні об'єкти зображуються документально точно. Якщо перед митцем стоїть задача "вирватись" від реалізму фотографії та наблизити її до живопису, йому необхідно використовувати спеціальне устаткування чи шукати нові методи обробки пластинки, котрі дадуть бажаний художній ефект.

Звичайно, пов'язувати зародження імпресіонізму з впливом фотографії не є до кінця достовірним, проте фіксація окремо взятого моменту близька природі фотографії. Важливо відмітити, що обидва напрями були

закономірними для своєї епохи. У середині XIX століття коло сюжетів у фотографії починає поповнюватися сценами реального життя, знятих з "натури". А діяльність таких фотографів як Шарль Негр чи Гюстав Ле Гре, роботи яких передували імпресіонізму, проте в них можна простежити тенденції цього напряму [3, с. 217].

Це говорить про паралельність розвитку двох мистецтв та можливість фотографії до художнього розвитку та подальшого впливу на інші мистецтва. З іншої сторони, технічні особливості ранньої фотографії, котрі іноді давали ефекти, подібні до імпресіоністичного живопису, довгий час не визнавалися як "художні", будучи для більшості фотографів дефектами. Адже перші сто років свого технічного розвитку фотографія намагалася скоротити час витримки зображення і досягнути "моментальності". Саме тут виражається феномен пікторіалізму, бо його престаники йшли наперекір тогочасним тенденціям у розвитку фотографії як ремесла та намагалися трудомісткими методами внести в свої роботи подібні "дефекти".

Головною дилемою, котра стояла перед фотографами, було отримання кольорового зображення, котре б дозволило максимально наблизитися до живопису. На початку XX століття братами Люм'єр була запатентована технологія автохрому, котра давала можливість створювати кольорові фотопластини. З поширенням цієї технології звернення до імпресіонізму та пуантилізму серед фотографів стало особливо спокусливим, проте дана технологія давала можливість створювати лише скляні фотопластини, котрі можна було переглядати за допомогою проектора. Можливості кольорової фотографії відкрилися для фотографів тільки в 1924 році з винайденням трьохшарової плівки [4, с. 382].

Станом на середину XIX століття у фотографії уже існувала устелена іконографія, перейнята з живопису. Більшість фотографів дотримувались умовностей, котрі диктували їм художні жанри. Проте варто відмітити те, що в деяких жанрах (портрет та пейзаж) фотографія була полем активного творчого пошуку.

У пікторіалізмі широке розповсюдження отримали такі жанри: ню, пейзаж та жанрові сюжети. Проте в цей період відбулися певні ускладнення, оскільки більшість жанрів у "чистому" вигляді більше не існують. Унаслідок утворився свого роду "сплав", при цьому пікторіалісти у своїй масі залишалися прибічниками алегоричних та символічних сюжетів, котрі простежуються в їх творчості. Незважаючи на те, що фотографи так само як і художники-імпресіоністи працювали з "натури", проте в їх витворах головним залишається прагнення привнести до зображення певний прихований сенс.

Яскравим прикладом цього твердження є робота Константа Пуйо "Літо" (1905, галерея Жерара Леві, Париж). На фотографії зображено лісний ставок, біля якого можна побачити фігуру жінки в білому платті, яка збирає латаття. Зовні робота нагадує пізні роботи Клода Моне, проте якщо розглянути її з огляду на вплив символістів, можна дійти висновку, що фігура жінки є алегорією на літо. Таким чином Констант Пуйо у своїй роботі поєднує художню манеру пікторіалістів та символізм. Варто відмітити, що пейзаж, як складова частина роботи, заслуговує окремої уваги. Передній план знятий зверху, створює у глядача враження глибокої перспективи, детально пророблена гра світлотіні також є частиною роботи з простором, здається що задній план знаходиться набагато далі у просторі, ніж він насправді є. Вся композиція створює враження, ніби глядач "зависає" над поверхнею води та спостерігає за тим, що відбувається з абсолютно неймовірного ракурсу. Використання подібних прийомів є характерним для пікторіалізму в площині роботи з простором, пізніше їх перейме фотографія XX століття.

Іншою роботою Константа Пуйо, котра яскраво ілюструє вплив символістів на фотографів-пікторіалістів, є "Містична квітка" (1906, галерея Жерара Леві, Париж). Запозичення концепції "таємничого підтексту" тут є очевидним, проте головну роль усе ж таки грає робота фотографа зі світлом та сюжетом. На фотографії ми можемо побачити жінку в білому, за спиною якої стоїть джерело світла. Це створює драматичний силует, котрий нагадує образ Діви Марії. Жінка відкриває своє обличчя, тримаючи накидку двома руками, а використання квітів навколо неї доповнює композицію. Схожість з релігійним живописом тут є очевидною, проте цілком світський мотив підкреслює постановочний характер роботи.

Фотографії Робера Демаші, котрий наряду з Константом Пуйо складав основу французького пікторіалізму, також відрізнялися схильністю до романтизації образу та містицизму. В його творчості проявлялися самі різноманітні тенденції, від цілком салонних до абсолютно новаторських пейзажних робіт. Однією з них є "Швидкість" (1904), перед глядачем постає динамічна сцена руху автомобіля по дорозі, котра по-діагоналі ділить роботу на дві частини. За автомобілем можна побачити хмару пилу підняту ним, глядачу зрозуміло, що він рухається достатньо швидко, проте вся фотографія розтушована і в ній нема жодних чітких ліній. Автор зобразив динамічну сцену в невластивому для неї "туманному" вигляді, навіть силует автомобіля розмитий по краях. Робота з простором та ракурс з якого зроблений знімок також є показовими, у глядача складається враження, що автомобіль мчить прямо на нього, проте відчуття тривоги у нього не виникає. В технічному розумінні робота виконана достатньо нетривіально, сама сцена була знята на короткій витримці, щоб мати змогу зафіксувати автомобіль на ходу. Проте при постобробці фотограф максимально пом'якшив усе зображення та розмив його контури, що створює враження невідповідності форми та змісту роботи. Таким чином Деміша не просто намагається зобразити саме поняття "швидкість", він передає його сутність, розуміння якої цілком лежить у площині почуттів та емоцій глядача. Автомобіль, як символ нової епохи, практично дематеріалізується, стає абстрактним. Це є однією з ознак, що станом на початок XX століття як живопис, так і фотографія приходить до нового етапу розвитку, пов'язаного з абстракцією [6, с. 119].

Портретно-жанрова фотографія в пікторалізмі також отримує символістичний підтекст. В 1899 році Робер Демаші створив зображення, котре стало фронтиспісом для власної роботи "Чи мистецтво фотографія?". Фотографія під назвою "Трагічний лик" представляє собою достатньо поширений серед пікторалістів сюжет – жіночий портрет. З темноти глядача зустрічає обличчя жінки з розпущеним волоссям, котра дивиться на єдине джерело світла яке знаходиться за кадром. На її обличчі, освітленим ним, проявляється контрастна тінь, вибір крупного плану дозволяє розгледіти вираз її обличчя. Проте у глядача створюється враження, ніби між ним та жінкою є певна "завіса", котра розділяє глядача та зображену фігуру. Подібний ефект був за-

ISSN 1728-3817

позичений у літографії, за його допомоги можна створити враження в'язкості простору, що імітує повітря.

Пікторіалісти часто перетворювали портрети жінок у меланхолічні образи, котрі передавали настрій fin de siècle [1, с. 71]. Вже на початку 1980-х років цей термін окрім свого значення "кінець століття" отримав інший сенс. Мистецтвознавці, митці, письменники та критики стали використовувати його для позначення витонченості переживань, втоми від життя та песимізму. Стилістика Робера Демаші є достатньо близькою з живописом Ежена Кар'єра (з яким фотограф був особисто знайомий), Едмона Аман-Жана та Альберта Бенара [9, с. 75]. В особливості його портретні фотографії нагадують картини Кар'єра, образність його творів та широке використання коричнево-сірої димки створює навколо його персонажів атмосферу печалі та меланхолії, що було характерним для знімків фотографа.

Оскільки пікторіалізм знаходився під значним впливом символізму, закономірно, що персонажі фотографій перетворювалися в персоніфікації Природи, Краси, Таємниці. Проте людське обличчя цікавило фотографів і з формального погляду, тому часто можна зустріти роботи, названі як "Етюд" або "Голова жінки". У подібних роботах об'єкт є приводом для фотографа до експериментів зі світлотінню, композицією чи використанням специфічних пігментів. Точне зображення особистості перестало бути важливим для імпресіоністів, а згодом і фотографи-пікторіалісти перейняли цей принцип. Портрет у фотографів був пов'язаний з етюдом, під яким вони розглядали завершений твір "на задану тему". Розмитість котра була перейнята у живопису, стала розглядатися як художній задум, а не ознака спонтанності створення роботи. У пікторіалізмі підготовчі етюди створювалися за допомогою моментальної фотографії та виконували ту саму функцію, що і в живописі: пошук мотиву, композиції. Проте вони в жодному випадку не розглядалися як самостійна робота.

Тенденцію до поділу на різноманітні жанри можна прослідкувати в фотографії з моменту її зародження. До їх списку можна віднести театралізовані портрети 1860-х років та роботи Ледара та Клари 1880-х років, котрі нагадують літографії. Аналоги такої фотографії можна зустріти в живописі другої половини XIX століття від Мане до Рафаелі. Проте мова йде не про стиль, а про типологію жанрового живопису, персонажі якої отримують риси портретного живопису, котрий стає все більш образним. Для пікторіалістів основною ціллю було наближення до живопису, в якого вони перейняли навіть відношення до жанрів, окрім того, у кінці XIX століття етюд був важливим самостійним твором. Таким чином фотографи-пікторіалісти намагалися використовувати ті самі візуальні та стилістичні прийоми, що й актуальний для них живопис [2, с. 38].

Також у творчості пікторіалістів змінилося трактування такого жанру як ню, котрий завжди сприймався в фотографії як щось сумнівне, оскільки зображення несло документальний характер. Реалізм та точність фотографії довгий час не давали цьому жанру піднятися до рангу мистецької фотографії. Проте пікторіалісти змогли досягнути того, що фотографія оголеного тіла стала нагадувати живопис чи графіку. Витонченість, одухотвореність вигляду натурниць, грацийність молодих жінок – все це повинно було додати "художності" фотографіям. При подібних зйомка часто використовували монокль, котрий давав м'якість та розфокусованість зображення, при обробці цей ефект намагалися підсилити для досягнення ефекту диму, котрий окутує фігуру, – все це на думку авторів облагороджувало реальність. Проте самим головним нововведенням було те, що пікторіалісти зробили цей жанр самодостатнім, фотографам більше не треба було шукати "виправдання" у вигляді міфічних атрибутів чи "античного" сюжету. Таким чином більше не було необхідності додатково стилізувати роботу та давати їй алегоричну назву, таку як "Весна" чи "Античний сон", фотографія просто могла мати назву "Етюд ню" чи "Оголена" [1, с. 175].

Прикладом цього може бути робота Робера Демаші "Страждання" (1903, Метрополітан), навіть сама назва говорить, що робота є символістською. Сам характер роботи є подвійним, образ страждання обрамлений у салонний формат. Характерною особливістю цієї роботи є те, що автор при обробці механічно затер всі області роботи, окрім головного об'єкта. Зазвичай у подібних випадках пікторіалісти вдавалися до створення ефекту димки навколо, проте така груба обробка тільки підсилює враження глядача. Працюючи більше з образом, фотограф мав змогу зосередитися на максимальному розкритті художніх прийомів, робота виконана гуміарабіковим методом з використання червоного пігменту. Робота за своєю манерою нагадує картини експресіоністів та передає відчуття глибокої кризи буття. Спрощена композиція та подряпини на фоні не дають глядачу зрозуміти, чи жінка лежить на підлозі, чи стоїть напроти стіни.

У жанрово-пейзажних фотографіях пікторіалісти зазнали значного впливу імпресіоністів, серед яких особливо близьким до них був Клод Моне. Тематика "прогулянок" та "пікніків" є характерною для творчості Константа Пуйо, на багатьох його роботах зображені дами з парасолями в руках, котрі збирають квіти. Фотографія "сніданок на острові д'Ербле" апелює до теми "сніданків на траві", котра була поширена в 1860-х роках [10]. Так само як і Моне, фігури в пейзажних фотографіях Пуйо не несуть жодної індивідуальності, проте є важливою композиційною частиною роботи. При цьому можливості фокусування в фотографії обумовлює ще одну цікаву особливість цих робіт: передній план знаходиться у фокусі, а задній розмитий. Подібна особливість споріднює фотографії пікторіалістів із живописом натуралістів.

Таким чином, в другій половині XIX століття у фотографії використовується характерний для академічного живопису набір знаків: костюми, драпірування, погляд направлений у небо. Всі ці характерні особливості виявляються по-суті накладеними на фотографію та в кінцевому результаті опиняються у використанні пікторіалістів, котрі до них додали нові способи обробки зображення. Тобто, фотографи-пікторіалісти використали існуючий художній наратив та додали до нього характерні особливості фотографії, котрі визначалися технічними можливостями цього заняття. Варто відмітити, що "високий" живопис був обраний як основа не випадково. Основною ціллю цього наслідування було прагнення фотографів приєднатися до "традиції", "школи", таким чином легітимізувати свої твори як мистецькі.

Творчі пошуки пікторіалістів у сфері передачі атмосфери пов'язані з діяльністю імпресіоністів. Значним чином на них також вплинули такі напрями, як салонне мистецтво, символізм та експресіонізм. Новаторство пікторіалістів полягало в тому, що опираючись на традиції живопису вони змогли створити новий напрямок у

мистецькій фотографії та сприяли її визнанню. Їх роботи показали широкий спектр можливостей фотографії та її можливість до подальшого розвитку в XX столітті.

Більшість жанрів фотографії також були перейняті з живопису та отримали свій розвиток у новому середовищі. Навіть після відкриття для фотографів можливостей короткої витримки, вони все одно продовжили знімати постановочні жанрові фотографії. Для пікторіалістів було недостатньо просто зробити вдалий у художньому розумінні знімок, над ним потрібно було працювати, тобто контролювати сам фотографічний процес.

Взаємодія з фотографією для багатьох художників була лише пов'язана з вивченням та фіксацією натури, вона представляла реальний, матеріальний світ без прикрас. Фотографія представляла собою прогрес: "Прийшли машини і мистецтво зникло. І я далекий від думки, що фотографія нам на користь". Проте автор цього вислову, Поль Гоген проявляв інтерес до фотографії, пов'язаної з культурою та звичаями туземців, котрі знаходили відображення у його роботах. Відомо, що у Гогена були друзі-фотографи, наприклад Анрі Лемассон та Гюстав Ароза [4, с. 25].

Важливо відмітити, що можливість тиражування фотографії ставила під сумнів її як мистецький витвір, адже за аналогією з живописом не могло існувати десяти абсолютно ідентичних картин. Це зменшувало унікальність та неповторність твору, тому деякі фотографи-пікторіалісти знищували негативи зображень, що унеможливлювало їх подальше тиражування [4, с. 27]. Глядач, дивлячись на знімок, не повинен був задумуватися, як він зроблений та скільки таких ще існує. Тепер фотографія стає лише інструментом для отримання унікального твору, котрий буде більш цінним через його штучність.

Осмислення фотографії як окремого виду мистецтва та "перемога" ідей пікторіалістів відбудеться тільки в XX столітті, коли суспільство визнає за нею це право в обмін на її "приручення" та використання у свої цілях [11, с. 57].

Висновки. Фотографія як продукт технічного розвитку людства поєднує в собі дві важливі складові: механічну фіксацію дійсності та творчий потенціал. З одного боку, на ранніх етапах заняття фотографією потребували ґрунтовних знань фізики, зокрема оптики та хімії. З появою фотографії візуальний досвід людства значно розширився, воно отримало інструмент не тільки для фіксації дійсності, а й для творчості.

Закономірним є те, що з поширенням фотографії відбувся перерозподіл зображальних інструментів, котрі використовувалися в тих чи інших видах людської діяльності. Фотографія витіснила графіку та живопис у тих сферах, де точність та можливість швидкої та простої репродукції особливо цінувалися: каталогізація предметів мистецтва, архітектурна зйомка, копіювання планів, рисунків тощо. Варто відмітити, що основною проблемою мистецької фотографії середини XIX століття була її несамостійність та незрілість. У цей ранній період, відмічений наполегливою боротьбою фотографів за свій статус, відбувалося становлення художньої фотографії. Лише в XX столітті вона почне сприйматися суспільством як повноцінне мистецтво.

Оскільки фотографи прагнули легітимізувати новий вид мистецтва, вони звернулися до іншого визнаного та усталеного візуального мистецтва – живопису. Необхідність бути сприйнятими публікою та велика кількість технічних складнощів змусили фотографів використовувати вже існуючі зображальні прийоми та принципи. Процес становлення фотографії як мистецтва, в першу чергу, пов'язаний з пікторіалізмом – першим самостійним напрямом у художній фотографії. Через утилітарну природу фотографії пікторіалісти ставили собі за мету довести те, що фотографія володіє такими ж зображальними та смисловими можливостями, як і живопис. Для цього вони використовували спеціальні технічні засоби та додаткову обробку знімків, тим самим наближуючи їх до творів живопису та гравюри. Характерною особливістю цього напряму є еклектичність, котра обумовлена запозиченням всього найкращого, що могла запропонувати живописна традиція.

Початково фотографія перейняла від живопису основні жанри та композиційні прийоми, котрі в новому середовищі отримали подальший розвиток. Такі жанри як портрет, пейзаж та етюд складали основну частину робіт пікторіалістів, перейнявши їх, фотографи почали активно експериментувати з ними та видозмінювати їх. Яскравим прикладом є еволюція жанру ню в фотографії, котрий до приходу пікторіалізму сприймався як достатньо сумнівний, оскільки зображення несло документальний характер. Проте пікторіалісти змогли досягнути того, що фотографія оголеного тіла з належною обробкою стала нагадувати живопис чи графіку. Чим, у свою чергу, нівелювали реалізм фотографії та зробили цей жанр самодостатнім, фотографам більше не треба було шукати "виправдання" у вигляді міфічних атрибутів чи "античного" сюжету.

У другій половині XIX століття в портретній фотографії існувала іконологія, перейнята у салонного та академічного живопису. Це виражалося в сюжетах, роботі з простором, костюмах, драпіюванні тканин та позах моделей. Набір всіх цих особливостей складав основу всієї тогочасної портретної фотографії, потрапивши в розпорядження пікторіалістів він був доповнений новими способами обробки зображення, котрі споріднювали його з живописом та графікою. Особливе місце у творчості фотографів-пікторіалістів займав символізм. У портретах та етюдах фотографи намагалися через зображення передати символ того чи іншого поняття (страждання, швидкість, літо). Варто відмітити, що "високий" живопис був обраний як основа не випадково. Метою цього наслідування було прагнення фотографів приєднатися до "традиції", "школи", таким чином легітимізувати свої твори як мистецькі.

Проте не лише академічний живопис першої половини XIX століття мав вплив на фотографію як таку. Подальші взаємовпливи двох мистецтв можна простежити аж донині, яскравим прикладом та подальшим вектором для розвитку даного дослідження є розгляд взаємовідносин між пікторальною фотографією та імпресіонізмом.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Camera lucida. Нотування фотографії / Ролан Барт. – Київ: MOKSOP, 2022. – 176 с.
2. Benjamin W. On Photography / Walter Benjamin. – London: Reaktion Books, 2015. – 128 p.
3. Bunnell P. A Photographic vision: Pictorial photography / Peter Bunnell. – Princeton: Princeton University Press, 2012. – 345 с.
4. Frizot M. A New History of Photography / Michel Frizot. – London: Konemann, 1998. – 775 p.
5. Gernsheim H. The history of photography from the camera obscura to the beginning of the modern era / Helmut Gernsheim. – New York: McGraw-Hill, 1969. – 395 p.

6. Hacking J. Photography: The Whole Story / Juliet Hacking. – Berlin: Prestel, 2012. – 576 c.
7. Hannavy J. Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography / John Hannavy. – New York: Routledge, 2008. – 828 p.
8. Melikian S. Photography's Early and Unsung Pioneers [Електронний ресурс] / Souren Melikian. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https://www.nytimes.com/2010/01/23/arts/23iht-melik23.html.
9. Sandler M. Photography: an illustrated histoy / Martin Sandler. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 160 p.
10. Sontag S. On Photography / Susan Sontag. – Westminster: Penguin, 2010. – 224 p.

References

1. Barthes, R. (2022). *Camera Lucida: Reflections on Photography*. Kyiv: MOKSOP. [In Ukrainian].
2. Benjamin, W. (2015). *On Photography*. London: Reaktion Books.
3. Bunnell, P. (2012). *Photographic vision: Pictorial photography*. Princeton: Princeton University Press.
4. Frizot, M. (1998). *A New History of Photography*. London: Konemann.
5. Gernsheim, H. (1969). *The history of photography from the camera obscura to the beginning of the modern era*. New York: McGraw-Hill.
6. Hacking, J. (2012). *Photography: The whole story*. Berlin: Prestel.
7. Hannavy, J. (2008). *Encyclopedia of Nineteenth-Century photography* (1st ed.). Routledge.
8. Melikian, S. (2010) *Photography's Early and Unsung Pioneers*. https://www.nytimes.com/2010/01/23/arts/23iht-melik23.html.
9. Sandler, M. (2002). *Photography: an illustrated histoy*. Oxford: Oxford University Press.
10. Sontag, S. (2010). *On Photography*. Westminster: Penguin.

Надійшла до редколегії 24.12.22

S. Horianskyi, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF PICTORIAL PHOTOGRAPHY'S FORMATION

Pictorial photography is a specific phenomenon that could only emerge in the context of the formation of photography and the search for its place among other arts.

Since its invention, photography has been actively developing both in technical and artistic terms. The second half of the nineteenth century posed a number of challenges to photography: the question of the nature of photographic images, the role of the photographer in the artistic space, and the place of photography among other arts. Pictorialist photographers tried to solve these problems. In general, this period was characterised by the active development of the visual arts, so pictorialism remains a wide field for research, as it can be distinguished by a large number of interrelated topics: attempts to stylise works in the manner of painting, the technical development of photographic equipment, the influence of photography on artists and their works.

In this work, the author reveals the specificity of the works of pictorialist photographers through comparison with artistic works and highlighting the characteristic features that were borrowed from painting.

Keywords: photography, pictorialism, painting, influence, style.

УДК 908(477):316.347:159.95](=161.2)"19/20"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.3

О. Громік, студ. магістратури
ORCID: 0009-0004-1454-0750
e-mail: olhromik@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Актуальність поточної роботи випливає зі зростання інтересу широкої громадськості та наукової спільноти до теми ментальності, поглиблення розуміння її сутності взагалі та ролі в розвитку суспільства зокрема.

Мета дослідження – розкрити каузальні зв'язки процесів розвитку ментальності українців наприкінці XIX – на початку XX ст.

Завдання дослідження: встановити ключові фактори формування ментальності українців наприкінці XIX – на початку XX ст., виокремити основні риси ментальності українців в означений період, охарактеризувати вияви цих рис та з'ясувати значення й наслідки досліджених ментальнісно-трансформаційних процесів у контексті їхнього впливу на ключові події історії України початку XX ст.

Методологія дослідження, окрім стандартних загальнонаукових і спеціально-історичних методів, включала розгляд діставаної в процесі контент-аналізу інформації під соціологічним кутом зору, що дало змогу розкрити досліджуване явище як діалектичне й динамічне.

Результати і висновки. Було визначено головні риси ментальності українців в означений період, надано детальну характеристику виявів деяких із них, а також засвідчено зв'язок між названими рисами та низькою консолідованістю українського суспільства під час національно-визвольних змагань початку XX століття. У контексті встановлення факторів трансформації ментальності українців наприкінці XIX – на початку XX ст. було висунуто й проаргументовано гіпотезу, що суттєву роль у відповідних процесах зіграли соціальні середовища, до яких потрапляли індивіди, і відповідні досвіди, яких вони набували.

Ключові слова: ментальність українців, селянство, інтелігенція, військовики, Перша світова війна, Українська революція.

Вступ. Усе поширенішою стає думка, що своєрідним детермінантом поведінки певних суспільств є їхня ментальність. Актуальність поточної роботи обумовлена необхідністю нових досліджень, які могли б підтвердити чи спростувати цю тезу, та й взагалі покращити розуміння феномену ментальності. Ця стаття пропонує оригінальну інтерпретацію розвитку явища в межах окремого історичного епізоду – кінця XIX – початку XX ст. З метою розкриття причинно-наслідкових зв'язків процесів розвитку ментальності українців у цей час ми поставили перед собою такі завдання: 1) встановити фактори формування ментальності українців наприкінці XIX – на початку XX ст.; 2) виокремити ключові риси ментальності українців в означений період; 3) охарактеризувати вияви цих рис та 4) з'ясувати значення й наслідки досліджених ментальнісно-трансформаційних процесів у контексті їхнього впливу на ключові події історії України початку XX ст.

Методи дослідження. Засадничими для цього дослідження стали принципи детермінізму, історизму, об'єктивності й системності. Його методологія ґрунтувалася на історико-генетичному та історико-системному методі. Історія ментальностей є стрижнем історико-антропологічного підходу, який неминуче спонукає нас використовувати в дослідженні мікроісторичний підхід [28]. Опріч цього, специфіка предмету унеобхіднила звернення до міждисциплінарного підходу: розгляд діставаної в процесі аналізу текстових джерел інформації під соціологічним кутом зору дав змогу розкрити діалектичну сутність явища й тому якнайкраще простежити динаміку його розвитку.

Результати. Дослідження засвідчило, що визначальними рисами ментальності українських селян означеного періоду були деякі особливості способу мислення, спричинені скованістю волі та безініціативністю, інтровертністю, комплексом меншовартості. Причиною їхнього виникнення ставав передусім травматичний досвід контактів із представниками державного апарату, церкви, учителями. Селянин сприймав зовнішнє середовище як вороже, відчував щодо нього емоції страху та сорому – це спонукало до самозаглиблення, зацикленості на власному мікрокосмі, певної самоізоляції. У філософії діяльності селян домінував праксеологічний компонент, що вкупі з безініціативністю сприяло виникненню скептичного ставлення до новацій, інертності світогляду, який, опріч того, через інформаційну ізольованість селянства та брак освіти був доволі обмеженим.

Важливими факторами розвитку ментальності стали також дві події, що вможливили її суттєві трансформації – Перша світова війна й Українська революція. Мільйони українців були мобілізовані до армій Російської та Австро-Угорської імперій. Розширення їхнього світогляду, усвідомлення відсутності особистого інтересу в участі у війні, її антигуманний характер сприяли актуалізації важливости захисту їхньої ціннісної системи. Проте на етапі державотворення та боротьби за збереження державності дала про себе знати напруженість у відносинах між різними соціальними групами, що випливала з їхніх відмінних соціальних досвідів і психологій. Інтелігенція та військові виявляли взаємну підозріливість, селяни – певну наївність, обмеженість і анархо-індивідуалізм як наслідки розчарувань у Центральній Раді, більшовиках, гетьманаті, Директорії, що, на наше переконання, знайшло найяскравіший вияв у явищі отаманщини.

Наукова дискусія з теми: аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до вивчення ментальності в українській науці зростає [22; 5; 13; 27; 14]. Л. Якиминська провела комплексний історіографічний аналіз наукових досліджень співвідношення етнічного та соціального в системі психо-свідомісних характеристик українців. У її роботі подано узагальнені характеристики праць багатьох українських учених 19 століття, присвячених дослідженню духовної культури українців [33]. Стаття Н. В. Семергей [21] присвячена аналізу наукових надбань новітньої української історіографії з проблеми змін, яких зазнала традиційна українська ментальність у період українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX ст. І. О. Поліщук у своєму дослідженні [19] розкриває специфіку формування ментальних чинників виникнення Української Народної Республіки на початку XX ст.

© Громік О., 2022

Ю. В. Візниця [4] на підставі аналізу праць деяких науковців осмислює поняття ментальності як такої, пояснює сутність такої риси ментальності українців, як маргінальність і доходить висновку, що, пояснюючи відмінності ментальності східних та західних українців, доречно використовувати цивілізаційний підхід. Найґрунтовніше на сьогодні дослідження теми ментальності українців з'явилося 2017 року, коли світ побачила праця Я. Калакури, О. Рафальського і М. Юрія "Ментальний вимір української цивілізації" [10].

У контексті робіт, тематика яких була найбільш близькою до предмету поточного дослідження, відзначимо статтю О. Доніка, Б. Опрі й О. Федькова [8], де вони дійшли висновку, що в епоху модернізації головною рисою ментальності селянства залишався соціальний ідеал праці на власній землі, і що цій соціальній групі була властива певна аполітичність. Ми погоджуємося з цим висновком і пропонуємо в поточній роботі деякі додаткові зауваги щодо ментальнісних підстав цієї аполітичності. Дехто ж із дослідників дійшов дещо відмінних, ніж ми, висновків щодо рис ментальності українського селянства на початку XX ст. [1; 21]. Наприклад, І. Автушенко й Є. Кузнецова називають серед таких терпимість, цілеспрямованість і креативність. Хоча наше дослідження показало протилежні результати в контексті цих рис, висновки згаданих вчених щодо решти з означених особливостей ментальності українських селян цілком узгоджуються з нашими: ідеться, наприклад, про брак консолідованості, відсутність загальної національної ідеї та ін.

Джерельна база дослідження. Ментальність часто досліджували на підставі вивчення низки джерел особового походження, авторами яких були відомі письменники, діячі культури, політики тощо. Обмеженість можливостей висвітлення розвитку ментальності, властива джерелам такого авторства, очевидна. Поверховість висвітлення формування ментальності в опрацьованій історичній науковій літературі часто спричинена цими недоліками формування джерельної бази й заведикою увагою деяких дослідників [17; 10] до загальнотеоретичного матеріалу й макрофакторів формування ментальності. Натомість, якщо побудувати дослідження на вивченні джерел особового походження, урахувавши при їх відборі необхідність представлення в них відомостей про досвід різних соціальних груп, воно більш повно висвітлюватиме особливості розвитку ментальності.

Зважаючи на це, дане дослідження побудоване передусім на джерелах особового походження, автори яких народилися наприкінці XIX ст., мали досвід перебування в селі та стали свідками Першої світової війни й Української революції. Особливо цінні відомості щодо психології, світогляду й ціннісної системи українських селян містяться у мемуарах І. Козуба [12] та В. Пласконоса [18]. Варто наголосити, що в поточному дослідження ми намагалися дотримати балансу у висвітленні процесів різної територіальної прив'язки: авторами деяких джерел є наддніпрянці [12; 31; 15; 23], а інших – галичани [11; 2; 16]. Джерела містять найрізноманітнішу інформацію про економічну та соціальну сфери життя українців, яку було використано насамперед для встановлення факторів формування ментальності та опису її виявів, а також висвітлюють події Першої світової війни та Української революції – на підставі відповідних звісток у поточному дослідженні охарактеризовано ментальнісно-трансформаційні процеси, установлено їхні причини.

Виклад основного матеріалу. М. Гримич стверджує, що вся українська культура зростала на формуванні культури землі, доводить селянську спрямованість українського менталітету як інтегральну характеристику [33]. Зважаючи на це, принципову важливість для нашого дослідження має висвітлення ментальності селянства. Ллойд Демоз у своїй "Психоісторії" [6] продемонстрував, що у формуванні психології цілих поколінь важливу роль грає батьківське виховання. Оскільки риси ментальності певної соціальної групи виявляють тісну пов'язаність із психологічними особливостями індивідів, з'ясуймо, як виховання в українському селі кінця XIX століття могло впливати на їхнє формування.

Видатний український соціолог Микита Шаповал твердив, що у психології селянина велику роль відігравав страх: "Селянська родина так виховує дитину: вона прищеплює їй до емоції страху всю практику життя: Перш над усе командує мати: сядь, встань, ляж, піди, роби те, а не те; те можна, а те не можна. Кожне слово матері грає роль подразника для виконання емоції страху. Цим шляхом у дитини витворюється маса звичок <…>. Дитину лякають передовсім богом, попом, жандармом, татом, паном, вовком, відьмою, мавкою, духом, учителем, інспектором, папою, митрополитом, поляком, стражником, циганом, жидом, дідичем і т. д. і т. д" [30, с. 59]. Цей уривок важливий не лише для ілюстрації ймовірного впливу виховання на психологію та світогляд дитини, але й для розуміння того, що батьки не без причин лякали дітей попами, жандармами й поляками: ці останні лякали самих батьків, – уже дорослих селян.

У багатодітних родинах не всім можна було приділити увагу в необхідному обсязі. Іван Козуб згадував, що часто стикався з недоглядом з боку батьків, нарікав, що батько ніколи не купував для нього якихось ласощів чи іграшок. Дітей часто били [12]. Очевидно, що психіка дитини, піддаваної фізичному насиллю, була травмованою. Жити ж їй доводилося в постійному остраху через можливість застосування сили старшими. Мемуарист Іван Кедрин згадував, як під час гри в дитинстві він розбив лобом вікно: "Тямлю, що я ревів не тому, що розрізав чоло і кров заливала мені очі, а зо страху, що скаже батько, що я збив йому шибу" [11, с. 14].

Однак недогляд за дітьми був вимушеним. Турботи фактично поглинали всю увагу селян: "часу для спочинку, веселощів і розваг" годі було шукати [12, с. 74]. Мемуарист Пласконіс ставив риторичне питання: "…як міг думати простий хлібороб про якісь інші справи, коли його думка невідривно оберталася довкола питання про забезпечення хліба насущного своїм дітям?" [18, с. 74]. Ці особливості соціально-економічного становища селян впливали на їхній світогляд, змінюючи ціннісну систему та виробляючи нові поведінкові патерни.

Наприклад, одне з головних місць у системі цінностей селянина посідала земля. Коли в жінки помирав чоловік, то охочі одружитися на вдові сватали "…не так її саму, як її землю" [12, с. 87]. Хоча селянина з самого дитинства привчали до праці, йому було вкрай важко розбагатіти. Тому для селянства матеріальні блага були ще однією безумовною цінністю. Цьому можна знайти підтвердження в мемуарах: "За селянським звичаєм було дуже почесно мати багато худоби" [12, с. 69]. Багатство зятя для батьків було приводом віддати дочку заміж навіть за умови, що вона його не кохала: "Чого

плачеш? Добре знаєш, за кого йдеш. Це ж тобі не хтобудь, а добра людина й заможний козак" [9, с. 25].

Безумовно, неабиякий вплив на формування ментальності українців справляло здобуття освіти. Викладання як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях супроводжувалося проявами насилля. Кость Туркало писав, що учня могли бити по лобі кишеньковим ножиком, якщо той не міг відповісти на питання вчителя [23]. Василь Пласконіс згадував про випадок, коли за невиконання завдання вчитель ударив учня лінійкою по руці так, що розтяв вену" [18, с. 59]. Про означене явище згадував і М. Шаповал: "Ще й тепер в наших школах б'ють дітей, щоб викликати реальні емоції страху і до їх прищеплювати низку рефлєксів, потрібних для "учителів"" [30, с. 60], Усе описане утверджувало в селянській ментальності таку рису, як безініціативність. Навмисне сковування волі людини через страх набирало великої сили ще в молодому віці, під час здобуття селянином освіти. Особливістю психології людини, що перебувала в означених умовах, могло стати очікування дозволу на якусь дію, стрес через непевність у її правильності.

Однак відомо, що не всі селяни діставали освіту: були ще "темні" [12; 23], тобто неосвічені. Головною причиною того, що селяни не віддавали своїх дітей до школи, частіше ставало те, що, "як це було тоді на порядку денному, батько волів мати своїх дітей не в школі, а підручними в його господарстві" [3, с. 96]. Ці прикрі обставини недооцінки освіти селянами описував у своїх творах й Іван Франко: наприклад, в оповіданні "Малий Мирон" він порушував проблему складнощів життя людини з яскравою індивідуальністю й неординарним мисленням в українському селі та як висновок зазначав: "Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, "як звичайно у людей", то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного…" [26]. Це підтримання неосвіченості дітей могло бути спрямованим на пригнічення індивідуальності. Селянська громада не любила тих, хто хотів "вивищитися" над нею, карала їх за погорду та намагалася ізолювати. Одним зі способів такого пригнічення було розповсюдження пліток: "…часом поголос про якусь дівчину був несправедливим. Просто, як мовиться, мала "довгого" язика та зухвалу вдачу й надто вирізнялася з-поміж інших. А таких споконвіку вважали білими воронами, і перепадало їм чи не більше, ніж справжнім хвойдам" [12, с. 37]. Усе означене могло призводити до утвердження такої психологічної риси, як інтровертність, а також своєрідно сприяти посиленню ролі суспільної думки як регулятора діяльності індивіда. Останнє суттєво сковувало його ініціативність.

Ходити до школи не означало дістати ґрунтовні знання. І річ була не в тім, що не всі учні виявляли достатньо старанності. Проблемою була незрозуміла мова навчання. Іван Козуб писав про земську школу, у якій учився: "…дуже шкода, що навчання велося чужою мовою. Багатьом учням те давалося нелегко. Кілька моїх друзів навіть були змушені кинути навчання, так і не здолавши мовного бар'єру…" [12, с. 40]. Досвід перебування в закладі освіти сприяв виникненню комплексу меншовартості: Кость Туркало писав: "…селяни були зовсім національно несвідомі. Вони називали себе "руські", не здаючи собі зовсім справи про правдиву свою національність. Вони тільки знали, що то Росія, і є російський цар, що там десь далі на північ живуть "канапи", а вони самі – "хахли", у школі вчать російською мовою, і то панська мова, а вони говорять "мужицькою" мовою" [23, с. 11].

Разом із тим, трансформації ментальності, які відбувалися під час здобуття вищої освіти, випливали з дістання нових можливостей, нового поля діяльності: "Коли я, перейшовши 1907 року з Духовного Училища до Семінарії, відчув у ній більше волі, то тепер, ставши студентом, відчув, як і всі новаки-студенти, що щойно покинули лаву середньої школи, цілковиту свободу. Я був подібний до того птаха, що його після довгого перебування в клітці випустили на волю. Він у перші хвилини не знає толком, що йому робити й навмання летить, куди несуть його крила, без певної мети, без з'ясованих іще намірів. Отака раптова свобода деяких студентів збивала з правильної дороги, виносила їх на шлях розгульного життя; вони не могли зразу опанувати себе, і були випадки, що деякі з них занехаювали науку й сходили ні на що, а бували випадки, що, спившись, гинули" [23, с. 91–92]. Описувана Туркалом свобода дій могла нейтралізовувати таку рису ментальності селянина, як безініціативність. Студентство, крім того, виробляло здатність до самоорганізації. Процес переходу до іншої соціальної групи нагадував природний відбір, тому час здобуття вищої освіти в місті для селян був перехідним етапом, випробуванням. Наприклад, закріплення в місті залежало від уміння заводити соціальні зв'язки. Ось, наприклад, спомини Туркала: "1912 року відбулося в мене одне знайомство, що вводило мене в ширше коло українського громадянства" [23, с. 97].

Мешканці села часто мали підозріливе ставлення до оточення, були обережними та інтровертними. Козуб дивувався, чому селяни не ремонтували дороги у своїх селах: "…сяк-так дбали про під'їзд до свого двору, а далі їх нічого не обходило". У ґрунті речі, це було виявом індивідуалізму (як зазначав Пласконіс, селяни "люблять у всьому бути самовистачальними" [18, с. 37]), намаганням опорядити свій простір, у якому можна було б сховатися від того, що лякало селянина. Деякі звичаї демонструють закритість селянської громади: наприклад, хлопець мав "виставляти могорич" парубкам того села, до якого він ходив, аби залицятися до якоїсь тамтешньої дівчини [12, с. 33]. Якщо лави сільської інтелігенції поповнював хтось немісцевий, наприклад новий учитель чи представник духовенства, то він цілком міг очікувати на побиття, пограбування тощо: в селі, як зазначає Ю. Присяжнюк, "нуворишів" не любили й зустрічали з підозрою [29]. Хлопці одружувалися переважно з дівчатами зі свого села [12]. Замкненість громади виявлялася також у тому, що "молодь не терпіла чужаків у своєму товаристві" [12, с. 31]. Селяни почувалися "зайдами" в чужих селах [18]. Навіть у подорожі до сусіднього села селянинові все могло здаватися "чужим, ворожим і непривітним" [12, с. 116].

Світогляд селянина в прямому сенсі був обмеженим: здається, його "кордони" були цілком матеріальні та пролягали краєм села. Один із мемуаристів назвав рідне село "найкращим, незабутнім світом" [18, с. 7]. Історію подорожей одного селянина інший автор описав коротко: "Далі Демок, Ташані та Іржавця ніколи не бував" [12, с. 71]. Однак візит до великого міста міг стати для людини з села відкриттям. Іван Козуб, наприклад, писав, що, повернувшись до села після поїздки до Києва, він "почувався, як у пустелі" [12, с. 102]. Цікаво, як автор підсумував зміни у взаємодії селян із зовнішнім

світом, що відбулися за пів століття: "…капустяни тепер – не те що наприкінці XIX сторіччя – добре вже знають дорогу і до Києва, і по всій Україні гасають, та й за її межами бувають (здебільшого по базарах)" [12, с. 41]. Отже, контакти селянства з іншими соціальними групами були наприкінці XIX ст. слабкими, що свідчить про певну його соціальну ізольованість.

Ця ізольованість не була чимось природним для становища селянина, – її викликала, серед іншого, політика державної влади, яка прагнула обмежувати "шкідливу" ініціативність селян: "Над селянством України за тих часів тяжіли "настанови" Російської імперії з її горезвісним гаслом "Держать и не пущать!". На жаль, держали й не пускали не лише апаратники, але й реакційне офіцерство, поміщики, мракобіси-попи Російської православної церкви" [12, с. 38]. Авторитет влади й страх перед нею також змушував селян бути дуже обережними у своїх діях: вони боялися кари, розправи, оскільки протягом років держава контролювала їх і всіляко обмежувала їхню ініціативність. Це призводило до проблеми, що її Осип Назарук називав "багнистою інерцією" [16, с. 77] українського суспільства. Іван Козуб також свідчив, що мешканці його села "завше жили ніби за інерцією загальних подій у країні…" [12, с. 41]. Крім того, безліч життєвих ситуацій, які для селян великою мірою були несподіваними, незвичайними, ніби заставали їх зненацька. Василь Пласконіс описував випадок, коли сільська вчителька так побила учениці, що в тої стався нервовий розлад, а її батьки "були людьми несміливими й покірними, а тому й не вступилися за свою дочку <…>. Може, зрештою, думали, що так і повинно бути і що вчителі мають право так робити" [18, с. 60]. Отже, державна політика імперій кінця XIX – поч. XX ст. сприяла утвердженню в ментальності селянства таких рис, як скованість волі, безініціативність, інтровертність.

Микита Шаповал вважав українських селян пасивними, що співвідносно з тією рисою, яку в поточному дослідженні ми називаємо безініціативністю. Він надав вірогідне пояснення пасивності як психологічного захисного механізму [18]. Дехто ж із сучасних дослідників особливу увагу приділяє специфіці українських чорноземів, стверджуючи, що їх надзвичайна родючість не створювала додаткових стимулів до активності [33].

Травматичний досвід контактів із представниками влади сприяв самочинству: якщо в селі когось спіймали на крадіжці, цю справу намагалися вирішити тихо, не залучаючи якихось державних органів [12]. Вияв описуваної риси способу мислення бачимо й у тих селян, які згодом перебували у війську. У поведінці вояків можна простежити певну пасивність. Наприклад, запідозривши когось у шпигунстві на користь ворога, підстаршина міг не вживати жодних заходів (не повідомляти коменданта сотні), уважаючи це компетенцією жандармів-старшин та покликаючись на небажання "лізти поперед батька в пекло" [2, с. 36].

Г'ю Гессель Тільтман, британський письменник, у 1934 році писав, що українці бажають лише непотурбованого життя на своєму власному терені [7]. Причиною цього він уважав миролюбність і демократизм українців, але ці риси самі можуть мати причини. Небезпека думати й говорити призводила до безініціативності селянства, підозріливості, "замкненості" власного мікрокосму. У таких умовах селяни вимушені були задовольнятися пошуком "локальних" сенсів – бажали впорядкованості й усталення ритму життя. У пріоритетах селянина, отже, був спокій, а не динамічність. Селяни "дивилися на своє існування, як на важкий обов'язок, який треба якось на цьому світі відкапарити, поки не прийде спочинок вічний" [18, с. 17–18].

Серед усіх визначальних рис ментальності українців наприкінці 19 – на початку 20 ст., беззаперечно, найприкметнішим є комплекс меншовартості. Він оприявнювався у відносинах із тими, хто належав до "престижнішої" соціальної групи або іншої національності. Селянин усю структуру суспільства сприймав спрощено: за потреби можна було поділити його на тих, над ким панують, і тих, хто сам панує – власне "панів": "У розумінні селянина паном був або той, хто мав освіту, або той, що мав маєтки і сам фізично не працював. "Паном" також був і той, хто носив краватку. А щодо жидів, то селянин, не знаючи імені, так і звертався: "Пане жиде". Натомість селянина ніхто паном не звав, та він собі того й не бажав, бо воно йому видалося б дуже чудним" [18, с. 47].

Селяни іноді соромилися середовища, з якого походили. Козуб писав, що вихідці з козацької старшини, дістаючи освіту у вишах, вибивалися у дворяни та "відгороджувалися від простого люду" [12, с. 39]. Селяни були носіями, у ґрунті речі, самообмежувальних стереотипів: "Люди були зичливі до Андруха, жалували його, та все ж не забували, що він наймит – щось ніби менше вартісне від людини" [12, с. 34]. Козуб твердив, що селяни могли прагнути сягнути "висот міської культури" [12, с. 41]. Деякі з них "хату свою тримали не по-селянському" й були "зодягнені по-городському". Комплекс меншовартості в описаних випадках іноді сприяв соціальній автосегрегації: "Селяни в ті часи вважали, що пасажирськими поїздами мають їздити лише пани". [17, с. 119].

Сприяло розвиткові комплексу меншовартості й перебування у війську: І. Козуб, що записався добровольцем до російської армії на початку Першої світової війни, писав: "Склад вояків приблизно на дві третини був із хохлів (іншої назви для нас в армії не було), решта – москалі, узбеки, грузини та інші. Розмовляли й віддавали команди тільки російською мовою. Хохли старанно "штокалі", проте їхня мова являла собою несусвітенну мішанину. Вони ніяковіли перед москалями й самі вважали себе людьми другого, а то й нижчого сорту. Не набагато і я відрізнявся від загалу" [12, с. 137].

В усіх формах комплексу меншовартості підґрунтям його була низька оцінка своєї національної групи. О. Назарук згадував: «як стоячий на сторожі наш жовнір почує, що переходячі попри нього офіцери говорять "по-нашому", то не салютує. Запитаний, чому так робить, відповідає: "Та бо ви, панове, свої люде"» [16, с. 40]. Варто зазначити, що комплекс меншовартості ставав підставою для поширення провінціалістських поглядів на майбутнє України в часи Української революції. Багато інтелігентів, будучи вихідцями з селян, виявилися носіями таких поглядів, і тому не бачили можливості, за якої Україна могла б існувати у відриві від метрополій.

Не можна оминути увагою ту об'єктивну обставину, що село як на західноукраїнських землях, так і в Наддніпрянщині впродовж тривалого періоду було ізольованим інформаційно. Цим можна пояснити розквіт пліткарства в селах, про що, зокрема, згадує Іван Козуб, а також схильність до комунікації взагалі, попри панівну в середовищі селянства інтровертність: "Тоді люди хотіли і вміли спілкуватися, охоче й легко вступали в розмови. А що вже в неділі чи інші святкові дні, яких тоді було досить багато, то й говорити не доводиться" [12, с. 26].

Дослідники відзначають, що селяни не використали можливостей, надаваних їм низкою "великих" реформ 1860–1870-х рр., для здобуття освіти тією мірою, якою, можливо, декому з них хотілося б. Ю. Присяжнюк уважає, що "пересічний український хлібороб зустрів "епоху капіталізму", зберігши у своїй психології усталений упродовж століть стереотип – пріоритетність фізичної праці людини над її інтелектом та над здатністю економічно ефективно мислити" [29]. Дійсно, селянський розум був прагматичним, підпорядкованим практиці. Суспільна думка в селі легко могла піддати осуду чиїсь нераціональні підходи до життя: "…з видзігорних [зарозумілих, – О. Г.] сільських модників насміхалися: мовляв, бач, голодранець, а справив які чоботи! Не буде з нього пуття! Не стане хазяїном!" [12, с. 37].

Селяни боялися суспільного осуду. І. Козуба, наприклад, звільнення з роботи й страх розказати про це близьким ("Що скажуть люди?" було для селянина головним критерієм доцільности того чи того вчинку) спонукало ухвалити рішення піти в армію, коли вже тривала війна. Отже, селяни ладні були поставити під ризик своє життя та здоров'я, але не репутацію. Ще один приклад: "Виховання дочки цілком лежало на матері. Вона вчила її бути роботящою, шануватися в жартах з парубками, бо недобра слава ледащиці й вертихвістки чи, не дай Боже, розпусниці, порушниці предківських звичаїв швидко розліталися селом" [12, с. 34]. Цікаво, як мемуарист тут деталізує значення слова "розпусниця": "порушниця предківських звичаїв" – тобто аморальність розпусти, на думку селян, полягала не в порушенні християнських норм поведінки, а в недотриманні принципу поваги до пращурів, до способу їхнього життя. Однак звернімо передусім увагу на те, що обґрунтування неприйнятності розпусти "впиралося" в той факт, що вона викличе осуд з боку громади. Це ще раз підтверджує, яке місце в системі пріоритетів селян посідало прагнення будь-що уникнути конфронтації із суспільною думкою: "Загалом же мораль на селі завше була на висоті. Молодь, як вогню, боялася осуду громади" [12, с. 37].

Страх перед суспільним осудом іноді мав негативні наслідки для психології селян. Деякі моделі поведінки громади, що випливали з суспільною моралі, були, у ґрунті речі, дискримінаційними щодо жінок: "Дівчину, що мала нешлюбну дитину, почіпкували, як почіпкують молодицю по вінчанні. Така дівчина вже не мала права у церкві стояти між дівчатами, лишень поміж заміжніми жінками. <…> Соромилися її батьки, соромилася родина, часом навіть і з дому виганяли, а свати покритки ніхто не хотів" [12, с. 69]. Навіть якщо причиною дошлюбної вагітности було зґвалтування, громада ніби дистанціювалася від жертви. Відчуття ізольованості, пригніченість осудом іноді призводили до самогубства [12, с. 70].

Особливості мислення селянина та його обережність викликала всеохопний скепсис щодо нововведень і зрушень. С. Єфремов писав: "Добре відомо, що на першому слуханні або читанні української книжки наш селянин часто дивився на це, як на панську вигадку і навіть як на спробу з нього насміятися" [29] (цікаво, що кліше "панські вигадки" використовували також Іван Козуб [12] і Микита Шаповал [32]). Такий спосіб мислення мав неоднозначні наслідки: "…значна частина селян через свою несвідомість була не тільки байдужою до добрих починань, а навіть ставилася до них вороже, виступала проти відкриття школи, вважаючи, що селянам грамота непотрібна. Отже, і дітей своїх не пускала до школи" [12, с. 40]. Т. Осадчий відзначав, що "в основі світогляду малороса лежить потяг до простої реальної правди, яка доступна розумінню селянина" [33]. Прикладом може послугувати те, що селяни, які записувалися до більшовицьких полків, будучи полоненими, на запитання про причини співпраці з "червоними" відповідали: "українська армія бореться за інтереси буржуїв, а наші села стоять за народ" [24, с. 62]. Отже, для способу мислення селянина характерним було прагнення до граничного спрощення.

Будь-які зміни селяни оцінювали постфактум і були схильні до негації всього, що в досвіді було прочуте як неприємне. Аби підтвердити цю тезу, звернімося до думки М. Шаповала: "Селянство, як найменш культурна й освічена ґрупа, не так ясно уявляє собі суспільні ідеали свої й инших ґруп, але воно рішуче проти поміщика й начальства, що тільки визискують його" [32, с. 10]. В іншого мемуариста знаходимо таке: "Всі ті селянські збройні відділи, які виявили себе в час протигетьманського повстання та приєдналися і чисельно поповнили особовий склад армії, коли треба було боронити Україну від більшовиків, розійшлись по домах" [25, с. 13]. Селяни радо боролися проти того, з чим вони стикалися і неприйнятність чого відчули на собі, але їхня підозріливість і консерватизм заважали їм боротися за щось: тут виявлявся певний параліч волі, скованість у діях, брак творчої енергії.

Дослідники зазначають, що під час Першої світової війни поступово нейтралізувалися такі негативні риси українського менталітету, як пасивність, анархізм, нігілізм, комплекс меншовартості та малоросійства [21]. Заслуговує на увагу рефлексія селянина щодо початку війни: "Мільйони юнаків і чоловіків, ніяк не причетних до оскаженілої гризні купки політиканів, мали кидати все: господарство, батьків, дружин, дітей, рідні оселі, – і нести свої життя на чужі поля тієї кривавої бійні" [12, с. 130]. Як бачимо, селяни гостро відчували несправедливість свого становища, безглуздість участі у віні, оскільки їм не випадало захищати своїх дійсних інтересів: "…і місцеве населення, і фронтовики не виявляли ані найменшого ентузіазму, не кажучи вже про патріотизм, щодо тієї війни" [12, с. 134].

Дійсно, українці не мали жодної мотивації брати участь у баталіях: "Ми знали тілько одно: – "так веліло начальство". Знали ще, що без нас наші бідні родини будуть гинути од голоду й холоду, а правителі і пани будуть байдуже дивити ся на се, бо се в їх інтересі" [20, с. 3]. Селяни, оскільки прекрасно розуміли, що воюють не за свої інтереси, почувалися обдуреними, і це врешті змогло "розворушити" інертне селянське світобачення. Не дивно, що багато мемуаристів [11; 2] відзначали випадки "братання" українців з обох сторін фронту. Дехто з авторів спогадів описував сцени першого контакту галичан і наддніпрянців у часи Української революції (після підписання Берестейської угоди – тобто вже на правах союзників) як моменти великого духовного піднесення [25, с. 12].

Перша світова війна спричинила для селянства екзистенційну кризу, яку посилювали окремі обставини перебування у війську. Армійський побут був сповнений речима, у яких селяни просто не бачили сенсу – деякі військові "ритуали" були в очах селян, чиї дії завжди підпорядковувалися практиці та по-простому пояснювалися, недоцільними та взагалі марними: Козуб, наприклад, про армійську муштру висловився так: «Мене дивувало й смішило, що нормальні люди, мов заведені ляльки, без кінця ходять туди й сюди. І досі чую той безнастанний "акомпанемент": "ать-два!.. кру-гом!.. ать-

ISSN 1728-3817

два!.. "» [12, с. 138]. Відправлючись на фронт, деяких солдатів-українців проймали відчуття "гіркої байдужості й печалі" [12, с. 139]. Укупі з відчутою необхідністю захисту своєї ціннісної системи описане змушувало українців шукати вихід з екзистенційної кризи й переосмислити сенси існування. Свідченням певного успіху цих пошуків можна вважати Українську революцію.

Перші вояки-добровольці Армії УНР були об'єднані спільною ідеєю захисту Вітчизни. Якщо мемуаристи зображали певного військовика позитивно, то часто використовували для його характеристики слово "енергійний". Наприклад, О. Назарук писав про одного воєначальника: "се чоловік енерґічний і рішучий. А я сї прикмети з огляду на наше хирляцьке безриб'є спеціяльно цїню" [16, с. 21]. Імовірно, так Назарук відзначав проблему безініціативності тодішніх українців. Він також називав їх "обсерваторами" [16, с. 91]. В іншому місці він зазначав: "я на загал страшенно не терплю спокійних Руснаків, котрих навіть найсильнїйший удар в пику не в силі "спровокувати" [16, с. 63]. Ураховуючи, що більшу частину деяких підрозділів армій УНР та Української держави часто складали добровольці, потрібно зробити висновок, що люди, які погоджувалися захищати Україну зі зброєю в руках, мали певні якості, що вможливили цей їхній свідомий вибір. Саме ці якості відображали різницю у світоглядах і психологічних рисах між військовими та інтелігенцією, селянством тощо. Військовики як соціальна група, отже, формувалася шляхом своєрідного природного добору: їхня "енергійність", про яку пишуть мемуаристи, полягала, найімовірніше, у розвиненому вольовому началі, меншій схильності до індивідуалізму, інтровертності й, відповідно, більшій здатності до взаємодії з колективом.

Упродовж національно-визвольних змагань українські вояки стикалися з багатьма деморалізаційними обставинами [2; 15]. Не завжди населення ставилося до українського війська прихильно, принаймні до першого знайомства з "червоними", яке дещо отверезувало селян. Прочувши жорстокість комуністів у досвіді, вони відкидали можливість співпраці з ними: як було зазначено при розгляді особливостей ментальності селян, їхня схильність до негації рідко виявлялася щодо гіпотетичного, частіше ж – уже після описаного процесу "прочуття". Це ставало причиною того, що селяни, кажучи просто, здебільшого вчилися на своїх помилках.

У контексті відносин між соціальними групами зазначимо, що найчастіше вони виявлялися напруженими. Кедрин, як і багато інших мемуаристів – колишніх військових, звинувачує інтелігенцію в "недовір'ї і байдужності до рідної реґулярної збройної сили, яку мала би заступити тільки "міліція" [11, с. 56]. Борис Монкевич висловився з цього приводу радикальніше: "Більшість тогочасної інтелігенції була натхнена чужим ідеалом, в її руках опинилась керма, вона ж і не оцінила ваги Збройної Сили, побудованої на національно-козацьких традиціях в рямках загальноприйнятих вимог регулярних армій. Українська Армія на Придніпрянщині народилась в болях і муках: коли вона крепла, коли слабла – однаково її било й руйновано нерозумом або злобою" [15, с. 4].

Дратувало військових і інше. Мемуарист Федорко іронічно висловлювався щодо великих урочистостей, улаштованих під час відвідин Хортиці у війську: "Після виголошених чергових глибоко-патріотичних промов, настав відпочинок" [25, с. 11]. Фразеологія військовиків, чиї мемуари було опрацьовано, спонукає вважати, що вони скептично оцінювали необхідність подібного часопроведення. Наприклад, Борис Монкевич, описуючи Болбочана, зазначав: "Це був перший командант від початку революції, котрий замість мітінґів, які збирали його попередники, почав твердою рукою і ділом, а не словом, творити лад і спокійне життя" [15, с. 20]. Цю характеристику у спогадах подано в контексті критики бездіяльності інтелігенції.

Петро Болбочан, чи не найвидатніший військовик часів Української революції, часто (і виправдано) постає в українській історіографії мучеником, що був страчений через політичні інтриги. До нього з особливими підозрами ставилася інтелігенція. У листі, який Болбочан написав українському командуванню незадовго до смерті, відбилося його відчайдушне нерозуміння вчинків тодішньої української інтелігенції: "ви всі винуваті, бо ви не можете розібратися в самих простих життєвих питаннях, лізете в міністри, отамани, лізете в керівники великої держави, лізете в законодавці замість того, аби бути вами самими звичайними урядовцями і писарцями" [3, с. 109].

Інтелігенція закидала військовим контрреволюційність, бонапартизм, прагнення до влади "твердої руки". І військові дійсно її прагнули, однак розуміли дещо інакше. Олександр Удовиченко згадував нараду з командним складом одного з загонів, на якій було висловлено такі думки: "Нам обридло партійне безладдя, безвілля, зневіра й отаманія. Ми хочемо твердої влади, рішучости й досвідченого керування в бою, а не так як це було дотепер, внаслідок чого Загін поніс, без потреби, тяжкі, невиджалувані втрати" [24, с. 13]. Здається, військовики хотіли поширити модель військової дисципліни на всю систему державної влади. Це підтверджується роздумами Монкевича на початку його праці про роль "сили й енергії" "керуючої особи" в житті нації, частотою вживання в позитивному контексті кліше "тверда рука", "тверда влада", фразеологією ("в кого сила, в того право"), і це в період Української революції змушувало хвилюватися членів Центральної Ради й Генерального секретаріату. "Дух пацифізму і соціяльних гасел неподільно панував проводом. А коли хтось "прозрівав", то пробував будувати військо, нехтуючи аполітичністю, кваліфікацією й авторитетом воєначальників. Партія заздрісно берегла своїх впливів і звідсіля пішла "отаманщина" та присвоювання титулів людьми, котрі ніколи не тримали в своїх руках зброї, а мали претенсії й великі амбіції командувати військом" [15, с. 4].

Українська інтелігенція в ті часи, ясна річ, не становила ідейного моноліту, причому розбіжності в поглядах залежали не лише від приналежності до певної партії, а й від територіального походження. Кедрин писав, що однією з головних причин невдачі Української революції стали "дві держави в одній, двоєвластя, дві армії, два командування, дві психіки" [11]. Поступово на передній план у стосунках УНР і ЗУНР виступали глибокі ідейні, культурні, психологічні та політичні розбіжності, які накопичувалися між східняками і галицькими українцями протягом століть [19]. Які ж особливості ментальності мала інтелігенція Західної України? Кедрин, наприклад, описав цікаве явище, яке назвав галицьким сепаратизмом. Його вияви він убачав у підписанні УГА договору з Денікіним та в діяльності Є. Петрушевича [11, с. 46], твердив, що "всеукраїнський державницький патріотизм не просякнув до світогляду чільних галицьких діячів на найвідповідальніших становищах у тому часі: вони залишилися галичанами, задивленими в Галичину і Львів із його святоюрською горою та Високим Замком, а не в державу, яка могла бути тільки українською, а не гали-

цькою" [11, с. 56]. Той-таки мемуарист навіть зазначав, що "Євген Петрушевич безумовно був українським патріотом – але у ще більшій мірі – патріотом галицьким" [11, с. 58]. Отже, галицьким сепаратизмом для Кедрина також був галицький провінціалізм.

Вишнівський, розглядаючи тему селянського повстанського руху, наводив такий уривок із праці Ісаака Мазепи: "У своїй основі був це рух соціяльний. Мотиви національні, особливо в кінці 1918 року і на початку 1919 року, грали в повстанців другорядну ролю. Як вияв неорганізованої волі народних мас, повстанський рух мав стихійний характер і ніколи не відзначався сталістю своєї ідеології. Кожний отаман у своїому селі, повіті чи області, діяв самостійно, без спільної програми, пляну, тактики. Тому, при низькому політичному рівні місцевих повстанських ватажків, хаос ідеологічних хитань був типовою рисою селянських повстань в Україні" [3, с. 13]. Саме локальні повстання селян, що врешті спричинили отаманщину, були найприкметнішим виявом описаної вище стихійної селянської негації прочутого неприйнятного.

Вище зазначено, що селяни впродовж довгих років могли перебувати в одному селі, будучи, опріч того, інформаційно ізольованими, тому вони мали доволі обмежений світогляд. Травматичний досвід відносин із державною владою спонукав їх до інтроверсії, а конкретні обставини революційного процесу в 1917–1921 роках зациклювали їхню увагу на абстрактних "землі і волі", особливо після перевороту Скоропадського. Деякі дослідники свідчать, що вихід певних військових формувань за межі території своєї малої батьківщини негативно позначався на їхній боєздатності [10, с. 362]. Удовиченко, розлого пишучи про явище отаманщини, виокремлював із загального числа ватажків повстанців отаманів "локального характеру", які "обмежували свою діяльність до оборони свого села, чи своєї волости. Ці отамани "поза деревами не бачили лісу" і тому їхній вклад на визволення України був малий" [24, с. 125]. Цікаво, що описувану рису ментальності мемуаристи помічали не лише в наддніпрянців: "…однаково на Наддніпрянщині, як у Галичині не вдавалася мобілізація і тут і там була дезерція, тут і там зголошувались до війська парубки, щоб дістати обуву і кріса і зникати до дому, і можна тільки сперечатися, чи це було масове явище, чи одиничне, вийняткове. Фактом є, що й у Галичині творились льокальні "республіки" і що й у Галичині треба було висилати дисциплінарні військові відділи для привернення порядку у збунтованому повіті" [11, с. 57].

Висновки. Основні фактори розвитку ментальності українців були пов'язані з різноманітними ситуаціями суспільної взаємодії, що виникали на різних етапах їхнього життєвого шляху. Процес переходу селян до інших соціальних груп у багатьох аспектах нагадував природний відбір, за якого певні риси психології індивіда були параметрами цього відбору. З часом ставали очевидними відмінності у ментальних рисах соціальних груп, що утворювалися.

Дослідження засвідчило прямий зв'язок між рисами ментальності українців кінця 19 – початку 20 ст. та низькою консолідованістю українського суспільства, що врешті стала однією з головних причин поразки національно-визвольних змагань: індивідуалістична домінанта способу мислення селянина, як компонента його ментальності, створювала перешкоди на шляху взаємодії з рештою соціальних груп, як-от інтелігенцією та військовиками.

Список використаних джерел

1. Автушенко, І. Б., & Кузнецова, Є. О. (2021). Трансформація ментальності українського селянства на початку хх ст. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки,* 4.
2. Брик, М. (1972). *З минулих днів.* Спомин. Йорктон: Накладом автора.
3. Вишнівський, О. (1973*). Повстанський рух і отаманія*: *збірник*. Детройт, Мічиґан: Капітула Відзнаки Хреста Залізного Стрільця.
4. Візниця, Ю. В. (2010). Національна ментальність та риси її українського виміру. *Український соціум*, (2), 13–19.
5. Гресько, В. В. (2017). Менталітет як основний психологічний чинник збереження та розвитку українського суспільства. *Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки*, 1, 44–48.
6. Демоз, Л. (2000*). Психоистория.* Ростов-на-Дону: Феникс.
7. Дергачов, О. (Кер. авт. кол.) (1996). *Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз*. Київ: Політ. думка. http://litopys.org.ua/ukrxx/r07.htm
8. Донік, О., Опря, Б., & Федьков, О. (2021). Політичні партії та селянство в українських ґуберніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії. *Український історичний журнал*, 2, 29–47.
9. Дудко, Ф. (1965). *Моя молодість*. Нью-Йорк.
10. Калакура, Я.С., Рафальський, О.О., & Юрій, М.Ф. (2017). *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ: Генеза.
11. Кедрин, І. (1976). *Життя – події – люди: спомини і коментарі*. Нью-Йорк: Червона калина.
12. Козуб, І. Г. (1996). *Доба і доля*. Спогади. Київ–Едмонтон: Canadian Institute of Ukrainian Studies.
13. Копельців-Левицька, Є. Д. (2017). Проблематика ментальності в історичній ретроспективі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, (44), 169–172.
14. Малинка, М., & Александрович, Т. (2019). Врахування специфіки українського менталітету в роботі викладачів вищої школи [Vrakhuvannya spetsyfiky Ukrayins'koho mentalitetu v roboti vykladachiv vyshchoyi shkoly]. *Молодий вчений,* 10 (74), 225–228. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-52
15. Монкевич, Б. (1956*). Похід Болбочана на Крим*. Нью-Йорк: Накладом т-ва запорожців ім. полк. Петра Болбочана в Америці.
16. Назарук, О. (1917*). Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців*. Відень: Накладом Української Боєвої Управи.
17. Пальм, Н. Д., & Гетало, Т. Є. (2013). *Історія української культури: навчальний посібник.* Харків: Вид. ХНЕУ.
18. Пласконіс, В. (1975). *З рідного села в широкий світ. Спогади*. Кетерінс: Накладом автора.
19. Поліщук, І. О. (2017). Ментальна підойма української державності на початку XX ст. [Mental uplift of Ukrainian statehood at the beginning of the 20th century]. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого".* Соціологія, 4, 132–140.
20. Полуботок, А. (1916*). З минулого*. Вецляр: З друкарні "Союзу Визволення України".
21. Семергей, Н. В. (2019). Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині XIX – першій третині XX ст.: новітня історіографія [Transformation of traditional mentality of Ukrainians in the second half of the 19th – the first third of the 20th century: the latest historiography]. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, 4, 161–166.
22. Терещенко, Н. В. (2012). Ментальність української нації як складова соціально-економічної поведінки в умовах розвитку неокапіталізму початку XXI ст. *Вісник економіки транспорту і промисловості*, (40), 286–289.
23. Туркало, К. Т. (1968). *Спогади.* Нью-Йорк: Накладом автора.
24. Удовиченко, О. (1971). *Третя залізна дивізія. Матеріяли до історії Війська Української Народньої Республіки*. Рік 1919. Нью-Йорк: Червона калина.
25. Федорко, В. (1973). *Спогади з часів визвольної боротьби 1917–21 років*. Мельбурн: Видавництво Союзу Українських Комбатантів Вікторії.
26. Франко, І. Я. *Малий Мирон* [Електронний ресурс]. https://www.i-franko.name/uk/Prose/MalyjMyron.html
27. Фурман, А. (2001). Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*, (1), 9–73.
28. Чаркіна, Т. І. (2015). Методологічні підходи досліджень ментальності. *Науковий вісник. Серія "Філософія"*, 44, 108–118. Харків: ХНПУ.
29. Шамара, С. О. (2006). Місце сільської інтелігенції в українському традиційному суспільстві другої половини XIX – початку XX ст. *Український селянин*, 10, 134–137. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsel_2006_10_41
30. Шаповал, М. (1931). *Ляхоманія.* Прага: Вільна спілка.
31. Шаповал, М. (1925). *Стара і нова Україна: листи в Америку*. Нью Йорк: Вид. Укр. громади.
32. Шаповал, М. (1923). *Шлях визволення: суспіль.- політ. нариси*. Прага; Берлін: Нова Україна.
33. Якиминська, Л. В. (2012). Історіографічний аналіз ментальності українського селянства. *Чорноморський літопис*, 5, 135–140. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2012_5_23

ISSN 1728-3817

References

1. Avtushenko, I. B., & Kuznetsova, E. O. (2021). Transformation of the mentality of the ukrainian peasantry at the beginning of the xx century. *Academic notes of V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Historical studies*, 4 [in Ukrainian].
2. Brik, M. (1972). *From days gone by*. Recollection. Yorkton: By the author [in Ukrainian].
3. Vyshnivskyi, O. (1973). *The insurgent movement and the otamany: a collection*. Detroit, Michigan: Chapter of the Order of the Cross of the Iron Cross [in Ukrainian].
4. Viznitsia, Yu. V. (2010). National mentality and features of its Ukrainian dimension. *Ukrainian Society*, (2), 13–19 [in Ukrainian].
5. Hresko, V. V. (2017). Mentality as the main psychological factor of preservation and development of ukrainian society. *Scientific Bulletin of Kherson State University, Series Psychological Studies*, 1, 44–48 [in Ukrainian].
6. DeMause, L. (2000). *Psychohistory*. Rostov-on-Don: Phoenix [in Russian].
7. Derhachov, O. (Editorial author) (1996). *Ukrainian statehood in the 20th century*. *Historical and political analysis*. Kyiv: Politichna dumka. http://litopys.org.ua/ukrxx/r07.htm [in Ukrainian].
8. Donik, O., Oprya, B., & Fedkov, O. (2021). Political parties and the peasantry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries: socio-mental and institutional factors of interaction. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 29–47 [in Ukrainian].
9. Dudko, F. (1965). *My youth*. New York [in Ukrainian].
10. Kalakura, Y.S., Rafalskyi, O.O., & Yuriy, M.F. (2017). *The mental dimension of Ukrainian civilization*. Kyiv: Genesis [in Ukrainian].
11. Kedrin, I. (1976). Life – *events – people: memories and comments*. New York: Chervona kalyna [in Ukrainian].
12. Kozub, I. G. (1996). *Time and fate. Memoirs*. Kyiv–Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies [in Ukrainian].
13. Kopeltsiv-Levitska, E. D. (2017). Problems of mentality in historical retrospect. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series Law*, (44), 169–172 [in Ukrainian].
14. Malinka, M., & Aleksandrovich, T. (2019). Consideration the specifics of the Ukrainian mentality in the work of higher school teachers. *Molodiy vcheniy*, 10 (74), 225–228. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-52 [in Ukrainian].
15. Monkevich, B. (1956). Bolbochan's *trip to the Crimea. New York:* At the behest of colonel Petro Bolbochan Society of Zaporozhians in America [in Ukrainian].
16. Nazaruk, O. (1917). *Above the Golden Linden. In the camps of the Ukrainian Sich Riflemen*. Vienna: Courtesy of the Ukrainian Military Command [in Ukrainian].
17. Palm, N. D., & Hetalo, T. E. (2013). *History of Ukrainian culture: a study guide*. Kharkiv: Kharkiv National University of Economics [in Ukrainian].
18. Plaskonis, V. (1975). *From the native village to the wide world. Memoirs*. Catherines: At the author's expense [in Ukrainian].
19. Polishchuk, I. O. (2017). The mental rise of Ukrainian statehood at the beginning of the 20th century. [Mental uplift of Ukrainian statehood at the beginning of the 20th century]. *Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Sociology*, 4, 132–140 [in Ukrainian].
20. Polubotok, A. (1916). *From past*. Vetslyar: From the printing house of the Union of Liberation of Ukraine [in Ukrainian].
21. Semerhei, N. V. (2019). Transformation of traditional mentality of Ukrainians in the second half of the 19th – the first third of the 20th century: the latest historiography. *Academic notes of Vernadsky Taurida National University*. Series: Historical studies. Historiography, source studies and special historical disciplines, 4, 161–166 [in Ukrainian].
22. Tereshchenko, N. V. (2012). The mentality of the Ukrainian nation as a component of socio-economic behavior in the conditions of the development of neo-capitalism at the beginning of the 21st century. *Bulletin of the Economy of Transport and Industry*, (40), 286–289 [in Ukrainian].
23. Turkalo, K. T. (1968*). Memoirs*. New York: Published by the author [in Ukrainian].
24. Udovichenko, O. (1971). Third *Iron Division. Materials for the history of the Army of the Ukrainian People's Republic. Year 1919.* New York: Chervona kalina [in Ukrainian].
25. Fedorko, V. (1973). Memories *from the times of the liberation struggle of 1917–21* . Melbourne: Publishing House of the Union of Ukrainian Combatants of Victoria [in Ukrainian].
26. Franko, I. *Little Miron* [Electronic resource]. https://www.i-franko.name/uk/Prose/MalyjMyron.html [in Ukrainian].
27. Furman, A. (2001). Ukrainian mentality and its cultural and psychological coordinates. *Psychology and society*, (1), 9–73 [in Ukrainian].
28. Charkina, T. I. (2015). Methodological approaches to research on mentality. *Scientific Bulletin. Series "Philosophy*", 44, 108–118 [in Ukrainian].
29. Shamara, S. O. (2006). The place of the rural intelligentsia in the Ukrainian traditional society of the second half of the 19th – early 20th centuries. *Ukrainian peasant*, 10, 134–137 [in Ukrainian].
30. Shapoval, M. (1931). *Liahomania*. Prague: Free Union [in Ukrainian].
31. Shapoval, M. (1925). *Old and New Ukraine: letters to America*. New York: Ed. Ukraine community [in Ukrainian].
32. Shapoval, M. (1923). *The path of liberation: socio-political essays*. Prague; Berlin: New Ukraine [in Ukrainian]..
33. Yakiminska, L. V. (2012). *Historiographic analysis of the mentality of the Ukrainian peasantry*. Chornomorska Chronicle, 5, 135–140. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2012_5_23 [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 15.11.22

O. Hromik, Master's Student
Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

THE MENTALITY OF UKRAINIANS AT THE END OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The relevance of the current work stems from the growing interest of the general public and the scientific community in the topic of mentality, deepening the understanding of its essence in general and its role in the development of society in particular.

The purpose of the research is to reveal the causal relationships of the processes of the development of the Ukrainian mentality at the end of the XIX century – at the beginning of the XX century.

The tasks of the research are to establish the key factors in the formation of the mentality of Ukrainians at the end of the XIX and the beginning of the XX centuries, to single out the main features of the mentality of Ukrainians in the specified period, to characterize the manifestations of these features and to find out the meaning and consequences of the investigated mentality-transformational processes in the context of their impact on key events history of Ukraine at the beginning of the XX century.

The research methodology, in addition to standard general scientific and special historical methods, included consideration of the information obtained in the process of content analysis from a sociological point of view, which made it possible to reveal the investigated phenomenon as dialectical and dynamic.

Results and conclusions. The main features of the mentality of Ukrainians in the specified period were identified, a detailed description of the findings of some of them was given, and the connection between the mentioned features and the low consolidation of Ukrainian society during the national liberation struggles of the beginning of the XX century was proven. In the context of establishing the factors of transformation of the mentality of Ukrainians at the end of the XIX and the beginning of the XX century. the hypothesis was put forward and argued that the social environments to which individuals entered and the relevant experiences they acquired played a significant role in the relevant processes.

Keywords: mentality of Ukrainians, peasantry, intelligentsia, military, First World War, Ukrainian revolution.

УДК 7.072.2.
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.4

К. Зайцева, студ. магістратури
ORCID: 0009-0006-7686-0236
e-mail: super.super_kseniya@ukr.net
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МИСТЕЦТВО ТА МОДА РОКОКО В УКРАЇНСЬКОМУ СУЧАСНОМУ ТА ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТАХ

Досліджується, як стиль рококо продовжує впливати на сучасну українську культуру. Художники та дизайнери сьогодення адаптують та інтерпретують рококо в унікальний спосіб, створюючи твори мистецтва та моди, які відображають витіюватy та грайливу естетику цього періоду. Аналізуючи ключові риси та характеристики стилю, зокрема його акцент на витонченості, орнаментальності та грайливості, ця стаття висвітлює унікальні способи інтерпретації рококо українськими художниками та дизайнерами на конкретних прикладах останніх тридцяти років.

Ключові слова: мода рококо, мистецтво рококо, українська культура, культура та мистецтво XVIII століття, сучасна українська культура, живопис, Василь Рябченко, Катерина Білетіна, Ігор Коновалов.

Українська культура XXI століття, розвиваючись у контексті світової культури, відноситься до епохи метамодерну. Для останньої притаманні часті цитування та ремінісценції, відсилки до інших епох та культур, переосмислення їх через призму нового часу. Тому постає питання: як сучасні українські автори, зокрема художні діячі, осмислюють значуще мистецтво минулого в своїх роботах. У цій парадигмі важливо прослідити зв'язок сучасного художнього мистецтва з мистецтвом епохи рококо, як першої світської культури Нового часу, для якої характерні мотиви секуляризації мистецтва, формування світської естетики, зародження масової культури.

Дослідженням впливу мистецтва та культури рококо на сучасне мистецтво займалися такі автори як Ніна Беллуччі, Катаржина Крисяк, Жолт Дьєнеш та Анжела Лі. Ніна Беллучі у своїй статті 2017 року досліджує, як сучасні квір-митці включають елементи стилю рококо у свої роботи, наповнені феміністичною та квір-естетикою [1]. Анжела Лі розглядає рококо як джерело орнаментів та декору для сучасного мистецтва та в першу чергу дизайну [6]. Катаржина Крисяк критично аналізує використання стилю рококо сучасними художниками та дизайнерами, ставлячи під сумнів, чи є це справжнім вшануванням та переосмисленням історичного стилю, чи поверхневим привласненням для комерційних цілей [5]. У той час як угорський автор Жолт Дьєнеш розглядає способи, якими сучасні митці використовують теми та естетику рококо для критики споживацької культури та цифрової епохи [3].

Проте майже немає досліджень на тему того, як епохи рококо впливає на сучасне українське мистецтво. Тому головною метою даної роботи стало дослідження впливу мистецтва та культури рококо на сучасне українське мистецтво. Згідно з метою було поставлено завдання: визначити сучасних українських художників, які в своїй творчості звертаються до мотивів мистецтва епохи рококо; визначити особливості їх творчості; означити основні мотиви творчості досліджуваних митців, які мають своє коріння в мистецтві рококо.

Стиль рококо виник у Франції на початку XVIII століття і швидко розповсюдився по всій Європі. Головними художньо-естетичними особливостями рококо дослідники називають пастельні кольори [2, с. 1], вигадливі прикраси та елементи декору [12, с. 168], грайливі сюжети та мотиви у живописі [7, с. 40], інтерес до особистого світу людини [11, с. 45]. Мистецтво та архітектура рококо часто вирізняються асиметричними конструкціями та органічними формами, створюючи відчуття грайливості та химерності [10, с. 23]. Акцент рококо на декоративному мистецтві, витончених формах і легких темах був реакцією на більш серйозні та формальні стилі, що йому передували, такі як бароко та мистецтво ренесансу. Крім того, коли формувалося мистецтво рококо, Франція переживала соціальні та політичні зміни, що неодмінно тягне за собою аксіологічні трансформації. На початку XVIII століття суспільство Франції стало більше уваги приділяти дозвіллю, задоволенню та самовираженню. Тому саме такі тенденції можемо спостерігати і в мистецтві цього періоду й головному його стилі – рококо.

В Україну рококо прийшло дещо пізніше, в середині XVIII століття, коли країна так само, як Франція на початку століття, переживала вихід з бароко. Стиль рококо прийшов в Україну через мистецтво та моду сусідніх країн, зокрема Польщі та Австрії. Територія сучасної України у цей час входила до складу Речі Посполитої, і українські митці мали змогу ознайомитися з найновішими європейськими тенденціями в мистецтві та моді. При цьому автори не просто копіювали французьке модне мистецтво, але адаптували та інтерпретували стиль рококо в унікальний спосіб, включаючи у свої роботи як традиційні українські мотиви та елементи, так і новітні тенденції XVIII століття.

Рококо в Україні замінило пишне та багате козацьке бароко, притаманне українському мистецтву на початку XVIII століття, та збагатило мистецтво основними рисами, притаманними новому французькому стилю. Про них далі більш детально.

1. Перша важлива риса рококо – акцент не на пишних, монументальних формах, притаманних попереднім стилям в мистецтві, а скоріше увага на *декор та деталізацію оздоблення*. Як зазначає український дослідник Іван Білас: "рококо характеризується любов'ю до орнаментики та оздоблення, з вишуканими деталями, такими як прокручене листя, рокайлі та криволінійні форми" [10, с. 32]. Зокрема це яскраво виражалося в архітектурі. Фасади нових будівель оздоблювалися складними різьбленнями та витонченою ліпниною, часто з використанням рослинних та природних мотивів. Це вже не важкий декор бароко – оформлення рококо більш легке, наче мереживне, динамічне. Воно висвітлює теми, що стосуються сучасного життя людини XVIII століття.

Прикладом використання стилю рококо в українському контексті XVIII століття може стати Палац греко-католицьких митрополитів у Львові. Він вже не такий монументальний та масштабний за декором, як бароковий Собор Святого Юра, при цьому тут є декілька елементів, притаманних архітектурі рококо: ліпні гірлянди, об'ємний декор на стінах будівлі, оформлення інтер'єру фресками С. Градолевського та С. Угницького.

© Зайцева К., 2022

ISSN 1728-3817

2. Тяжіння до легкості та "осучаснення" мистецтва веде за собою ще одну важливу характеристику рококо – *грайливі мотиви.* Англійський мистецтвознавець Майкл Леві в своїх дослідженнях пише: "мистецтво рококо характеризувалося великою кількістю легких, грайливих і часто еротичних образів із зображенням херувимів, квітів та інших декоративних елементів" [5, с. 23]. Цю особливість зустрічаємо в багатьох прикладах художнього мистецтва рококо. Наприклад, "Автрора та Кефал" Франсуа Буше (1733 р., *фр. Aurore et Céphale*) або "Відплиття на острів Кіферу" руки Антуана Ватто (1717 р., *фр. Le Pèlerinage à l'île de Cythère*). Де герої зображуються за легкими, розслабленими заняттями. Вони весело проводять час, отримують задоволення від кожної миті життя.

3. Ця грайлива естетика також простежується в скульптурі та декоративно-прикладному мистецтві рококо, а також у моді та дизайні інтер'єру. Архітектура рококо, наприклад, часто вирізняється витонченими *завитками та криволінійними формами*, що створюють відчуття руху та потоку. Як відзначає українська дослідниця Оксана Галенко, "для рококо характерний акцент на легкості та витонченості, плавні силуети, м'які кольори, делікатні тканини, такі як мереживо та шовк" [11, с. 45]. Так, згадаємо Портрет С. Дараган руки невідомого художника. Жінка зображена з основними відмінностями моди рококо: трояндною у волоссі та біля декольте. Плаття оформлене легкими, повітряними рюшами світло-рожевого кольору, а головний убір прикрашений мереживом. Так само українські художники-декоратори XVIII століття створювали кераміку, меблі та текстиль у стилі рококо, що поєднували в собі витончені, складні візерунки та орнаменти.

Качанівський палац, розташований на території сучасної України, є яскравим прикладом архітектури та дизайну у стилі рококо в регіоні. Побудований у XVIII столітті, палац вирізняється витонченими ліпними прикрасами, складним різьбленням по дереву та вишуканими меблями, які відображають стиль рококо.

Отже, мистецтво рококо характеризувалося акцентом на декоративних елементах, вигадливих сюжетах та витончених формах. І українські художники XVIII століття сприйняли ці елементи, включивши їх у свою творчість в унікальний спосіб. Пізніше традиції, закладені мистецтвом рококо, проявлятимуть себе і в більш сучасних тенденціях та стилях.

Сучасні українські митці також черпають натхнення в рококо у своїй творчості. За останні роки, особливо період війни в Україні, відроджується мода на традиційні медіа та мотиви в мистецтві. Тому багато українських художників і дизайнерів включають елементи рококо у свої роботи, інтерпретуючи стиль в унікальний та інноваційний способи. При цьому автори, які використовують риси та мотиви мистецтва рококо в своїй творчості, можуть звертатися до цих елементів як в класичному вигляді, так і відтворювати їх у сучасному контексті, що робить елементи рококо в роботах XXI століття ще більш цікавими та свіжими.

Чи не найголовнішим оспівувачем "осучасненого" рококо в Україні можна назвати художника з Одеси Василя Рябченко. У своїх роботах він часто осмислює свято й веселощі, гедоністичний спосіб життя, підкреслює його вітальність. Полотна художника наповнені легкістю, повітрям, а кольорова палітра завжди сяє яскравими фарбами. Часто сюжети картини розгортаються або в казкових декораціях, таких як Задзеркалля, королівський палац, кімната принцеси; або на природі: у садах, парках, біля води. Подібно до картин епохи рококо, герої робіт В. Рябченка не занурені в себе, не занадто емоційні, а скоріше трішки театральні. Персонажі віддаються забавам або легким розвагам, при цьому наче позуючи художнику. Герої нібито знають, що поряд є спостерігач.

Наприклад, картина "Пора цвітіння" (1987 р.), де зображені дві дівчини. Одна з них сидить на стільці/лавці та грається з котом, друга стоїть поруч і приймає сонячні ванни чи то насолоджується легким вітерцем. Сцена відбувається на природі, серед густої зелені. Цей сюжет корелюються з безліччю робіт французьких майстрів рококо, де ми бачимо сцени відпочинку молодих людей або пар, що насолоджуються своїм дозвіллям. Такі картини не ставлять за мету виховати громадянина, як у добу Просвітництва, або налаштувати людину на роздуми, як в епоху бароко. Вони покликані прикрасити життя глядача, налаштувати його на певний лад.

Крім того, у Василя Рябченка є серія картин, присвячена коханню, під назвою "Обійми" (1986 р.). Серія показує закоханих, які обіймають і пестять одне одного. І хоча сама стилістика живописних полотен Рябченка далека від картин рококо, тут зображується та навіть оспівується тілесне кохання, що ледь не вперше відбувається в класичному мистецтві саме в епоху рококо.

Також цікавою є робота Рябченка "Мушля" (1970 р.), на ній бачимо мушлю, що лежить на пляжі. Тут спостерігається прямолінійний випад у бік мистецтва рококо з його зображенням черепашок, мушель та завитків в інтер'єрах і декорі. При цьому вся робота виконана в пастельних тонах, а головним героєм картини стає все та ж мушля.

Є також у Рябченка прямі ремінісценції на живопис французького рококо XVIII століття. Наприклад, картина під назвою "Поцілунок крадькома" (1988 р.). Ця робота одразу ж відсилає глядача до однойменної картини Ж.-О. Фрагонара (*фр. Le bassier à la dérobée*, кінець 1870-х рр.). Так само, як і в оригінальній картині, робота В. Рябченка являє перед глядачем двох закоханих, що вдаються до флірту та легких, невимушених забав. Пара наче кружляє у танці, ледь доторкнувшись один до одного.

Ну і останнє, про що варто сказати, хоча це далеко не останнє з відсилок на епоху рококо у творчості В. Рябченка, – це його цикл героїчних пупсиків (1988–1989 рр.). У роботах цього циклу перед глядачем постають героїчні особистості в образах пупсиків або янголяток. Рябченко не дивиться на героїв минулих століть із придихом, він дозволяє собі пожартувати над ними, не ставитися до історичних подій із надмірним пієтетом. Великі історичні події митець зводить до гри, натякаючи, що всі значущі особистості глибоко в душі пестують свою внутрішню дитину, тому всі ми – великі та не дуже – однакові. Така ж тенденція до спрощення мистецтва, відхід від парадигми величі та надмірної поваги до минуло спостерігалися в мистецтві рококо, коли художники часто зовсім відмовлялися писати історичні сюжети, надаючи перевагу пасторальним сценам або світським портретам.

Ігор Коновалов на перший погляд абсолютно не відтворює в своїх роботах естетику рококо. Його картини скоріше відносяться до нео-попарту. Однак важливим персонажем багатьох картин Коновалова стає надувний зайчик. Незалежно від сюжету картини цей символ скаче то тут, то там, танцює на поверхнях або просто літає в небі. Зайчики виконуються в різних кольорах, але завжди означають одне – інформаційний потік, інформаційну одиницю, яка оточує сучасну людину. Тут є важлива особливість, яка ріднить зайчиків Ігоря Коно-

валова з деякими елементами рококо. По-перше, вони завжди перебувають у русі, надають відчуття легкості та начебто грайливості. Це наче сучасні метелики, які формують дійсність кожної людини. Крім того, всі сюжети Коновалова – про просте життя, багато в чому – про задоволення. Наприклад, робота з дівчиною, що лежить на балконі та насолоджується сонячним світлом. Називається вона "Ізоляція" (2021 р.), і повинна, на перший погляд, відсилати глядача до періоду, коли людство страждало від пандемії та знаходилося в постійному остраху. Проте героїня Коновалова про це наче не знає, вона отримує задоволення від кожної хвилини.

Окрім мистецьких інновацій, стиль рококо також цитується в моді. Сучасні художники переосмислюють мотиви рококо, зображаючи жінок в розкішних нарядах. Мода рококо характеризувалася розкішшю та екстравагантністю, а жіночі сукні вирізнялися вишуканою вишивкою, мереживом та рюшами. Історик моди Валері Стіл зазначає, що "мода рококо – це все про надмірність, з багато прикрашеними сукнями і складними перуками, які відображали розкішний і декадентський стиль життя аристократії" [8, с. 78]. І навіть традиційний український вінок також зазнав змін із приходом рококо в Україну. Традиційний український головний убір вирізняється ніжними квітами, складною вишивкою бісером та грайливими прикрасами, такими як стрічки та пір'я. Саме цим відрізнялися головні убори рококо. Витіювата краса віночка відображає акцент стилю рококо на складній орнаментиці та грайливій чуттєвості.

Інші науковці відзначають особливість моди рококо та її впливу на сучасність. Кароліна Вебер у книзі "Королева моди: Що носила Марія Антуанетта під час революції", пише: "рококо мало тривалий вплив на моду, про що свідчать його відгомони в наступних стилях, таких як ампір і вікторіанський" [9, с. 25]. Вона також відзначає, що мистецтво і мода рококо були пов'язані з більш жіночною і легковажною чуттєвістю, і що вони відображали зміну соціальних ролей і очікувань жінок у XVIII столітті. А всю розкіш та екстравагантність моди рококо можна побачити, наприклад, в роботах художника Франсуа Буше, який був відомий своїми зображеннями жінок у розкішних модних сукнях та в елегантній обстановці. Картини Буше не лише відображали тогочасні модні тенденції, а й сприяли їх просуванню та популяризації.

Саме моду рококо в своєму мистецтві відтворює сучасна українська художниця Катерина Білетіна. Катерина близько двадцяти років займається роботою над великим проектом "Український портрет". Це цикл робіт, де художниця показує сучасних жителів України в національних українських костюмах. Як стверджує сама авторка, ці костюми вона часто знаходить у портретованих людей, як спадщину або залишки речей від предків. Але так відбувається не завжди. Часто все ж таки художниця зображує героїв своїх портретів у костюмах, які вона бачила в атласах, на інших картинах, у підручниках історії тощо. Займаючись документацією українського костюма і спробою злити сучасність та історичний контексти, Катерина Білетіна звертається до стилістики рококо. Так, наприклад, художниця часто у своїх роботах зображає жінок у дуже пишному, багатому вбранні, з великою кількістю прикрас. На жінках красуються великі вінки, на шиї мерехтять яскраві намиста, а плаття виконані за останньою модою XVIII століття: довжина сукні трішки вище кісточки, талія – акцентована, пишна юбка. Наприклад, цикл листівок "Вітання з України".

Отже, культура і мистецтво рококо характеризуються кількома ключовими рисами і характеристиками, серед яких витіюватe оздоблення, грайливі мотиви, акцент на легкість і витонченість та використання криволінійних форм. Ці риси та характеристики мали тривалий вплив на європейське мистецтво та культуру і продовжують впливати на сучасне мистецтво та дизайн. Завдяки аналізу культури та мистецтва рококо ми можемо глибше зрозуміти, як культурні рухи формують і впливають на мистецький та культурний ландшафт. Рококо був важливим естетичним напрямом у європейському мистецтві та моді у XVIII столітті, який мав значний вплив на українську культуру в цей період. Українські художники та дизайнери адаптували та інтерпретували стиль рококо в унікальний спосіб, включаючи традиційні українські мотиви та елементи у свої роботи. Рококо продовжує впливати на сучасне українське мистецтво та моду, а художники та дизайнери черпають натхнення з його вишуканого декору, грайливих мотивів та акценту на витонченості та криволінійних формах.

Вивчення мистецтва та моди рококо в українському контексті дає цінне уявлення про складну та багатогранну історію української культури. Через аналіз мистецтва та моди рококо ми можемо отримати глибше розуміння того, як українська культура формувалася під впливом ширших історичних та культурних рухів.

Список використаних джерел

1. Bellucci, N. (2017). Rococo and Contemporary Art. Journal of Art Historiography, 17, 1–19.
2. Berger, R. W. (2004). Rococo Reconsidered. New York: Garland.
3. Gyenes, Z. (2017). From Rococo to Digital: Aesthetics of Excess and Absurdity in Contemporary Art. Hungarian Journal of English and American Studies, 23(2), 39–52.
4. Krysiak, K. (2016). Rococo in Contemporary Art: Inspiration or Appropriation? *Journal of Aesthetics and Culture*, 8(1), 29723. DOI: 10.3402/jac.v8.29723
5. Levey, M. (2003). Painting in Eighteenth–Century Venice. New Haven and London : Yale University Press.
6. Li, A. (2019). The Relevance of the Rococo Period in the Contemporary Art World. International Journal of Art and Humanities, 7(1), 1–12.
7. Parker, R. (2004). Rococo. New York: Phaidon Press.
8. Steele, V. (2010). The Berg Companion to Fashion. Oxford : Berg Publishers.
9. Weber, C. (2006). Queen of Fashion : What Marie Antoinette Wore to the Revolution. London: Macmillan.
10. Білас І. Мода і рококо / І. Білас. – Київ : КМ Академія, 2013. – 224 с.
11. Галенко О. Рококо в українському мистецтві XVIII століття / О. Галенко. – Київ : Артбук, 2007. – 232 с.
12. Герасимчук Г. І. (2015). Художні стилі : Навчальний посібник / Г. І. Герасимчук. – Київ : Наукова думка, 2015. – 208 с.

References

1. Bellucci, N. (2017). Rococo and Contemporary Art. *Journal of Art Historiography*, 17, 1–19.
2. Berger, R. W. (2004). *Rococo Reconsidered*. New York : Garland.
3. Gyenes, Z. (2017). From Rococo to Digital: Aesthetics of Excess and Absurdity in Contemporary Art. *Hungarian Journal of English and American Studies*, 23(2), 39–52.
4. Krysiak, K. (2016). Rococo in Contemporary Art: Inspiration or Appropriation? *Journal of Aesthetics and Culture*, 8(1), 29723. DOI: 10.3402/jac.v8.29723
5. Levey, M. (2003). *Painting in Eighteenth–Century Venice*. New Haven and London : Yale University Press.
6. Li, A. (2019). The Relevance of the Rococo Period in the Contemporary Art World. *International Journal of Art and Humanities*, 7(1), 1–12.
7. Parker, R. (2004). *Rococo*. New York: Phaidon Press.
8. Steele, V. (2010). *The Berg Companion to Fashion*. Oxford : Berg Publishers.
9. Weber, C. (2006). *Queen of Fashion : What Marie Antoinette Wore to the Revolution*. London: Macmillan.
10. Bilas, I. (2013). *Fashion and Rococo*. Kyiv : KM Academy. *[In Ukrainian]*.
11. Halenko, O. (2007). *Rococo in Ukrainian art of the eighteenth century*. Kyiv : Artbuk. *[In Ukrainian]*.
12. Herasymchuk, H. I. (2015). *Artistic styles* : Study guide. Kyiv: Scientific opinion. *[In Ukrainian]*.

Надійшла до редколегії 21.12.22

X. Zaitseva, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ROCOCO ART AND FASHION IN UKRAINIAN CONTEMPORARY AND HISTORICAL CONTEXTS

During the years of independence, Ukrainian art has experienced many transformations and influences. In search of their style the authors use various media. But, having been oversaturated with experiments, Ukrainian art is gradually returning to the traditions and cultural codes of the past. Characterized by whimsical, playful and graceful motifs, the Rococo artistic style manifested itself not only in its homeland – in France – but also became a famous trend throughout Europe. So in the 18th century, Rococo reaches Ukraine and is reflected in Ukrainian art and fashion. A few centuries later, the culture of the past is reflected in the artifacts of modern life. Therefore, even in Ukrainian art and fashion of the 21st century, one can also see some meanings and elements dictated by the Rococo style. The article explores how the Rococo style continues to influence modern Ukrainian culture. Artists and designers adapt and interpret the Rococo in unique ways, creating works of art and fashion that reflect the period's ornate and playful aesthetic. Analyzing the key features and characteristics of the style, in particular its emphasis on grace, ornamentation and playfulness, this article highlights the unique ways in which Ukrainian artists and designers interpreted the Rococo with specific examples of the last thirty years. Thus, the article attempts to analyze the art of contemporary Ukrainian artists V. Ryabchenko, I. Konovalov and K. Biletina. The authors work in completely different genres and media, but all of them in their works refer to the characteristic techniques inherent in Rococo art. In particular, Vasily Ryabchenko often depicts fairy-tale princes and princesses who find themselves in typical rococo settings. While Igor Konovalov uses only small symbolic elements that can refer the viewer to the Rococo aesthetics. But Ekaterina Biletina, with her long-term project "Ukrainian Portrait", does not explore so much artistic activity as Rococo fashion.

Keywords: rococo fashion, rococo art, Ukrainian culture, contemporary Ukrainian art, painting, Vasyl Ryabchenko, Kateryna Biletyna, Ihor Konovalov.

УДК 94 (9/4)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.5

Н. Кузіна, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-5407-7236
e-mail: kuzina@knu.ua,
Л. Іваницька, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-7325-1949
e-mail: ivanytska@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В СУЧАСНІЙ ТУРИСТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Досліджується історико-культурна спадщина української діаспори та її роль у сучасній туристичній практиці. Засновуючись на аналізі документальних джерел, архівних матеріалів та наукових студій, розглядається вплив української діаспори на розвиток туризму, зокрема через збереження та презентацію культурних, історичних та архітектурних пам'яток. Висвітлюються основні напрями туристичної активності української діаспори, включаючи організацію культурних заходів.

Ключові слова: діаспора, українська діаспора, історико-культурна спадщина української діаспори, громадське життя, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Актуальність всебічного дослідження туризму обумовлена його значенням як однієї з найбільш активних форм спілкування людей, що сприяє встановленню і розширенню культурних зв'язків. На початку нового тисячоліття дослідники різних напрямів усе частіше звертаються до проблем вивчення, розуміння традиційного досвіду людського життя на землі, збереження культурної спадщини, її розвитку в різних умовах та в різні періоди історії.

Аналіз джерел і літератури. Аналіз наукових праць приводить до висновку, що основна увага в дослідженнях приділяється здебільшого питанням економіки, територіального розміщення, організації та функціонування об'єктів туризму, в той час, як зі зростанням духовних потреб особливого значення набуває відродження, розвиток і використання історико-культурної спадщини. Новий період дослідження даної проблеми розпочався в сучасній українській історіографії з проголошенням незалежності.

Насамперед, в академічних дослідженнях було обґрунтоване поняття українська діаспора та історико-культурна спадщина української діаспори. Частково проаналізована преса переміщених осіб у дослідженні І. Тюрменко, зокрема на основі Українського бюлетеня інформації, з особового архіву бл. п. о. Т. Міненка (Вінніпег).

Постановка завдання. Мета статті – осмислити та об'єктивно оцінити роль культурної спадщини України у процесах консолідації вітчизняної та європейської спільноти.

Виклад основного матеріалу. Культурна спадщина, яка складається з нерухомих пам'яток історії та культури, предметно акумулює пам'ять народів. Культуру не обмежують державні кордони, багато її проявів мають загальний характер, тому завдання збереження пам'яток за значенням можна віднести до глобальних проблем людства. При вивченні курсу "Історико-культурна спадщина української діаспори" відзначається, що до пам'яток історії, які складають певну частку в культурній спадщині кожної з країн, відносяться будинки, споруди, пам'ятні місця, місця поховань із встановленими на них меморіальними комплексами, історичні ансамблі. Нерухомі пам'ятки історії та культури української діаспори представляють для туристичної діяльності велику цінність, зважаючи на те, що вони надають історичним подіям конкретики, є зв'язком між минулим і майбутнім й створюють можливість сьогоднішнім поколінням з абстрактного розуміння історичних подій уявити життя й діяльність попередників в їх культурно-історичному середовищі.

За сучасними етнологічними теоріями всі українці та особи українського походження складають український етнос, хоча кожній із його складових притаманний різний ступінь етнічної самосвідомості. Науковці користуються для визначення цього феномена такими термінами: "зарубіжні українці" (з конкретизацією країни, наприклад, американські українці тощо); "особи (громадяни) українського походження" (наприклад, американці українського походження); "українці в країні проживання" (в Молдові); "вихідці з України та їх нащадки" (в першому випадку йдеться про тих, хто народився в Україні; в другому – про тих, хто народився в країні проживання чи емігрував туди з третьої країни, але не народжений в Україні) [2, с. 432].

Пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю видатних діячів української історії та культури, місця їх поховання знаходяться в багатьох країнах світу. Крім того, твори архітекторів, скульпторів прикрашають площі, вулиці, парки в країнах близького та далекого зарубіжжя. Українська спадщина, яка знаходиться за межами держави, пов'язана з перебуванням представників політичної еліти, видатних діячів науки, учасників громадсько-політичних рухів, відомих письменників, митців, які народилися і певний час мешкали в Україні. Культурна спадщина української діаспори настільки своєрідна та різна, що не підлягає ординарному порівнянню. На думку К. А. Поливач, оцінювати спадщину для рекреаційних та туристських потреб можна за допомогою двох основних методів: 1) ранжування культурних комплексів за їхнім місцем у світовій та вітчизняній культурі, що здійснюється експертним шляхом установлення об'єктів світового, національного, обласного й місцевого значення; 2) за часом, необхідним і достатнім для огляду визначних пам'яток, що дає змогу порівнювати різні території за перспективністю історико-культурного потенціалу для туризму [3, с. 48].

На нашу думку, для туризму, заснованому на переважному використанні історико-культурної спадщини української діаспори, можливо також застосувати загальну класифікацію видів туризму. Зокрема, етнографіч-

ISSN 1728-3817

© Кузіна Н., Іваницька Л., 2022

ні об'єкти, що містять інформацію про етнічні прояви традиційно-побутової культури за умови їх використання для виробництва туристських послуг і задоволення потреби в екскурсійному туризмі – етнографічні музеї, скансени, етнічні ансамблі, етнографічні ансамблі, народні промисли та ремесла. Досвід створення та функціонування скансенів, зокрема в Канаді – музей "Село української культурної спадщини" в м. Едмонтон, свідчить про їхню значну роль у збереженні та популяризації культурної спадщини, а також у розвитку туризму. Скансени в діаспорі – це база для проведення релігійних свят, фестивалів, виставок, що сприяє збереженню ідентичності українців за кордоном. Важливою складовою спадщини української діаспори є культурологічний туризм – відвідування та участь у стародавніх традиційних або сучасних культурних заходах чи подіях. Однією з форм даного виду туризму є етнічний фольклорний фестиваль.

Зокрема, Р. Б. Климаш виділяє три основні типи фестивалів: 1) закритий фестиваль для членів етнічної громади; 2) фестиваль, присвячений одній культурі, проте його влаштовує вся громада (Канадський Національний український фестиваль (Дофін, провінція Манітоба); 3) поліетнічний фольклорний фестиваль (Національний фольклорний фестиваль (США). Автор підкреслює роль фестивалів для туризму: "Перший Український фестиваль у Дофіні 1966 року мав шалений, хоча й дещо несподіваний успіх… В 1968 р. приблизне число відвідувачів українського фестивалю сягнуло 35 тисяч – неабияка цифра для містечка з населенням 8 тисяч". Варто погодитись з висновком автора: український фестиваль – це унікальне поєднання старого й нового, обрядова та катарсична подія, що не лише стимулює слабку місцеву економіку, не лише розважає людей на відпочинку, але й – що значно важливіше – вирішує важливу проблему етнічного виживання у новому світі, бо творить себе на руїнах іммігрантської фольклорної спадщини, спрямовує минуле на майбутнє й підвищує соціально-культурний статус етнічної меншини, яка з успіхом залучає власну етнічну ідентичність задля потреб широкого загалу [4, с. 116-127].

Характерною ознакою історико-культурної спадщини української діаспори є музейний туризм. Наприклад, у США українські музеї проводять на високому науковому рівні різну за формами та методами музейницьку роботу зі збирання і збереження традиційних духовно-мистецьких цінностей, створених українським народом, їх пропагандою в усьому світі.

Важлива роль у збереженні історико-культурної спадщини українців у США належить Українському музею в Нью-Йорку. Діяльність українських музеїв у США підтримується Українською церквою, Науковим Товариством імені Тараса Шевченка, Українською Вільною Академією Наук, численними громадськими організаціями. Безперечна роль релігійних центрів діаспори у розвитку духовно-культурного життя українців. Наприклад, символом об'єднання українців стала ідея збудування Музею церкви-пам'ятника св. Андрія Первозванного (архітектор Ю. Кодак-Васильченко) в Бауд-Бруку як складової частини цілісного історико-освітнього комплексу Української православної церкви США. В його організації велика заслуга митрополита Іоанна Теодоровича і св. Патріарха Київського і всієї України Мстислава. Вони запроектували та здійснили задум реставрації давніх будівель на закупленій землі та будівництво приміщень для консисторії, бібліотеки, окремих залів для Українського культурного центру. Декорував її уподібнено до візантійського стилю Петро Холодний (молодший).

Ікони П. Холодного в церкві – це унікальні пам'ятки нового сучасного стилю української іконографії, подібність яким важко знайти в релігійному мистецтві [5, с. 286]. Розвитку релігійного туризму в діаспорі сприяють методи діяльності церков різних конфесій: організація громад при церквах з широкими культурними програмами: хоровим співом, відзначенням свят, грою на народних музичних інструментах, гуртками вишивання й інших мистецьких ремесел, постановкою вистав; організацією недільних шкіл, де вивчають українську мову, літературу, історію; збиранням творів народного і професійного мистецтва, оригінальних і рідкісних речей народного побуту, мистецьких довершених предметів культури і створення на цій основі мистецьких та етнографічних збірок і музеїв при церквах; впливом церкви на побутову культуру поселенців, підтримання моралі й етики на рівні євангельських вимог, застереження від сприйняття звичаїв та обрядів, що суперечили усталеним нормам співжиття і національної психології [6, с. 17].

Висновки. Підсумовуючи, потрібно визнати, що глобалізований світ відкрив нові можливості для взаємодії різних культур, просування національних культурних спадщин та культурної продукції через використання сучасних інформаційних технологій. На національний ґрунт сучасної культури прищеплюються загальносвітові досягнення, без яких загалом не можлива національна модернізація. В Україні в останні роки реалізовуються різноманітні проєкти, спрямовані на розвиток міжкультурного діалогу, збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, підтримку народної творчості, культурного туризму. [7, с. 47]. У даному процесі репрезентувати країну світовому співтовариству допомагає також багата історико-культурна спадщина української діаспори, як частина загальносвітового культурного простору.

Список використаних джерел

1. Донцов О. О., Трюхан М. О. Історико-культурна спадщина – чинник структурних змін та розвитку туристичної галузі // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – 2009. – Вип. 10. – С. 76–80.

2. Історія України: нове бачення. Навч. посіб. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смолія. – К.: "Альтернативи", 2000. – 464 с.

3. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л. Г. – К.: Інститут географії НАН України, 2012. – 208 с.

4. Климаш Р.-Б. Українська народна культура в канадських преріях / Роберт-Богдан Климаш. – 2-ге вид. – К.: Дуліби, 2013. – 322 с.

5. Захарчук-Чугай Р. В., Є. А. Антонович. Українське народне декоративне мистецтво: навч.посіб. – К.: Знання, 2012. – 342 с.

6. Степовик Д. Церква і культура в Україні та в українській діаспорі: історія і сучасність // Україна в сучасному світі: матеріали наук. конф. Респ. асоц. українознавців, Київ, 15-16 черв.1990 р. / Є. Сверстюк та ін.; Респ. асоц. українознавців. – К., 1990. – 103 с.

7. Матлай Л. С. Історико-культурна спадщина України у цивілізаційному діалозі // Historical and cultural studies. – 2014. – Vol. 1, Num. 1. – С. 45–48. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2014_1_1_11

References

1. Dontsov O.O., Tryukhan M.O. Historical and cultural heritage – a factor of structural changes and development of the tourism industry // Problems of continuous geographical education and cartography. – 2009. – Issue 10. – pp. 76–80.

2. History of Ukraine: a new vision. Study guide / V. F. Verstyuk, O. V. Garan, O. I. Gurzhii, etc.; under the editorship V. A. Smoliya. – K., "Alternatives", 2000. – 464 p.

3. Polyvach K. A. Cultural heritage and its influence on the development of the regions of Ukraine / Nauk. ed. L. G. Rudenko – K.: Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2012. – 208 p.

4. Klymash R.-B. Ukrainian folk culture in the Canadian prairies / Robert-Bohdan Klymash. – 2nd edition. – K.: Duliby, 2013. – 322 p.

5. R. V. Zakharchuk-Chugai, E. A. Antonovych. Ukrainian folk decorative art: teaching manual. – K.: Znannia, 2012. – 342 p.

6. Stepovyk D. Church and culture in Ukraine and in the Ukrainian diaspora: history and modernity // Ukraine in the modern world: scientific materials. conf. Rep. assoc. of Ukrainian scholars, Kyiv, June 15-16, 1990 / E. Sverstyuk and others; Rep. assoc. Ukrainian scholars. – K., 1990. – 103 p.

7. Matlai L. S. Historical and cultural heritage of Ukraine in civilizational dialogue // Historical and cultural studies. – 2014. – Vol. 1, Num. 1. – pp. 45–48. – [Electronic resource]. – Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2014_1_1_11

Надійшла до редколегії 15.12.22

N. Kuzina, PhD (Hist.), Assoc. Prof.,
L. Ivanytska, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN MODERN TOURISM PRACTICE

The article explores the historical and cultural heritage of the Ukrainian diaspora and its significance in contemporary tourism practices. It analyzes the various aspects of the diaspora's heritage, including the organization of cultural events, preservation of traditions and customs, and the role of Ukrainian communities abroad in promoting Ukrainian culture. The article also examines the impact of the diaspora's heritage on tourism, highlighting its potential for attracting tourists interested in exploring Ukrainian history and culture. Overall, the article emphasizes the importance of the Ukrainian diaspora's heritage in enhancing tourism experiences and fostering cultural exchange.

Keywords: diaspora, Ukrainian diaspora, historical and cultural heritage of the Ukrainian diaspora, public life, national identity.

УДК 94:(477.87)"1787/1914"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.6

М. Мельничук, студ. магістратури
e-mail: mariiiamelnychuk@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У 1787–1914 РОКАХ

Висвітлено причини німецької еміграції. Досліджено правову базу, якою керувались поселяни за життя на теренах Російської імперії. З'ясовано особливості традиційного німецького самоврядування, функціонування органів місцевої влади та фінансової автономії. Встановлено основні форми господарювання німецьких переселенців на українських землях. Проаналізовано сутність спадкування за мінoратним правом і марки як форми земельної організації поселян. Розкрито становище культурного життя німців. Під час роботи розкривається поступова зміна ставлення російської владної верхівки до німецьких колоністів протягом досліджуваного періоду.

Ключові слова: німецькі колоністи, Південна Україна, законодавча база, самоврядування, меноніти, мінoратне право, марка.

Постановка проблеми. Південь України з давніх-давен становив строкатий в етнічному плані регіон. Однією з націй, що залишила чималий слід у вітчизняній історії, стали німці. Німці, які прибували на наші землі, помітно вирізнялись високим господарським і культурним рівнем. Завдяки вкладу колоністів у південноукраїнському регіоні постало чимало прибуткових ферм, зародились підприємницькі династії, розвивалась промисловість і ремісництво. Детальне вивчення способу життя етносу, законодавчої бази відносно нього, соціальних і громадських порядків дають змогу пролити світло на "білі плями" історії меншини. Дослідження історії іноземців на українських теренах є особливо актуальним у контексті закидів путінської пропагандистської машини, що Україна нібито "обмежує права національних меншин", які проживають на її теренах.

Аналіз джерел та літератури. Літературна база з теми дослідження широко представлена в роботах дослідників часів Російської імперії, в радянській і в сучасній історіографії. Слід у вивченні історії німецьких колоністів на українських теренах залишили П. Браун [10], Н. Дружиніна [14], А. Клаус [17]. Ґрунтовний аналіз правової бази, якою керувалось німецьке населення, особливостей господарювання і ролі релігії здійснили О. Каненберг-Сандул [20], Е. Плеська-Зебольд [22], С. Чирук [34] і В. Васильчук [11], [12]. Джерельна база представлена зведенням актів "Полное собрание законов Российской империи" [25], [26], [28], матеріалами Державного архіву Одеської області [2], [1], Центрального державного історичного архіву України в Києві [5].

Постановка завдання. Завдання статті – систематизувати наявні відомості щодо німецької спільноти на південноукраїнських теренах з 1787 р. до початку Першої світової війни: причини і етапи переселення, політика російської влади відносно групи, юридична база, характер соціального ладу поселян і значення самоврядування, форми господарювання, освітньо-культурна діяльність колоністів.

Виклад основного матеріалу. Історія кожної етнічної меншини, що населяла чи населяє українські землі, є по-своєму унікальною. Німцям-колоністам довелось пройти чимало випробувань на своїй новій батьківщині: особливості національної політики відносно іноземців, природні умови, репресивні заходи на етнічному і релігійному ґрунті, війни.

Перед висвітленням теми статті перш за все варто окреслити причини переселення німецьких колоністів на територію Російської імперії (окрім досліджуваного в темі роботи заселення Причорномор'я, компактні райони розселення меншини включали також і Волинь, Поволжя, Сибір та інші регіони):

1. Політичні. Сюди відносяться роз'єднаність німецьких земель на безліч князівств і гніт їх правителів відносно селян, загрози нападів від країн-сусідок – усе це змушувало іноземців шукати кращої долі на чужині.

2. Соціально-економічні. Переселенцям на батьківщині дошкуляла нестача землі та продуктів харчування, зумовлена перенаселеністю регіону [11, с. 12]. Зростання кількості населення, ясним чином, викликало потребу забезпечення сировиною, що призвело до відродження екстенсивних господарств великих феодалів. Землевласники центральноєвропейських князівств нерідко встановлювали непідйомні податки для підданих, а то й взагалі відбирали їх земельні ділянки.

3. Демографічні. Станом на XVIII ст. західно- і центральноєвропейські країни зіштовхнулись із проблемою перенаселення: наприклад, у Пруссії із середини XVII ст. – до початку XIX ст. кількість населення збільшилася майже у 5 разів – з 1 млн до 5,5 млн. Земельні наділи перебували у власності великих німецьких землевласників, поки селянство лише орендувало землю, на якій працювало. Важливий факт: німці (особливо з часів Середньовіччя) охоче брали участь у колонізації європейських країн із метою поширення культурних і мовних впливів [20, с. 94–95].

4. Релігійні. Лютерани і меноніти, як представники протестантської громади, почали переслідувались місцевою владою після перемоги помірної течії Реформації [14, с. 127].

До переліку також можна включити і причини кліматичні. Голод у німецьких князівствах був зумовлений температурними стрибками. Наприклад, 1816 р. отримав назву "року без літа" через аномальне похолодання [6]. Причиною ж вибору саме Росії (а не Американського континенту) у ролі нової батьківщини для міграції стала вигідніша вартість переїзду. На той час подорожі через океан були недешевим задоволенням [7].

Своєю чергою, російська влада теж мала мотиви запрошувати німців на переселення в південноукраїнський край:

1. Потреба заселення і господарського розвитку новоприєднаних земель. Імператриця Катерина II була поціновувачкою ідей економістів і філософів Нового часу – фізіократів та меркантилістів. Такі вчені-просвітники як Я. Більфельд і Й. фон Зонефельд обґрунтовували зв'я-

© Мельничук М., 2022

зок економічного добробуту держави із кількістю жителів: "Що більше підданих, тим багатша держава і тим сильніша вона, більшу армію може виставити проти ворога; що більше кріпаків, тим багатший поміщик". Відвойовані простори чорноморських степів поставили уряд імперії перед потребою подбати про заселення цих земель [23]. Німці здавна були відомі як хазяйновиті господарники, тому чудово підходили на роль перетворювачів південноукраїнського Ельдорадо в економічно розвинутий регіон.

2. Бажання "розбавити" корінний етнос. Моноетнічний український Південь, здавна заселений козацьким станом, Російська імперія прагнула залюднити іноземним елементом. Це були не лише німці-колоністи: активно запрошувались також і південні слов'яни, молдавани і румуни, греки, вірмени. Зважитись на цей крок уряд Катерини II змусило побоювання українського сепаратизму. Після ліквідації Січі в 1775 р. близько половини запорозьких земель були розподілені.

3. Загроза реваншу османсько-татарських сил. Господарчий розвиток південноукраїнських територій дозволив би укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні. Німці-християни, хазяйновиті та вдячні імператриці за притулок, були куди більше прийнятними підданими, аніж бунтівливі татари в українських степах [18]. Півдню України у XVIII ст. було властиве превалювання кочового елементу, яке було втягнуте в скотарство та торгівлю. Через це виникла нерівномірність розвитку краю, адже родючі ґрунти перебували без належної експлуатації [20, с. 93].

Щодо етапів німецької колонізації зазначеного періоду варто виділити 4 періоди, кожен з яких ознаменовується політикою Петербургу відносно іноземців:

I. 1787–1803 рр. – період розпочинається із заснуванням найпершої колонії Альт-Данциг в Херсонській губернії. Російська влада (наскільки це можливо) забезпечила переселенцям житлові умови або сприяла облаштуванню на нових землях, надала перелік пільг, зарахувала їх до стану іноземних колоністів згідно з маніфестом Катерини II від 22 липня 1763 р. та привілеїв Павла I від 6 вересня 1800 р. Тоді переселення ще не набуло масового характеру.

II. 1804–1842 рр. – для цього етапу характерним є встановлення нових правил і умов переїзду для іноземців: відтепер деякі пільги було врізано, а іноземців при поселенні "фільтрували" за майновим статусом. Якщо за попереднього етапу поселян розміщували в Херсонській губернії, то відтепер компактні поселення виникають біля нинішньої Одеси, Сімферополя, Феодосії [19]. Від великих колоній відмежовуються менші селища, де урядом проводиться програма заселення нових жителів [11, с. 15].

III. 1842–1871 рр. – в цей час уряд призупиняє процедуру надання колоністам казенних земель, однак їм даруються громадянські права і свободи. Лише для колоній Дармштадт і Марієнфельд в Катеринославській губернії були даровані державні землі. В 1843 р. світ побачив "Збірник законів про іноземні колонії". Звід затверджував не лише громадянські права й обов'язки стосовно німців, а й усіх іноземців Російської імперії.

IV. З 1871 р. – доба ознаменовується прийняттям "Правил про поселенців-власників". За цим документом, німецькі колоністи перетворювалися у звичайних селян і на них розповсюджувались нововведення згідно з реформами 60–70-х рр. XIX ст. Сюди входила рівність перед Фемідою, скасування станових привілеїв, введення місцевого виборчого управління [19].

Необхідно зауважити, що групи німецьких колоністів не були однорідними ані в етнічному, ані в релігійному плані. Серед власне німців нерідко зустрічались знімчені представники інших народів. Наприклад, на Південь України приїздили меноніти голландського, прусського і польського походження [16, с. 5]. Релігійно меншина поділялась на католиків, лютеран і протестантів-менонітів [36, с. 11]. Представники цих конфесій неоднозначно ставилися один до одного, і тому між ними нерідко виникали конфлікти, насамперед через релігійні суперечності.

Регіоном розселення лютеранської спільноти на Півдні України останньої третини XVIII ст. – на початку XX ст. стали Кучурганський, Березанський, Хортицький, Молочанський і Маріупольський колоністські округи. Найбільше лютеран мешкало в Херсонській губернії. Невелика кількість поселян проживала також у Криму. Основні потоки групи спрямовувались із південно-західних районів Німеччини, Ельзасу і Швейцарії. Станом на кінець XIX ст. кількість лютеран в Південній Україні досягла 121 000 осіб. На той же час припадає найбільший розмах заснувань колоній групи, однак після 1900 р. кількість лютеран на території Півдня України стрімкими темпами зменшується [34, с. 62–66].

Кількість німців-католиків у південноукраїнських губерніях станом на середину XIX ст. складала 41 000 католиків (згідно з статистикою Піклувального Комітету колоністів Південного краю Росії) [17]. Основними регіонами розселення громади стали Березанський і Маріупольський колоністські округи. Німці-католики були переселенцями з Пфальцу, Ельзасу, Бадена, Вюртемберга. Слід вказати на цікавий факт: російська влада приязніше ставилась до протестантів лютеран і менонітів, аніж до католицької спільноти. Можливою причиною цьому слугував затяжний конфлікт православ'я з папством, а ще – допомога католицької церкви у повстаннях проти Росії [20, с. 45–46, 51].

Мабуть, найпомітнішою серед усіх груп німецьких колоністів є меноніти, спільноти яких були прибічниками збереження й утвердження приватного земле- і домоволодіння. Крім того, серед менонітів було достатньо багато родин з великим достатком, який вони везли в Україну: капітал, численна худоба, меблі, реманент, одяг [14, с. 127]. Громада була представлена передусім вихідцями із Західної Пруссії.

Перша спільнота з'явилась на південноукраїнських теренах в 1789 р. і осіла на о. Хортиця. Менонітські колонії Катеринославської губернії об'єднались в Хортицький і Молочанський менонітські округи [33]. Згодом Молочанський округ стане провідним серед усіх німецьких колоній, адже саме там російська влада докладатиме чи не найбільше зусиль для благоустрою поселян. Менонітській спільноті була властива неабияка дисциплінованість і згуртованість. Згідно з матеріалами А. Клауса, матеріальна культура цих колоністів вражала: автор згадує за доглянуті сади, якісну обробку ґрунтів, значне поголів'я коней [17].

Урядові кола розуміли, що проблему перенаселення німецьких князівств можна вирішити на користь економіки імперії. Залишалось скласти таку правову базу для майбутніх переселенців, яка мала б заохотити їх до найшвидшого переїзду. Найбільш вдалим рішенням було запровадження економічних пільг у вигляді надання поселянам земельних наділів. Розробкою юридичних актів стосовно забезпечення колоністів угіддями займався граф Г. Орлов.

ISSN 1728-3817

4 грудня 1762 р. Катерина ІІ обнародує маніфест-запрошення для іноземців "Про дозвіл іноземцям, окрім євреїв, виходити та селитися в Росії й про вільне повернення на свою батьківщину російських людей, що втекли за кордон" [25].

Менше ніж через рік, 22 липня 1763 р., проголошується новий маніфест – "Про дозвіл усім іноземцям, що в Росію в'їжджають, поселятися в яких губерніях вони побажають і про даровані їм права". За ним переселенці отримували можливість оселитись у будь-якому місці. Виняток для євреїв скасовувався. Маніфест 1763 р. вказував преференції – "авантажі" для новоприбулих: податкова свобода на 30 років у сільській місцевості, непритягнення до військової служби, надання безвідсоткових кредитів строком на 10 років для будівництва житла, відшкодування затрат на переїзд до нового місця і дозвіл на провадження місцевого самоврядування.

Разом із цими заходами уряд засновував Канцелярію опікунства іноземців, що мала "владу й переваги, рівні проти державних колегій". До повноважень органу полягало "опікунство про всіх прибулих у Росію на поселення іноземців, … щоб вони ніяких виснажливих тягот не зазнавали" [26].

Російська імперія відтепер зобов'язана була забезпечити достойні умови прийому, розселення та організації побуту поселень. На територіях колоній працювали уповноважені адміністрації, які в роботі були підзвітними Канцелярії опікунства іноземців. За прийом, оформлення і розміщення переселенців відповідали емісари. Приймальні пункти організовувались в Одесі, Дубосарах, Ізмаїлі, Катеринославі. Окрім того, в Ізмаїлі та Дубосарах розміщувались "карантини" – пункти, де іноземці проходили обстеження на наявність інфекційних хвороб із подальшою відправкою до місця постою [12, с. 37–41].

У 1764 р. затверджується "План про заселення Новоросійського краю" – ще один нормативно-правовий акт, за яким колоніальні адміністрації уповноважувались передавати незаселені масиви для переселенців. За положеннями акту, кожній родині іноземців у безкоштовне користування пропонувалось угіддя в 30 десятин, однак 15 десятин мали залишатись для оранки, 5 – для сінокосу, 5 – для лісових насаджень, а залишок необхідно було поділити на ґрунт під житловими, господарчими приміщеннями і пасовиськом.

Земельна ділянка родини колоністів набувала статусу індивідуальної власності. Відтак власники отримували об'ємні повноваження у плані визначення порядку користування наділом. Громада не могла регламентувати вирощування сільськогосподарських культур чи порядок сівозмін на ньому, хоча подібний примус мав місце в традиційних російських господарствах [28].

З приходом до влади імператора Павла І німецькі колоністи отримують ще більше преференцій: у 1800 р. Російська імперія зобов'язується надати кожній сім'ї поселян наділ розміром у 60 десятин, а менонітам і взагалі у розмірі 65 десятин. Таким чином царський уряд бажав, щоб силами працьовитих іноземців в обробіток було пущено більше південноукраїнських ґрунтів [30]. При цьому нерідко під удар ставились інтереси місцевих жителів: при розмежуванні ділянок в Мелітопольському уїзді у власність колоністів відійшли майже 5000 десятин, що належали тутешнім селянам [3].

Імператор Олександр І в 1804 р. підписує новий указ, згідно з яким переселенці набували права купувати (або продавати) угіддя в держави чи приватних осіб, обробляти їх за власним вибором. Попри те, що відтепер іноземці набували правоздатності, для них зберігалось обмеження у вигляді заборони купувати невільників або перетворювати на кріпаків селян, що мешкали на придбаних землях [29].

1843 р. з'являється ще один акт, за яким впорядковувалось життя колоній – "Збірник законів про іноземні колонії". На іноземців розповсюджувались значні свободи: право купівлі-продажу не- і рухомого майна, право вільної торгівлі, об'єднання в гільдії та цехи, заснування ярмарків і базарів, передача спадку [19]. Ці свободи зробили німецьких переселенців активними учасниками ринку землі в південноукраїнських губерніях, що дало змогу їм зосередити у своїх руках велетенські земельні угіддя.

Селянська реформа 1860-х рр. відбилась на юридичному статусі не лише місцевих жителів, а й торкнулась прав іноземців. Тепер правове положення німецьких колоністів зближувалось зі становищем українських селян, адже тепер перші втрачали статус іноземних колоністів. Виданий у 1871 р. документ "Правило облаштування поселян-власників (колишніх колоністів) посаджених на казенних землях" зберіг лише деякі привілеї німців. Відтепер на підтвердження володіння угіддями громадам видавався так званий "власницький запис", що засвідчував характер землеволодіння, кількість власників, встановлювалася площа ділянок, закріплювався розмір податку на неї [32].

Важливою вимогою німців-колоністів (а особливо менонітської спільноти) була гарантія звільнення юнаків від проходження обов'язкової військової служби. Річ у тому, що менонітське віровчення заперечувало прояви насильства у будь-якому вигляді, відкидало необхідність ведення воєн і служби в лавах армії [20, с. 131]. Колоністи при заселенні в першу чергу прагнули отримати дозвіл, який надавав би право уникнути служби. Через дипломата Г. Потьомкіна меноніти передали імператриці "просительні статті", де майбутні колоністи вказали побажання: "щоб вони (меноніти) та їх нащадки були звільнені на вічні часи від усілякої військової служби, оскільки положення віри ніяк їм не дозволяють поступати на військову службу" [10].

У маніфесті від 22 липня 1763 р. прописувалось: "іноземець, який переїде в Росію, на весь час свого перебування звільняється від військової служби". Такі ж права закріплювались і за нащадками колоністів. Тут російська влада до поселян поставилась досить лояльно, не вимагаючи жодних відкупів і відпрацювань за звільнення від служби. Така поступливість була зумовлена бажанням залучити якомога більше іноземців до переїзду на чужину [26].

Ще декількома нормативно-правовими актами, які засвідчили наполегливість німецької спільноти у питанні стосовно проходження військового обов'язку, стали "Височайша грамота Меноністам" (1800), "Про правила для прийняття та розселення іноземних колоністів" (1804) та "Про дозвіл поміщикам оселяти колоністів на своїх землях" (1804). Усі ці акти затвердили положення, надані імператрицею ще на зорі колонізації. Окрім самого звільнення від армії, німецькі родини звільнялись від обов'язку утримання рекрутів у мирні часи.

Тривалий час російська влада намагалась не порушувати дану німцям обіцянку, однак ситуація разюче змінюється із початком 1860-х рр. "Устав про військову повинність" вже не оголошував звільнення від проходження військової служби для іноземної молоді [20, с. 133–134, 139]. Хоча в більшості своїй католицька і лютеранська спільноти погоджувались із нововведеннями, однак серед менонітів залишались незгодні. Ра-

дикально налаштована спільнота не готова була поступатись принципами віровчення, тому дедалі частіше меноніти починають мігрувати з Росії до держав, де несення військової служби не було загальнообов'язковим. Вимушений притулок переселенцям були готові надати США. Тому у проміжку 1871 і 1880 рр. країну покинули 15 000 осіб, або ¾ представників цієї конфесії [8].

Намагання невдоволених менонітів покинути Російську імперію, звісним чином, викликало занепокоєння уряду. Документом "Правила про відбування обов'язкової служби менонітами" утверджувались норми проходження військового обов'язку юнаками-менонітами. Згідно з ним, замість армійських лав пропонувалась альтернатива: це могла бути служба у лісній варті Міністерства державного майна, при майстернях і пожежних командах, при шпиталях цивільних установ.

В армійські роки за менонітами залишалось право здійснювати релігійні збори та обряди. Солдати утримувались шляхом казенних і громадських коштів [24]. Але утримання їх було, м'яко кажучи, незадовільним – бідолахи були змушені самотужки будувати й облаштовувати дерев'яні казарми. Однак попри відверте небажання несення військової повинності, німецькі служиві виявились дисциплінованими і серйозними, про що свідчить відсутність серед них дезертирів і "ухилянтів" [20, с. 145].

Правова база стосовно земельних і військових пільг для іноземців була належним чином розроблена. Однак ще одним важливим аспектом буття для німців була релігія, тому російська влада не могла залишити без правового урегулювання конфесійні питання. Імператриця Катерина II, як вже зазначалось у попередніх абзацах, була прихильницею європейської наукової думки. Ідеї "освіченого абсолютизму" і віротерпимості стали провідними при запрошенні іноземців до Росії. Влада намагалась дотримуватись принципів свободи віросповідання, незалежності при проведенні обрядів та дотримання традицій.

Якщо маніфест від 4 грудня 1762 р. запрошував до переїзду представників усіх конфесій, окрім юдеїв, то маніфест 22 липня 1763 р. був націлений на усіх без винятку. Указ закріплював право на вільне сповідування та можливість справляти богослужіння й обряди – "усім, що прибудуть на поселення в нашу Імперію, мати вільне відправлення віри за їх статутами та обрядами безперешкодно". Але навернення православних у католицтво чи протестантизм проповідниками суворо заборонялось.

Іноземцям дозволялось зводити приміщення для проведення служби, запрошувати священників для справлення обрядів. Влада докладала усіх зусиль, аби німців розселяли згідно з конфесійною відмінністю. Колонії формувалась у вигляді окремих поселень, аби уникнути конфліктів на релігійному ґрунті [26].

Від початку колонізації німцями Північного Причорномор'я до середини XIX ст. релігійна політика уряду відносно меншини фактично не змінилась: правові документи "Устав духовних справ іноземних конфесій у Російській імперії" (1857) та "Устав про колонії іноземців у Росії" (1857) закріплювали ті релігійні права і свободи, які були оголошені ще Катериною II. "Устав про колонії іноземців у Росії" утверджував право на зведення колоністами сакральних споруд і служіння пасторів. Цікаво, що зведення костелів католикам заборонялось, на відміну від менонітів. Менонітам для проведення обрядів не потрібно було відведеної для цього храмової споруди. Правовий акт свідчив про суворі покарання за "злочини проти віри": перехід з православ'я до іншої конфесії, заманювання в іншу релігію тощо [31].

Релігійна політика Російської імперії зазнала змін протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. У цей період у російській політичній думці дедалі частіше звучить лозунг "православ'я-самодержав'я-народність", тобто релігія перетворювалась в один із "стовпів" імперського режиму. Ці тенденції знайшли вияв у переслідуваннях проповідників, котрі поширювали протестантське вчення. Зокрема, було заборонено штундизм через підозри в незгоді його прибічників із політикою влади.

У 1879 р. статусу "легального віросповідання" набувають прибічники баптизму, від цього часу їм дозволялось вільно проводити релігійні обряди. З 1883 р. представникам усіх релігій дозволено організовувати молитовні зібрання та проводити обряди, однак при цьому не порушуючи громадську мораль. Після революційних подій 1905–1907 рр. і взятого імператорським урядом курсу на віротерпимість легалізовано було діяльність розкольників і сектантів. Православні отримували можливість переходу в будь-яку християнську віру [20, с. 59].

Ліберальна політика відносно іновірців по завершенню революції 1905–1907 рр. тривала недовго. Уряд прагнув встановити жорсткий нагляд за діяльністю усіх конфесій. Як вже зазначалося, влада суворо карала місіонерів за навернення православних підданих у протестантизм. При найменшій підозрі в причетності до проповідницької діяльності іноземних громадян виганяли з губернії або забороняли виголошувати публічні проповіді [5, арк. 63].

У першій половині XIX ст. було сформовано головні осередки німецької колонізації на Півдні України: Кучурганський, Гроссілібентальський, Березанський, Хортицький, Молочанський, Бердянський і Маріупольський округи [34, с. 62]. У деяких із них, зокрема в Хортицькому, Молочанському і Маріупольському були утворені окремі менонітські округи. Адміністративні одиниці були офіційно затверджені на урядовому рівні [16, с. 5].

Управління німецькими колоніями знаходилось у руках законодавчої і виконавчої влади. Законодавчу втілював імператор і Сенат, які зверненнями і розпорядженнями запрошували колоністів до переїзду. Виконавча влада перебувала в руках спеціальних відомств і міністерств. Із запропонованої таблиці можна зробити висновок, що система виконавчої влади над німецькими колоністами була недосконалою, зазнавала постійних розформувань і реформувань. Функції відомств, попри різні найменування, зазвичай охоплювали прийом, розміщення і організацію побуту переселенців на новому місці.

Найприкметнішою ознакою саме німецьких колоній була їх тяга до самоврядування. Найвищим органом місцевої влади для переселенців були мирські збори власників господарств. На цих зборах обирали старосту – шульца, а також його помічників-бейцизерів (сільський розпорядник). Діяльність їх визначалась інструкціями Контор опіки. До повноважень старости і його команди входило розв'язання питання облаштування колоній: будівництво шкіл, храмів, магазинів, транспорту і сполучення. Серед них же затверджувались рішення щодо запрошення священник, фінансування шкіл і вчителів. Затверджені громадою результати зборів виносились у "мирську постанову", яку підписували учасники і скріплювали печаткою [34, с. 68; 21, с. 27].

Ефективна система адміністрування забезпечувалась неабиякою здатністю до самоорганізації в колоністів. У випадку загибелі чи хвороби господаря або неналежної поведінки в громаді, доля його наділу і майна

ISSN 1728-3817

вирішувалась на мирських зборах. Право вести діяльність на таких угіддях переходило до безземельних колоністів, якщо вони були готові взяти зобов'язання з виплати боргів попереднього власника [2].

Звичною для німецьких колоністів формою земельної організації була марка, яка становила поєднання індивідуальної та колективної земельної власності, при чому індивідуальна проявлялась виразніше. Колективна власність частіше виступала як доповнення, аби вдовольняти господарські потреби декількох родин: це були пасовиська, лісові угіддя, ставки. Російський уряд усвідомлював важливість збереження марочної форми господарювання для німецьких громадян, тому переселенців не примушували до дотримання колективної форми власності. Німцям було запропоновано форму землеволодіння, за якою колоністська громада ставала єдиним суб'єктом права власності на надільну землю. Єдине, чого вони зробити не могли – продати дароване угіддя [20, с. 99–100].

Німецькі поселення в Південній Україні були трьох типів:

1. Колонія – земля надавалась на праві общинно-подвірного землеволодіння і землекористування;

2. Хутір – земля надавалась на праві приватної власності;

3. Ділянки колективного землеволодіння, які могли належати колоністським товариствам [16, с. 9–10].

Специфічною у німецьких переселенців була і форма успадкування батьківського наділу. Поки в Російській імперії був поширений звичай заповіту або майоратне спадкове право, за яким угіддя передавались у власність старшому нащадку з метою недопущення роздрібнення маєтностей, то у німців зберігалась передача спадщини найменшому сину – мінорат. Якщо наймолодший із нащадків общиною визнавався здатним до господарювання, право власності передавалось саме йому. У випадку, якщо менший син з якихось обставин не міг займатись фермерством, то наділ переходив у руки безземельному члену сім'ї. Натомість старших синів батько мусив навчити ремеслам або підприємництву, передати їм у спадок необхідний реманент [21, с. 26].

У тому випадку, якщо німець-переселенець не встигав скласти заповіт, ¼ його власності переходила матері, ще ¼ передавалась дочкам у якості приданого, а залишок розподілявся між синами покійного. Той із синів, хто успадковував земельні угіддя, був зобов'язаний фінансово підтримувати матір і незаміжніх сестер. Якщо ж колишній власник не залишив синів, то вдова з дочками володіли його наділом до заміжжя першої зі спадкоємиць – далі право власності переходило до цього чоловіка. Наділ обов'язково залишався неподільним [12, с. 28].

Ще з часів життя на батьківщині, колоністи принесли в новий край ще один звичай, що давав їм фінансову свободу, а саме так звані "суми". Суму складав дохід з вівчарень, садків, виноробства, віддачі у відкупне утримування рибного вилову і пристаней. Суми поділялись на громадські, позикові, страхові, сирітські, вдовині. Суть цього заходу полягала в тому, що завдяки цим надходженням вдавалось впорядковувати господарства і зовнішній вигляд колоній, забезпечувати усім необхідним навчальні заклади. Із сум заробітну платню отримували педагогічні кадри і духовенство, видавалось жалування малозабезпеченим. Закупляли також рогату худобу, саджанці, реманент, матеріали для зведення будівель і доріг.

На сирітських сумах слід зупинитись окремо. Якщо раптом після смерті господаря в того залишались малолітні діти, колоністське самоврядування виставляло на торги майно покійного і здавало в оренду земельний наділ. "Орендні" гроші й складали сирітську суму, з якої утримували неповнолітніх. При чому розподіл цих коштів відбувався під пильним наглядом громади. Окрім сум, після ліберальних реформ 1860–1870-х рр. в німецьких колоніях з'являються перші банки, кредитні спілки і товариства взаємного кредиту [21, с. 27–28].

У другій половині XIX ст. німецькі колонії стають потужними господарськими осередками Південної України, близько 200 переселенських ферм відзначились високими економічними показниками. Серед німецьких господарств наявні згадки про колонії Зельц, Шпаєр, Ворс, Ватерлоо, Готланд, Марієнфельд, Дармштадт, Мейнциг. Кількість виготовленої продукції дозволяла експортувати товари до європейських країн [18].

У доробку "Наши колонии" дослідник А. Клаус залишає згадки про талант німців до господарювання: "Въ степахъ, гдѣ прежде не было ни воды, ни куста лѣсной поросли, точно волшебствомъ являлись одно за другимъ цвѣтущія поселенія, здоровая и изобильная колодезная вода, цѣлыя рощи плодовыхъ, тутовыхъ и лѣсныхъ деревъ и кустарниковъ". Не оминає увагою автор і високий рівень матеріальної культури поселян, акцентуючи на гармонійній системі забудови колоній, охайних екстер'єрах і затишних інтер'єрах хат поселян, мальовничих садках і квітниках, обізнаності німців у будівельних матеріалах [17].

Саме цією етнічною групою на Січ вперше було завезено продовольчу, технічну і кормову культуру, яка згодом стане "другим хлібом" для українців – картоплю. Згадку про це можна знайти в поезії Т. Шевченка: "І на Січі мудрий німець, картопельку садить, а ви її купуєте, їсте на здоров'я та славите Запоріжжя. А чиєю кров'ю ота земля напоєна, що картопля родить, – вам байдуже" [35, с. 166].

Поселення облаштовувалось за умов безпосередньої наявності водних артерій, пасовиськ, лісових масивів неподалік, і наближеності до населених пунктів, де би міг бути порт чи транспортна інфраструктура [27]. Нерідко будівельні роботи в степу були неможливими через брак деревини. У таких випадках новоприбулі змушені були заселялись у землянках і глиняних хатах [4]. Управителі колоній сприяли самостійному будівництву колоністів, адже надалі це знімало з них відповідальність за неякісне зведення садиб найманими робітниками. Тим паче і колоністу це було фінансово вигідніше: борг на суму, в яку оцінювалась забудова, анулювався на законодавчому рівні [9].

Окрім сільськогосподарських робіт, серед німецького населення поширеним родом діяльності були підприємництво, торгівля, ремісництво. Відомо, що в Одесі вже у 1803 р. існувало двоє німецьких торгових домів і з'явився купецький стан німецького походження – родини Філібертів, Вагнерів, Полнерів і Вальба [22, с. 13–14]. Німецькі переселенці сприяли розвитку промисловості: у К. Е. Фальк заснував ливарний завод в Одесі, а Мільнер (ім'я невідоме) – чавунну фабрику. Німці-ремісники були добре знані завдяки філігранним роботам, найчастіше вони займались ковальством, слюсарством, теслярством, столярством. Проявили вони себе та у харчовій галузі як пекарі та м'ясники. Нерідко місцеве населення йшло підмайстрами до німців, де під їх кураторством опановували фах [13, с. 58].

Оскільки німецькі переселенці відрізнялись неабиякою релігійністю, тож варто закцентувати на їх духовному житті. У лютеранських колоністів провідну роль

у духовному житті відігравали одразу декілька осіб: пастор, суперінтендант, Генеральна євангелічно-лютеранська консисторія, Юстиц-колегія та Головне управління духовних справ іноземних віросповідань. До сфери впливу Генеральної консисторії входило ухвалення і звільнення пастора, контроль за правильністю обрядовості та церковною власністю, перепис населення [34, с. 69–70]. Духовним життям переселенців-католиків завідувала римо-католицька колегія із єпископом на чолі, у великих містах існувала своя єпархія [20, с. 61].

Німецькі поселяни зіштовхнулись із кадровим дефіцитом серед католицького та лютеранського духівництва. Царський уряд свідомо гальмував збільшення кількості священників других конфесій та релігійних закладів, аби вберегти православних парафіян від іноземних впливів. Фінансовий стан німців не дозволяв їм належним чином оплачувати хай навіть мінімальну виплату пастору [20, с. 52].

Церковний лад менонітської групи ґрунтувався на пресвітеріанських порядках, тобто релігійним життям громади завідував лише старшина – священник, проповідник або наставник. При чому покладені обов'язки ця особа мала виконувати на добровольчих засадах або за символічну плату. Колонії менонітів були розділені на приходи, кожним із яких опікувався старшина і проповідники.

Релігійне вчення відобразилось на стилі життя групи: меноніти відзначались скромністю в поведінці та побуті, богобоязливістю. Займались виключно сільським господарством, відкидаючи військову справу, підприємництво чи промисли. Храмові споруди менонітів були простими, всередині них мало що нагадувало про релігійний характер приміщення. Для протестантів хрещення немовлят залишалось табу [17].

Згадуючи про стан медицини у німецьких колоніях, варто відзначити його прогресивний рівень. Однак попервах незвикле до місцевих умов населення зіштовхнулось із проблемами: висока вологість, незвичний клімат, нестача харчів та відсутність кваліфікованої медичної допомоги спричиняли постійні спалахи інфекційних хвороб і високу смертність [14, с. 134].

При епідемічних спалахах колоністська адміністрація дотримувалась чіткого плану: інфекційних хворих утримували окремо від здорових у лазаретах, за які правили землянки та кімнати молитовних будинків. З місцевих жителів обирали наглядача лазарету, який дбав про матеріальний стан і дисципліну в закладі. Також при колонії проживав лікар з асортиментом медикаментів і кухарі. Місцеві адміністрації вели облік недужих (як на фізичні, так і на душевні хворі) й осіб, які потребували підвищеної уваги лікарів. Причорноморським німцям вже на початку XIX ст. була відома вакцинація від віспи [34, с. 95–96].

Німецька меншина не залишалась осторонь світського життя. У 1845 р. у м. Одесі з'являється перше німецьке благодійне товариство, учасники якого опікувались малозабезпеченими в німецьких князівствах. В 1869 р. розпочинає діяти Клуб ремісників і промисловців, на меті якого було об'єднати спеціалістів за родом діяльності, а також організація ощадно-допоміжних кас для власників підприємств. У 1906 р. утворюється Німецьке товариство освіти Південної Росії, діяльність якого спрямовувалась на підвищення культурного рівня колоністів південноукраїнських губерній, якості шкільної освіти, покращення вчительської кваліфікації, облаштування бібліотек. Також діяли товариство "Гармонія" (1861) і Товариство любителів гімнастики (1880), які відповідали за культурне дозвілля іноземців.

Окрім того, в Одесі німецькою інтелігенцією і священниками організовуються товариства сприяння вивченню німецької мови та захисту народної самобутності. Одним із таких стало засноване в 1906 р. Південноросійське німецьке товариство, на основі якого згодом виникає жіноче відділення з викладанням російською і німецькою мовами. Товариство відкриває бібліотеку і читальну залу, а також займається організацією культурно-просвітніх заходів з літератури, історії, природознавства. Плекала організація і культурний розвиток найменших: влаштовувала свята і засновувала прототипи сучасних оздоровчих таборів [21, с. 28–30].

Попри негаразди, німецькі поселяни чимало уваги приділяли культурному життю і освітньому розвитку молодого покоління. Через відсутність фінансування з боку Російської імперії, колоністи самотужки організовували освітній процес. Проблемою був дефіцит вчительських кадрів, адже робота педагога оплачувалась із бюджету сільських товариств і платні за навчання, а розмір оплати встановлювали самі колоністи [15]. Деякі центральні училища отримували фінанси від лютеранських і католицьких німецьких товариств [1]. Колонії були об'єднані в навчальні райони, які курували два інспектори, метою яких була звітність про матеріальне становище і якість викладання. Школи не опалювались, дидактичні матеріали для учнів були застарілими або й взагалі відсутніми. Початкова освіта перебувала у зв'язку із релігійними настановами, була обов'язковою для усіх дітей від 7 до 14 років і велась виключно німецькою мовою.

Кола німецької інтелігенції активно включались у процес пошуку можливостей збереження культурних цінностей народу. З їх ініціативи відкривались бібліотеки і книжкові крамниці, куди нерідко завозилась закордонна література і преса. Чимале значення мало видавництво релігійної літератури німецькою мовою.

Роки	Орган, яким представлена виконавча влада в управлінні колоністами
1763–1782 рр.	Канцелярія опікунства іноземців
1782–1797 рр.	Губернські адміністрації
1797–1800/1802 рр.	"Експедиція державного господарства, опіки іноземних і сільського домоводства"
1802–1818 рр.	Контора опіки новоросійськими іноземними поселенцями при Експедиції державного господарства
1818–1834 рр.	Бессарабська, Одеська, Катеринославська контори іноземних поселенців і Управління задунайських іноземних поселенців
1834–1838 рр.	Піклувальний комітет
1838–1871 рр.	Міністерство державного майна при міністерстві внутрішніх справ
З 1871 р.	Місцеві органи

* Таблиця складена за допомогою матеріалів монографії О. Канєнберг-Сандул [20] "Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.)"

ISSN 1728-3817

З другої половини XIX ст. Петербург починає поступовий наступ на ідентичність іноземних колоністів: у школах запроваджувалось обов'язкове вивчення російської мови із подальшим витісненням німецької з навчального процесу. Ввезення і видавництво в Російській імперії видань іноземними мовами проходили жорстку цензуру. Російська влада усіляко противилась створенню і роботі установ, покликаних берегти культуру іноземців. За найменший відхід від усталених традицій самодержавства такі заклади припиняли роботу [20, с. 67–70, 80, 84].

Висновки. Життя німецької меншини на південноукраїнських територіях стало яскравою сторінкою вітчизняної історії. Гнані утисками німецьких князів, аграрним перенаселенням, політичною нестабільністю і за релігійні переконання, колоністи були бажаними підданими для російської корони. Відомі як сильні господарники, німці неабияк сприяли економічному піднесенню новоприєднаних чорноморських степів, а також були вигідні російському уряду з огляду на їх бажання розбавити корінний етнос – українців. Переселенська група володіла високим рівнем громадської самосвідомості та фінансової грамотності, які знайшли свій вияв у вдалому самоврядуванні та організації так званих "сум". Щоб заохотити іноземців до переїзду, правознавцями була розроблена широка юридична база, що гарантувала пільги на чужині. Проте лояльне відношення до німецьких поселян не тривало вічно: зі зміцненням самодержавства із середини XIX ст. наступ на гарантовані в минулому привілеї колоністів набуває дедалі сильнішого розмаху. У подальших дослідженнях з тематики слід детальніше розкрити історію представників інших протестантських груп (баптизм, штундизм), а також виокремити коло питань відносно системи судівництва у справах німецьких колоністів.

Список використаних джерел

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 6, оп. 5, спр. 580, 358 арк.
2. ДАОО, ф. 6, оп. 1., спр. 5313. 158 арк.
3. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 1263, оп. 1, д. 183, л. 279.
4. РГИА, ф. 383, оп. 29, д. 116, л. 24.
5. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 620, спр. 148, 40 арк.
6. Bodenmann T. Perceiving, explaining, and observing climatic changes: An historical case study of the "year without a summer" [Електронний ресурс] / T. Bodenmann // Meteorologische Zeitschrift. Режим доступу: boris.unibe.ch/9225/1/s1(2).pdf
7. Richter L. "Could You Not Turn Your Back on This Hunger Country?": Food in the Migration Process of German Emigrants. [Електронний ресурс] / L. Richter // Meteorologische Zeitschrift. Режим доступу: www.aspeers.com/sites/default/files/pdf/richter.pdf
8. Toews P. Mennonites and the search for military exemption: state concessions and conflicts in the 1870's. [Електронний ресурс] / P. Toews // Вопросы германской истории. Режим доступу: bit.ly/ie7px11Vs
9. Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского Края [Електронний ресурс] / Бабенко В. А. // К XIII Археологическому съезду. – Режим доступу: elib.nlu.org.ua/view.html?id=328
10. Браун П. Кто такие меннониты?: краткий исторический очерк [Електронний ресурс] / П. Браун // Режим доступу: chortitza.org/Buch/Braun.pdf
11. Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні / В. Васильчук // Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2017. – С. 12–15.
12. Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX століття / В. Васильчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Етнічна історія народів Європи. – 2001. – №12. – С. 37–41.
13. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Н. М. Діанова // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. 2004. – №16. – С. 56–60.
14. Дружинина Е. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. Дружинина. – Москва: Наука, 1970. – 381, [2] с., [1] л. карт : ил.
15. Задерейчук І. Правове регулювання розвитку освіти в німців півдня України наприкінці XVIII на початку XX ст. [Електронний ресурс] / П. Задерейчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Режим доступу: bit.ly/N8feiiS
16. Карагодин А. Земельные проблемы немецкой колонизации на юге Украины (XVIII–XIX ст.) / Карагодин А. Н. // Культурологічний вісник. – 1996. – № 3. – С. 5–13.
17. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России [Електронний ресурс] / А. Клаус // Режим доступу: bit.ly/3TzvLyS
18. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення [Електронний ресурс] / А. Кудряченко // Розбудова держави. – Режим доступу: bit.ly/mxthnkv
19. Міронова І. Німецька колонізація Південної України XVIII–XIX ст.: періодизація проблеми / І. С. Міронова // Історичний архів. – 2016. – №16. – С. 81–87.
20. Канєнберг-Сандул О. Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.) : дис. юрид. іст. наук : 12.00.01. / Канєнберг-Сандул О.; Національний університет "Одеська юридична академія". – Одеса, 2018. – 265, [1] с.
21. Плесская Э. Самоорганизация немцев Причерноморья: исторический аспект / Э. Плесская // Історія німців України Матеріали всеукраїнської наукової конференції. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2017. – С. 25–32.
22. Плесская-Зебольд Э. Одесские немцы, 1803–1920: Научно-популярное издание. / Э. Плесская-Зебольд. – Одесса: ТЭС, 1999. – 520 с.
23. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734 – 1775). Частина ІІ. Заселення Новоросійської губернії [Електронний ресурс] / Н. Полонська-Василенко // Український вільний університет. – Режим доступу: diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21705/file.pdf
24. Полное Собрание Законов (далі – ПСЗ) І. Т. L. 1875. №54568. С. 340. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=340&root=2/50/1/
25. ПСЗ І. Т. XVI. 1762. №11720. С. 126–127. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=126&root=1/16/
26. ПСЗ І. Т. XVI. 1763. №11880. С. 313–316. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=313&root=1/16/
27. ПСЗ І. Т. XVI. 1764. № 12099. С. 657–667. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=657&root=1/16/
28. ПСЗ І. Т. XVI. 1764. №12095. С. 648–655. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=648&root=1/16/
29. ПСЗ І. Т. XVI. 1804. №21192. С. 177. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=177&root=1/28/
30. ПСЗ І. Т. XXVI. 1800. №19546. С. 286–287. [Електронний ресурс] Режим доступу: nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=286&root=1/26/
31. Свод законов Российской империи. Т. 12. Ч. 2. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.prlib.ru/item/364018
32. Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству поселян собственников (бывших колонистов). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.prlib.ru/item/443331
33. Стьопченко Е. Німці-колоністи та "сусіди"-цигани в поліетнічному оточенні Півдня України наприкінці XVIII–XIX століття. [Електронний ресурс] / Е. Стьопченко // Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів. – Режим доступу: bit.ly/zaxpkdsy
34. Чирук С. Лютеранські колонії Південної України кінця XVIII – початку XX ст: історико-демографічний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чирук С. ; Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара. – Дніпро, 2016. – 376 с.
35. Шевченко Т. Кобзар. / Т. Шевченко. – Харків: Школа, 2007. – 352 с.
36. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. Навчальний посібник. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.

References

1. State archive of Odesa region, fund 6, list 5, file 580, 358 sheets.
2. State archive of Odesa region, fund 6, list 1, file 5313, 158 sheets.
3. State Historical archive of Russian Federation, fund 1263, list 1, file 183, 279 sheets.
4. State Historical archive of Russian Federation, fund 383, list 29, file 116, 24 sheets.
5. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 442, list 620, file 148, 40 sheets.
6. Bodenmann, T. (n.d.). Perceiving, explaining, and observing climatic changes: An historical case study of the "year without a summer". Meteorologische Zeitschrift. boris.unibe.ch/9225/1/s1(2).pdf [In English].
7. Richter, L. (n.d.). "Could You Not Turn Your Back on This Hunger Country?": Food in the Migration Process of German Emigrants. Meteorologische Zeitschrift. www.aspeers.com/sites/default/files/pdf/richter.pdf [In English].

8. Toews, P. (n.d.). Mennonites and the search for military exemption: state concessions and conflicts in the 1870's. Questions of German history. bit.ly/ie7px11Vs [In English].
9. Babenko, V. (n.d.). Ethnographic sketch of folk life of Ekaterinoslav Governorate. elib.nlu.org.ua/view.html?id=328 [In Russian].
10. Brown, P. Ya. (n.d.). Who are the Mennonites?: a brief historical sketch. chortitza.org/Buch/Braun.pdf [In Russian].
11. Vasylchuk, V. (2017). Stages of resettlement of Germans in Ukraine. History of Germans in Ukraine. Materials of the All-Ukrainian scientific conference. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2017. Kyiv. Pp. 12–15. [In Ukrainian].
12. Vasylchuk, V. (2001). Settlement of German colonists in the South of Ukraine at the end of the 18th-beginning of the 19th century. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, №128, 12–15. [In Ukrainian].
13. Dianova, N. (2004). The formation and development of German colonies in the cities of Southern Ukraine at the end of the 18th – the first half of the 19th century. Ethnic history of the peoples of Europe: Collection of scientific notes. №16, 56–60. [In Ukrainian].
14. Druzhynyna, E. (1970). Southern Ukraine in 1800–1825. Moscow: Science. [In Russian].
15. Zadereychuk, I. (n.d.). Legal regulation of the development of education among Germans in southern Ukraine at the end of the 18th and the beginning of the 20th century. Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series. bit.ly/N8feiiS [In Ukrainian].
16. Karahodin, A. (1996). Land problems of German colonization in southern Ukraine (XVIII–XIX centuries). Culturological Bulletin, №3, 5–13. [In Russian].
17. Klaus, A. (n.d.). Our colonies. Experiments and materials on the history and statistics of foreign colonization in Russia. bit.ly/3TzvLyS [In Russian].
18. Kudryachenko, A. (n.d.). Germans of Ukraine: past and present. Development of the state. bit.ly/mxthnkv [In Ukrainian].
19. Myronova, I. (2016). German colonization of Southern Ukraine in the 18th–19th centuries: periodization of the problem. Historical archive, №16, 81–87. [In Ukrainian].
20. Kanienberh-Sandul, O. (2018). The legal position of German colonists in the South of Ukraine (end of the 18th century – 1917). Unpublished thesis (PhD in Law), National University "Odesa Law Academy". [In Ukrainian].
21. Plesskaia, E. (2017). Self-organization of Germans in the Black Sea region: historical aspect. History of the Germans of Ukraine. Materials of the All-Ukrainian scientific conference, 2017. Kyiv. Pp. 25–32. [In Russian].
22. Plesskaia-Zebold, E. Odessa Germans, 1803 – 1920: Popular science edition. Odesa: TES. [In Russian].
23. Polonska-Vasylenko, N. (n.d.). Settlement of Southern Ukraine in half of the 18th century (1734–1775). Part II. Settlement of the Novorossiya Governorate. Ukrainian Free University. diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21705/file.pdf [In Ukrainian].
24. Complete Collection of Laws I. V. L. 1875. №54568. C. 340. nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=340&root=2/50/1/ [In Russian].
25. Complete Collection of Laws I. V. XVI. 1762. №11720. C. 126–127. nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=126&root=1/16/ [In Russian].
26. Complete Collection of Laws I. V. XVI. 1763. №11880. C. 313–316. nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=313&root=1/16/ [In Russian].
27. Complete Collection of Laws I. V. XVI. 1764. № 12099. C. 657–667. nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=657&root=1/16/ [In Russian].
28. Complete Collection of Laws I. V. XVI. 1764. №12095. C. 648–655. nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=648&root=1/16/ [In Russian].
29. Complete Collection of Laws I. V. XVI. 1804. №21192. C. 177. nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=177&root=1/28/ [In Russian].
30. Complete Collection of Laws I. V. XXVI. 1800. №19546. C. 286–287. nlr.ru/e-res/law_r/show_page.php?page=286&root=1/26/ [In Russian].
31. Code of Laws of the Russian Empire. T. 2, P. 2. Code of institutions and charters on the colonies of foreigners in the empire. www.prlib.ru/item/
364018 [In Russian].
32. Code of laws and orders of the government on the arrangement of village owners (former colonists). www.prlib.ru/item/443331 [In Russian].
33. Stopchenko, E. (n.d.). German colonists and "neighbors"-gypsies in the polyethnic environment of Southern Ukraine at the end of the 18th–19th centuries. Scientific notes. Collection of scientific works of young scientists and graduate students. bit.ly/zaxpkdsy [In Ukrainian].
34. Churyk, S. (2016). Lutheran colonies of Southern Ukraine of the late 18th – early 20th centuries: historical and demographic aspect. Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Oles Honchar Dnipro National University. [In Ukrainian].
35. Shevchenko, T. (2007). Kobzar. Kharkiv: School. [In Ukrainian].
36. Hrytsak, Ya. (1996). Essays on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries. Kyiv: Genesis. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 30.12.22

M. Melnychuk, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GERMAN COLONISTS IN SOUTHERN UKRAINE: LEGISLATIVE FRAMEWORK AND SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF THE LIFE OF SETTLERS IN 1787–1914

The article describes the reasons for German emigration to the Southern Ukraine (political, socio-economic, demographic and religious) and the motives of Empress Catherine II and the government of the empire for inviting this ethnic group (the need to develop the Northern Black Sea region, the goal of weakening the Ukrainian influence in the region and securing the southern borders of the empire from the Ottoman-Tatar attacks). 4 stages of German migration (I stage – 1787–1803, II stage – 1804–1842, III stage – 1842–1871, IV stage – from 1871) are established. The main immigrant groups are characterized by religion – German Lutherans, German Catholics and Mennonites are determined. The legal basis, which was governed by the settlers during their life on the territory of the Russian Empire, was studied: in this scientific note the facts touch on the field of land legal relations, religious legislation and the exemption of young men from military service. The scientific article reveals the theses of specific legal acts, such as the manifestos of Catherine II, the "Plan for the settlement of the Novorossiysk Territory", the "Compendium of Laws on Foreign Colonies", the "Rules on the Obligatory Service of Mennonites", the "Statute of Spiritual Affairs of Foreign Confessions in the Russian Empire" etc. In the work, the author developed a table with the succession of administrations that managed the affairs of the colonists in the period between 1763 and 1914. The peculiarities of traditional German self-government, the functioning of self-government structures and the financial autonomy of the colonies are clarified. The main forms of management of German immigrants on Ukrainian lands (colony, farm, collective farm) are established. Also in this article are analyzed the nature of inheritance – "junior right" and the "marka" as a form of land organization of the settlers. The characteristic features of the cultural life of Germans (associations, professional clubs, charitable organizations), education (organization of the educational process, book publishing), the state of medicine in the colonies are revealed. The presentation of the material reveals a gradual change in the attitude of the Russian ruling elite towards the German colonists during the period studied by the author.

Keywords: German colonists, Southern Ukraine, legislative framework, self-government, mennonites, junior right, marka.

УДК 94(4/9)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.7

А. Парфенюк, студ. магістратури
e-mail: anastasia_parfenyuk.hist@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИКА "МЕЧІАРИЗМУ" В СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ СЕРЕДИНИ 90-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Досліджуються політичні, суспільні та економічні процеси в Словацькій Республіці у період перебування при владі партії "Рух за демократичну Словаччину" на чолі з Володимиром Мечіаром. Розкривається суть політичного режиму "мечіаризму" з притаманними йому рисами та характеристиками. Надано узагальнений політичний портрет Володимира Мечіара як харизматичного політика з авторитарними нахилами. Розглянуто особливості становлення незалежної Словацької Республіки.

Ключові слова: "мечіаризм", соціальна політика, економіка, уряд В. Мечіара.

Постановка проблеми. В 90-х роках XX ст. на карті світу внаслідок складних геополітичних трансформаційних процесів з'явився цілий ряд нових суверенних держав, однією з яких була Словаччина. До влади в країні прийшов лідер Володимир Мечіар, який перебував на посаді прем'єр-міністра з 1992 до 1998 року (з невеликою перервою у 1994 році). Для Словацької Республіки це був час випробувань, пов'язаний з формуванням власних політичних сил, бачення майбутнього країни – перехідний період, від якого залежало майбутнє держави.

Аналіз джерел та літератури. Роки прем'єрства В. Мечіара на сьогодні викликають зацікавленість з боку соціологів, політологів та особливо істориків, адже його діяльність як прем'єра мала особливий зміст. У сучасних дослідженнях ця політика отримала назву "мечіаризм" (від прізвища лідера) та має ряд відмінних характеристик. На сьогодні існує широка джерельна база з цієї проблематики, серед яких головними є державні акти, результати соціологічних опитувань. Дослідженню політичного зростання В. Мечіара присвячено роботи словацьких дослідників Маріана Лешко [12] та Єви Петрашової [14; 15]. Перший термін прем'єрства у своїх працях аналізує словацький політолог Матуш Береш [3; 4; 5], наголошуючи на зростанні кількості ознак "деформації демократії" у цей час. Значний внесок у розробку зазначеної проблематики зробив професор Бірмінгемського університету Тім Хотон [7; 8; 9], наукові доробки якого дають політологічну оцінку діяльності партії "Рух за демократичну Словаччину" та її лідера. Серед вітчизняних дослідників потрібно виділити дисертаційне дослідження Анатолія Ключковича [19], який аналізуючи розвиток Словаччини в перші роки її незалежності, визначає вплив політики уряду В. Мечіара на тогочасні політичні, економічні та соціальні зміни. Режиму "мечіаризму" в контексті внутрішньополітичної міжпартійної боротьби та становлення владних інституцій у Словацькій Республіці в 1993–1994 роках присвячено роботи Інни Мартинчук [22; 23; 24] та Володимира Приходька [27].

Постановка завдання. Метою статті є виявити та прослідкувати розвиток основних тенденцій у політичній та соціальній сфері Словацької Республіки в 1993–1998 рр. Актуальність статті зумовлена потребою неупередженого, об'єктивного історичного аналізу дій влади під час головування в уряді Словацької Республіки Володимира Мечіара, шляхів та методів реалізації соціальної та економічної політики уряду в країні, а також становища внутрішньої політичної опозиції. До того ж словацький досвід може стати у пригоді при виявленні характерних ознак та поваленні режимів "м'якого авторитаризму", які несуть загрозу для демократичних країн, особливо Центрально-Східноєвропейського регіону, котрий через своє минуле є достатньо вразливим для політичних маніпуляцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку 90-х XX ст. демократичний політикум Словацької Республіки в умовах щойно сформованої багатопартійної системи тільки "спинався на ноги". Політичні еліти перебували на етапі власного формування, поляризації та виділення провідних партій. Кожна партія, чи то політична сила Словаччини, відстоювали та захищали власні бачення щодо перспектив та майбутнього держави. Важливим моментом було створити політичну більшість, адже лише таким чином можна було уникнути політичної кризи.

У період глибинних та значних трансформацій країні був потрібен сильний лідер. На роль такого лідера претендував молодий та амбіційний політик зі Зволена Володимир Мечіар. Ім'я В. Мечіара стає відомим у словацьких політичних колах з кінця 1980-х років. Саме в цей час він починає брати активну участь у роботі словацької групи "Громадськість проти насильства" (ГПН) (Verejnosť proti násiliu, VPN). Після 1989 р. його політична кар'єра почала стрімко набирати обертів. У грудні 1989 р. у Чехословаччині був сформований уряд національного порозуміння, до складу якого увійшли представники ГПН спільно з членами Компартії. У січні 1990 р. В. Мечіар, за сприяння О. Дубчека, обійняв посаду міністра внутрішніх справ та навколишнього середовища Словаччини. У червні 1990 р. відбулися перші вільні вибори. ГПН здобула впевнену перемогу у словацькій частині держави, як наслідок – В. Мечіра було обрано на посаду прем'єр-міністра Словаччини у складі Чехословацької федерації (ЧСФ). Вже тоді свою широку популярність В. Мечіяр здобув завдяки частим виступам на різних політичних заходах, які багато в чому були популістськими. Але потрібно віддати належне його вмінню доносити до слухачів власні ідеї та бути переконливим, що лише підкреслює його харизматичність. Зростання популярності та підтримка з боку Мілана Княжка – відомого у ЧСФ політика, радника В. Гавела, посприяли обранню В. Мечіара на посаду прем'єр-міністра Словацької Республіки. На посаді прем'єр-міністра він перебував менш як рік – з 27 червня 1990 року по 23 квітня 1991 року. Отримавши владу, В. Мечіар почав розправлятися зі своїми політичними опонентами. Наприкінці 1990 року він зажадав відставки міністра внутрішніх справ Антона Андраша, а згодом і його наступника Ладислава Піттнера. Методи, які використовувались у політичній боротьбі того часу проти опонентів, нагадували прийоми радянської доби – це шантаж і фальсифікації, що не залишилося без уваги однопартійців В. Мечіара. Наприкінці 1990 р. у ГПН проявилися ознаки кризи, а вже

© Парфенюк А., 2022

на початку березня 1991 року всередині партії відбувся розкол. Унаслідок утворилися дві фракції: прихильників та опонентів В. Мечіара [11, с. 59].

Незважаючи на те, що супротивникам у квітні 1991 р. вдалося усунули В. Мечіара від влади, вже на наступних виборах 1992 року він отримав значну частку голосів як лідер новоствореної партії "Рух за демократичну Словаччину" (РзДС) (*Hnutí za Demokraticke Slovensko, HzDS*). Нова політична сила виступала за відокремлення Словаччини від Чехословацької Федерації, вказуючи на недоліки у діяльності нового празького керівництва. У той час пересічні словаки зіткнулися з економічними та соціальними труднощами. Протягом наступного року ідея самовизначення Словаччини як незалежної держави набирала популярності, переговори про відокремлення проводилися на урядовому рівні. Унаслідок було прийнято рішення про припинення Чехословацької федерації, яка офіційно припинила своє існування 1 січня 1993, тоді ж з'явилися дві самостійні держави – Словацька Республіка (СР) та Чеська Республіка (ЧР).

Першою значною політичною подією у житті незалежної Словаччини стало обрання 15 лютого 1993 року парламентською більшістю Міхала Ковача на посаду президента Словацької Республіки. Уряд, який прийняв це рішення, був сформований з ворогуючих партій й тримався на домовленості про перемир'я та спільні дії задля досягнення єдиної мети – незалежності Словацької Республіки. І коли мета була досягнута, єдність та взаєморозуміння швидко розчинились у нових реаліях, розпочалась відкрита конфронтація словацьких політичних сил. Першим її проявом і були вибори президента СР, коли опозиційні сили провалили кандидатуру М. Ковача від РзДС, але різного роду обіцянками та складними переговорами все ж Руху вдалось переконати опозицію погодити М. Ковача на посаді президента СР. Прем'єр-міністром уряду СР у січні 1993 р. був призначений В. Мечіар, популярність якого до того часу стала всенародною. У перший рік перебування на посаді голови уряду незалежної Словаччини він зіткнувся з цілою низкою труднощів. Насамперед велика угорська меншина стала проявляти занепокоєння через скорочення своїх прав новостворенним урядом. Більш серйозною проблемою стала необхідність розв'язання економічних питань, пов'язаних зі зростанням безробіття, яке до середини року досягло 11,5 %, та падінням іноземних інвестицій.

Найсильнішою та найпопулярнішою політичною силою й надалі залишалась РзДС, проте почався розкол у її верхівці: непорозуміння виникли між новообраним президентом М. Ковачем, який оголосив себе надпартійним і припинив членство в РзДС, та фактичним лідером партії В. Мечіаром [27, с. 103]. Суть конфлікту полягала у відмінностях бачення обома лідерами майбутнього устрою та орієнтирів країни. Схожа конфліктна ситуація виникла між В. Мечіаром ще з одним членом Руху – міністром закордонних справ Словаччини М. Княжко. Унаслідок цієї суперечки, всередині РзДС виникли дві течії – "мечіарівці", які домагались одноосібної влади В. Мечіара, та "княжківці", які вболівали за колективне управління партією. Крім внутрішньопартійного конфлікту в самій РзДС, розпочалися нападки й з боку опозиційних політичних сил, які не виступали єдиним блоком, а діяли розрізнено, проте мали спільну мету – не допустити верховенства РзДС у країні. Отже, склалась ситуація, коли Рух за демократичну Словаччину переживав внутрішній розкол, провадив непопулярну економічну політику та потерпав від критики з боку опонентів. У країні назрівала політично-урядова криза і за цих умов арбітром виступав президент, навколо якого почав формуватися третій центр влади, який отримав назву "Град" [27, с. 108]. Наслідки не змусили на себе довго чекати. Відбувся розкол всередині РзДС, який завершився виходом зі складу Руху М. Княжка та створенням з його ініціативи Альянсу демократів Словаччини (пізніше Демократичний союз Словаччини).

Звісно, що зміни у політикумі мали своє відображення й у суспільному житті населення Словацької Республіки. Досить швидко В. Мечіар почав втрачати свою популярність, натомість більшу довіру від співвітчизників отримав президент М. Ковач. Безумовно, з боку прибічників в уряді В. Мечяра і його самого, були спроби змінити ситуацію та відновити авторитет прем'єр-міністра, мова про запізнілі спроби проведення реформ в умовах складної економічної ситуації. Однак М. Ковач уже відкрито вимагав відставки уряду В. Мечіара, що й відбулося в березні 1994 року.

Був сформований новий тимчасовий уряд на чолі з Йозефом Моравчиком. Насправді це був доволі крихкий конструкт, який сформувався з Партії Демократичних Лівих, Християнської Демократичної Партії та Демократичного союзу. Жодне з цих політичних утворень не було яскраво лідируючим і, в принципі, такий уряд об'єктивно не міг бути дієвим, адже через його строкатий склад згоди досягти було вкрай важко.

Навесні 1994 року виникла нова політична криза в Словаччині, в ході якої проявилися різноманітні політичні процеси. Зміни урядів, їх очільників, конфліктів та протистояння політичних сил, не могли не вплинути на громадськість й настрої в суспільстві. Адже на середину 90-х років XX ст. спостерігалося відчутне зростання політичної активності населення Словаччини, яке активно реагувало на політичні події, хоча і не зовсім усвідомлювало їх сутність. Один із дослідників, В. Приходько, зазначив, що: "*Рух за демократичну Словаччину неухильно перетворювався у "партію вождя", тобто, В. Мечіара. Слід, однак, також визнати, що на словацькій політичній сцені того часу не було рівнозначної за впливом на маси і вагою в суспільному житті політичного лідера, рівнозначного В. Мечіар*" [27, с. 112].

Як результат, явка на перших національних (позачергових) парламентських виборах, які відбувалися 30 вересня – 1 жовтня 1994 року склала 75,7 % населення [25, с. 389]. І саме в цей момент, на нашу думку, перед словаками виникає дещо спотворене уявлення про їх політиків: з одного боку В. Мечіар, який здобув для Словаччини незалежність, але мав на неї авторитарні плани та Й. Моравчик, який створив недієвий та, за великим рахунком, провальний уряд, хоча прагнув демократичного правління. В результаті виборів, парламентську більшість (34,96 % голосів) отримали "мечіарівці" Руху за демократичну Словаччину в коаліції з Селянською партією.

У листопаді 1994 р. була створена правляча коаліція, де більшість отримав РзДС. До складу нового коаліційного уряду ввійшли також Об'єднання робітників Словаччини (ОРС), Словацька національна партія (СНП) та Селянська партія Словаччини (СПС). Найважливішим, на думку В. Мечіара, завданням, яке він мав вирішити першочергово, стала помста політичним конкурентам, у тому числі президенту. Почалося жорстоке політичне протистояння В. Мечіара та М. Ковача, яке тривало чотири роки і змусило країни Заходу призупинити процес інтеграції Словаччини до європейського простору й примусило "дивитись на неї з пересторогою". Непевність внутрі-

ISSN 1728-3817

шньополітичної ситуації в країні була пов'язана ще й з недосконалістю Конституції СР, згідно з якою модель інституту президентства була визначена доволі слабкою, на відміну від верховенства інституту парламентаризму.

Новостворений уряд чимало зусиль спрямував на розв'язання питань економічного напрямку, які не завжди були достатньо продуманими. Одним із таких був продаж державної власності за символічними цінами близькому до В. Мечіара оточенню, які почали формувати у Словацькій Республіці прошарок олігархії [6, с. 188]. У 1995 році було прийнято ряд поправок і законів, які мали забезпечити економічне зростання країни. Проте, рівень економічного розвитку залишався досить слабким, а кількість безробітних не зменшувалася. Реформи, які повинні були розв'язувати питання соціального характеру і які вимагав Європейський Союз, гальмувались. Вся правоохоронна система та спецслужби також знаходились під контролем чинного прем'єр-міністра. Крім цього, він контролював ЗМІ, що дозволяло маніпулювати інформацією, яка подавалася населенню у вигідному для уряду контексті. Відбувалося становлення режиму "м'якого авторитаризму", що характеризувався нелімітованою владою парламентсько-урядової коаліції [20, с. 13]. Окрім тиску на політично-урядову опозицію, відбувався також тиск на угорську, єврейську та циганську нацменшини. Мечіарівські політичні прихильники вирішили використати їх як "фактор спільного ворога", наголошуючи на можливому виникненні великої кількості проблем з їх націоналізмом. Почалась жорстка дискримінація словацьких угорців, євреїв і циган.

На середину 90-х років XX ст. політика т. зв. "мечіаризму" проявилася у повному масштабі та з найбільш характерними їй рисами й ознаками, з чим важко не погодитися. Один із дослідників суспільно-політичного розвитку Словаччини кінця XX ст., А. Ключкович, визначив "мечіаризм" як політичний феномен і з-поміж ключових ознак виокремив зокрема такі, як: вождизм, партизація держави, неконтрольований диктат парламентської більшості, ігнорування прав опозиції, зрощення політичної та економічної влади; зловживання державно-владними інститутами в політичних цілях; тиск на ЗМІ та контроль над ними; формування ідеології, заснованої на націоналізмі, ізоляціонізмі, патерналізмі; акумулювання РзДС політичного потенціалу ключових конфліктних ліній у словацькому суспільстві та їх підпорядкування своїм владним цілям [19, с. 221].

З нищівною критикою такої політики виступив тодішній президент СР М. Ковач, в результаті розпочалася відкрита конфронтація президентського оточення та уряду на чолі з В. Меціаром. Апогеєм конфронтації став скандал, пов'язаний із викраденням сина президента М. Ковача, який вкотре яскраво показав рівень т. зв. "боротьби", до яких вдавались мечіарівські політики. Хоч на офіційному рівні причетність В. Мечіара до цього інциденту й не була доведена, але вже сам факт свідчив про наявність методів політичного тиску, які використовувалися радянською тоталітарною владою.

На міжнародній політичній арені, зокрема в Європі, до "мечіарівського" уряду ставилися з недовірою. У період прем'єрства В. Мечіара погляд СР з Євросоюзу все частіше переводився на Росію. Причиною такої переорієнтації було неприйняття В. Мечяром політики Заходу, яка ґрунтувалася на демократичних принципах. Модель, за якою він намагався будувати державу, абсолютно не сприймалася Європою, натомість цілковито влаштовувала Росію. Але дозволити собі повністю відмовитись від "шляху в Європу" В. Мечіар не міг, суспільство та опозиція не сприйняла б цей крок. Тому тодішній уряд продовжував декларувати попередній курс, хоч ніяких реальних дій для слідування йому не робив. Задля створення оманливої картини зацікавлення у вступі до ЄС, формально були створені всі необхідні інструменти для реалізації курсу на євроінтеграцію: організовано роботу представництва Єврокомісії в Братиславі, створено Раду з асоціації Словаччини в ЄС, подано офіційну заяву на вступ до ЄС, розроблено індивідуальну стратегію приєднання країни до ЄС, на базі наявних Копенгагенських критеріїв створені механізми її виконання та моніторингу за їх виконанням з боку ЄС [26, с. 382]. Проте у дійсності відбувалось будівництво режиму "неконсолідованої демократії" – "мечіаризму". Одночасно спостерігався стрімкий розвиток співробітництва з Росією в економічній сфері. Створювалися всі умови для якомога ефективнішого співробітництва у багатьох економічно важливих галузях (енергетичній, транспортній). Подібні дії все більше віддаляли Словаччину від вступу в ЄС та НАТО.

Висновки. Перші роки існування незалежної Словацької держави ознаменувались перебуванням при владі одіозного політика В. Мечіара та його партії "Рух за Демократичну Словаччину". Цей період часто називають періодом "мечіаризму". Аналіз діяльності урядів РДЗС доводить, що режим "мечіаризму" характеризується такими основними ознаками як: зловживання владою, вождизм, переслідування, ігнорування законів та випадки порушення Конституції. Словацька опозиція часів головування в уряді В. Мечіара зазнавала значних, подекуди вкрай неконституційних утисків з боку влади. Вирішення питань соціального характеру у політиці урядів В. Мечіара було далеко не першочерговим завданням, що призвело до довготривалої соціальної кризи різної інтенсивності. За весь період перебування при владі уряду В. Мечіяра так і не вдалося сформувати та впровадити нову концепцію соціальних перетворень в СР. Значна увага приділялась економічній сфері, однак і у ній не було досягнуто стабільного позитивного розвитку.

Список використаних джерел

1. "Tretia Mečiarova vláda priniesla tyraniu väčšiny a oligarchizáciu krajiny, vraví sociológ", Topky.sk, Bratislava, 2019: https://www.topky.sk/cl/100535/1827469/Tretia-Meciarova-vlada-priniesla-tyraniu-vacsiny-a-oligarchizaciu-krajiny--vravi-sociolog.
2. Bechyně, L. (2013). Vývoj stranického systému Slovenské republiky 1993–2010.
3. Béreš, M. (2016). Vstup Vladimíra Mečiara do slovenskej politiky. Teória a prax verejnej správy, 85.
4. Béreš, M. (2017). Prvé odvolanie Vladimíra Mečiara1 first recall of Vladimír Mečiar. Teória a prax verejnej správy, 66.
5. Béreš, M. (2018). Konfliktný vzťah Vladimíra Mečiara a HZDS s prezidentom SR Michalom Kováčom. Aktuálne otázky teórie a praxe politiky a medzinárodných vzťahov, 6–28.
6. Hallon Ľudovít – Londák Miroslav – Hudek Adam.. Economic Developments in Slovakia Since 1993. In The Czech and Slovak Republics : Twenty Years of Independence, 1993–2013. – Budapest ; New York : Central European University Press, 2016, p. 177–196.
7. Haughton, T. (2001). HZDS: The ideology, organisation and support base of Slovakia's most successful party. Europe-Asia Studies, 53(5), 745–769.
8. Haughton, T. (2002). Vladimir Meciar and his Role in the 1994–8 Slovak Coalition Government. Europe-Asia Studies, 54(8), 1319–1338.
9. Haughton, Tim. 2003. "Facilitator and Impeder: The Institutional Framework of Slovak Politics During the Premiership of Vladimír Mečiar." Slavonic and East European Review 81 (2): 267–290.
10. Iveta Radicova. "Sumár rizikových faktorov sociálnej politiky na Slovensku". Sociológia – Slovak Sociological Review 6:519–538. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=211810
11. Kúska, T. R. M. (1995). Postoje slovenskej verejnosti k princípom sociálnej politiky. *Sociológia*, *27*, 64.
12. Leško, Marián. Mečiar a mečiarizmus : politik bez škrupúľ, politika bez zábran. Bratislava: VMV, 1996. 239 s.
13. Malova, D. (1994). Slovakia. European Journal of Political Research, 26(3–4), 413–421. https://doi.org/10.1111/J.1475–6765.1994.TB00465.X

14. Petrášová, Eva. Kto ste, pán Mečiar?. 1. vyd. Bratislava: Republic-Press, 1991. 70 s.
15. Petrášová, Eva. Prípad Mečiar: Ako to bolo naozaj?. Praha: Cesty, [1991].50 s.
16. Radičová, I. 1998. Sociálna politika na Slovensku. Bratislava: Nadácia S.P.A.C.E., 1998. 283 s.
17. Renčová, Agáta. Postoj Vladimíra Mečiara voči integrácii Slovenska do NATO. Praha, 2021. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Katedra ruských a východoevropských studií. Vedoucí práce Kubát, Michal.
18. VLÁDA Slovenskej Republiky. Materiál na rokovanie. Národnej rady Slovenskej republiky.
19. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Ключкович Анатолій Юрійович ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2020. – 547 с.
20. Конституційний розвиток Словаччини у складі ЧССР в 60–80 роки XX ст.: політичні і правові аспекти / В.В. Лемак, В.В. Копча // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 62–68.
21. Кріль М. Історія Словаччини. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 264 с.
22. Мартинчук, І. (2021). Особливості внутрішньопарламентської боротьби в Словацькій Республіці в 1993–1998 Рр. Слов'янський світ і Україна, 2021, 118–127.
23. Мартинчук, І. І. "Роль політичних еліт в реалізації євроінтеграційного курсу (на прикладі Словацької Республіки)." Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії 2018.Вип. 30 (2018): с. 171–179.
24. Мартинчук, І. І. (2011). Діяльність першого президента Словацької Республіки М. Ковача. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, 2011*(Вип. 22), 210–212.
25. Марьина В. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории. Кн. 2. – ил. (XX век в документах и исследованиях) М.: Наука, 2005. – 558 с.
26. Мухін, Є. О. "Роль політичних сил Словацької республіки в процесі інтеграції до Європейського Союзу." // Гуржіївські історичні читання 7 (2014)– С. 382–384.
27. Приходько, В. Політична боротьба в Словаччині в 1993–1994 рр. / В. Приходько // Carpatica-Карпатика / відпов. ред.: М. М. Вегеш, М. П. Зан. – Ужгород: Вид-во УжНУ, 2003. – Вип. 21: Політологічні студії: історія, теорія, практика. С. 103–113.

References

1. "Tretia Mečiarova vláda priniesla tyraniu väčšiny a oligarchizáciu krajiny, vraví sociológ", Topky.sk, Bratislava, 2019: https://www.topky.sk/cl/100535/1827469/Tretia-Meciarova-vlada-priniesla-tyraniu-vacsiny-a-oligarchizaciu-krajiny--vravi-sociolog.
2. Bechyně, L. (2013). Vývoj stranického systému Slovenské republiky 1993–2010.
3. Béreš, M. (2016). Vstup Vladimíra Mečiara do slovenskej politiky. Teória a prax verejnej správy, 85.
4. Béreš, M. (2017). Prvé odvolanie Vladimíra Mečiara1 first recall of Vladimír Mečiar. Teória a prax verejnej správy, 66.
5. Béreš, M. (2018). Konfliktný vzťah Vladimíra Mečiara a HZDS s prezidentom SR Michalom Kováčom. Aktuálne otázky teórie a praxe politiky a medzinárodných vzťahov, 6–28.
6. Constitutional development of Slovakia as part of the Czechoslovak Socialist Republic in the 60–80s of XX century: political and legal aspects / V.V. Lemak, V.V. Kopcha // State and Law. – 2010. – № 48. – P. 62–68.
7. Hallon Ľudovít – Londák Miroslav – Hudek Adam. Economic Developments in Slovakia Since 1993. In The Czech and Slovak Republics : Twenty Years of Independence, 1993–2013. – Budapest; New York: Central European University Press, 2016, s. 177–196.
8. Haughton, T. (2001). HZDS: The ideology, organisation and support base of Slovakia's most successful party. Europe-Asia Studies, 53(5), 745–769.
9. Haughton, T. (2002). Vladimir Meciar and his Role in the 1994–8 Slovak Coalition Government. Europe-Asia Studies, 54(8), 1319–1338.
10. Haughton, Tim. 2003. "Facilitator and Impeder: The Institutional Framework of Slovak Politics During the Premiership of Vladimír Mečiar." Slavonic and East European Review 81 (2): 267–290.
11. Iveta Radicova. "Sumár rizikových faktorov sociálnej politiky na Slovensku". Sociológia – Slovak Sociological Review 6:519–538. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=211810 .
12. Kril M. The History of Slovakia. Lviv: Publishing center of Ivan Franko National University of Lviv, 2006. 264 p.
13. Kúska, T. R. M. (1995). Postoje slovenskej verejnosti k princípom sociálnej politiky. *Sociológia*, *27*, 64.
14. Leško, Marián. Mečiar a mečiarizmus : politik bez škrupúľ, politika bez zábran. Bratislava : VMV, 1996. 239 s.
15. Malova, D. (1994). Slovakia. European Journal of Political Research, 26(3–4), 413–421. https://doi.org/10.1111/J.1475–6765.1994.TB00465.X
16. Marjina V. Czech Republic and Slovakia in the 20th Century: Essays on History. Book 2. – ill. (Twentieth Century in Documents and Studies) Moscow: Nauka, 2005. – 558 p.
17. Martinchuk, I. (2021). Features of the interparliamental struggle in the Slovak Republic in 1993–1998 Slavic World and Ukraine, 2021, 118–127 p.
18. Martynchuk, I. I. "The role of political elites in the implementation of the European integration course (on the example of the Slovak Republic)." Actual Problems of National and World History 2018. Issue 30 (2018): pp. 171–179.
19. Martynchuk, I. I. (2011). The activity of the first president of the Slovak Republic M. Kováč. Actual problems of national and world history, 2011 (Issue 22), pp. 210–212.
20. Mukhin, E. O. "The role of political forces of the Slovak Republic in the process of integration into the European Union."//Gurzhiyev Historical Readings 7 (2014) – pp. 382–384.
21. Petrášová, Eva. Kto ste, pán Mečiar?. 1. vyd. Bratislava : Republic-Press, 1991. 70 s.
22. Petrášová, Eva. Prípad Mečiar: Ako to bolo naozaj?. Praha : Cesty, [1991]. 50 s.
23. Prykhodko, V. Political struggle in Slovakia in 1993–1994 / V. Prykhodko // Carpatica-Carpathia / ed. by M.M. Vegesh, M.P. Zan – Uzhhorod: UzhNU Publishing House, 2003. – Issue 21: Political Studies: History, Theory, Practice. pp. 103–113.
24. Radičová, I. 1998. Sociálna politika na Slovensku. Bratislava : Nadácia S.P.A.C.E., 1998. 283 s.
25. Renčová, Agáta. Postoj Vladimíra Mečiara voči integrácii Slovenska do NATO. Praha, 2021. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Katedra ruských a východoevropských studií. Vedoucí práce Kubát, Michal.
26. The evolution of the Model of Social and Political Development in the Slovak Republic [Text] : dissertation ... Dr. Sci: 23.00.02 / Kliuchkovych Anatolii Yuriiovych ; Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv, 2020. – 547 c.
27. VLÁDA Slovenskej Republiky. Materiál na rokovanie. Národnej rady Slovenskej republiky. Číslo: 87/1995. https://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocument?documentId=289948 .

Надійшла до редколегії 12.12.22

A. Parfeniuk, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE POLICY OF " MEČIARIZMUS" IN THE SLOVAK REPUBLIC IN THE MID-90S OF THE XX CENTURY

The article deals with the political, social and economic processes in the Slovak Republic during the rule of the Movement for Democratic Slovakia led by Vladimír Mečiar. He served as Prime Minister from 1992 to 1998 (with a short break in 1994). The years of his premiership are of particular scientific interest due to the form of policy he pursued. This period is also interesting because it was the time when the basic foundations of the independent Slovak Republic were being formed. The main institutions of power were formed and transformed.

Special attention was paid to the sharp internal political struggle between the ruling party and the opposition. The opposition included both right and left parties, as well as the President of Slovakia and his entourage. The authorities often used cruel, provocative and unconstitutional methods of struggle against them.

The article reveals the essence of the political regime of "mečiarizmus" with its main features and characteristics, including: abuse of power, chieftaincy, persecution, disregard for the law and cases of violation of the Constitution. A generalized political portrait of Vladimir Mečiar a charismatic politician with authoritarian tendencies is presented. He pursued populist rhetoric and a rather tough policy on the verge of democracy and authoritarianism. The features of the formation of the independent Slovak Republic in the foreign policy context are considered. It is established that at that time the foreign policy course of Slovakia's integration into Euro-Atlantic structures was officially declared. But in reality, there was a rapprochement with russia and a departure from Europe.

The Slovak experience can be useful in identifying the characteristics and overthrowing the regimes of "soft authoritarianism", which pose a threat to democratic countries, especially in the Central and Eastern European region, which due to its past is quite vulnerable to political manipulation.

Keywords: "mečiarizmus ", social policy, economy, V. Mečiar's government.

УДК 94(399.7)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.8

М. Стаднік, студ. магістратури
ORCID: 0000-0003-4889-0965
e-mail: st_marie@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД МЕЗОАМЕРИКАНСЬКИХ КОДЕКСІВ ГРУПИ БОРДЖІА

Досліджується блок мезоамериканських кодексів, що в науковій літературі має назву "група Борджіа". На основі переважно англомовної та іспаномовної наукової літератури, а також візуальних джерел, наведено основну інформацію про фізичні характеристики, історію, зміст та художні особливості кожного із семи кодексів групи. Особливу увагу приділено проблемі походження частини документів, а також їхнім спільним і відмінним рисам всередині групи.

Ключові слова: мезоамерика, мезоамериканські кодекси, рукописи, група Борджіа, тоналаматль, Тлашкала-Пуебла, науа, міштеки.

Постановка проблеми. Під мезоамериканськими кодексами прийнято розуміти сукупність рукописних документів, створених в історико-культурному регіоні, що територіально охоплює Мексику, Гватемалу, Беліз, а також частину Гондурасу і Сальвадору. Традиція виготовлення книжок у Мезоамериці бере свій початок з давніх часів, тим не менш, до нашого часу збереглося лише чотирнадцять рукописів, що датуються періодом перед Конкістою (XII – початок XVI ст.). До групи Борджіа загалом відносять сім документів. Їх об'єднують спільні мотиви в іконографії, а також календарно-релігійний зміст. Науковий інтерес до вивчення мезоамериканських кодексів як джерел з історії та культури регіону зародився в XIX столітті і не вщухає по сьогоднішній день. Водночас, в україномовному науковому середовищі майже відсутні публікації на цю тему.

Аналіз джерел та літератури. Перша публікація кольорових копій п'яти основних кодексів групи з'явилася у 1830-х роках у шеститомнику *Antiquities of Mexico* Едварда Кінга, віконта Кінгсборо [25]. Втім, в окремий блок рукописи вперше виділив німецький дослідник Едуард Селер у 1887 році [32]. У своїй праці він розглянув кодекс Борджіа, а також низку інших календарно-ритуальних за змістом рукописів, так званих *тоналаматлів*. Саме на честь "головного" кодексу і було названо цілу групу [34]. Праці Селера часто виходили у кооперації із Джозефом Флорімондом, герцогом де Луба. Саме на його кошти з 1896 по 1904 роки було опубліковано перші якісні факсиміле всіх семи кодексів групи, супроводжувані коментарями Селера та інших провідних дослідників того часу [до прикладу 33; 34]. Основним предметом вивчення Селера була іконографія рукописів та пов'язані з нею астрономія, календар і ритуали. Селер інтерпретував майже кожну сторінку кодексів, які були розглянуті у його роботах. Цікаво, що кілька його праць було присвячено іншим календарно-ритуальним альманахам центральної Мексики. Зокрема, дослідник детально розглядає Тоналаматль Обен, але до групи Борджіа його не відносить [33]. У першій половині XX століття значний внесок у розробку теми зробили Альфонсо Касо [8], Джордж Вайлант [37] та Рафаель Гарсіа Гранадос [18; 19]. Їхні роботи були пов'язані зі стилями Міштека-Пуебла (територія від Оахаки до Тлашкали та Пуебли) та Тлашкала-Пуебла, до яких, імовірно, належать кодекси цього блоку.

Важливий етап у вивченні групи пов'язаний з іменем австрійського дослідника Карла Антона Новотни. Його робота *Tlacuilolli,* опублікована у 1961 році, охопила як групу Борджіа, так і низку інших *тоналаматлів.* Автор не тільки запропонував нову інтерпретацію багатьох сцен та іконографічних елементів цих кодексів, а й зробив детальні промальовки їхніх сторінок. Праця Новотни свого часу була недооцінена, адже, як і у випадку з більшістю публікацій Едуарда Селера, була написана німецькою мовою, не надто популярною серед американістів. На сьогодні існують переклади основних праць і Селера, і Новотни іспанською та англійською, опубліковані у 1963 [35] і 2005 [31] роках відповідно.

Серед сучасних досліджень варто окремо відзначити ґрунтовну працю Елізабет Хілл Бун *Cycles of Time and Meaning in the Mexican Books of Fate* (2007) [6], присвячену календарно-ритуальним альманахам, а також низку її публікацій стосовно стилістики та іконографії ряду кодексів групи Борджіа [4; 5]. Значний внесок у розвиток теми зробив Маартен Янсен. Зокрема, він з колегами запропонував альтернативне і, на їхню думку, більш вдале позначення для групи Борджіа та всіх рукописів, що до неї входять. Так, група отримала загальну назву *teoamoxtli*, тобто "книга богів" чи "сакральна книга", а, наприклад, кодекс Борджіа перейменували на *Codex Yoalli Ehecatl* (2004) [23]. Значний внесок у дослідження мезоамериканських кодексів, зокрема з допомогою неінвазивних лабораторних методів, зробили Давіде Домінічі та його команда [7; 15; 16]. Окрім того, на увагу заслуговують напрацювання таких науковців як Джон Гласс, Дональд Робертсон [21], Едвард Сіссон [36], Фердінанд Андерс [3], Пітер Ван дер Лоо [38], Давід Буті [7] та інші.

Мета статті полягає у здійсненні загального огляду блоку мезоамериканських кодексів, відомого в науці як група Борджіа, українською мовою. Опрацювання іноземної літератури з теми і її доповнення та розширення за рахунок візуальних джерел має на меті активізувати дослідження мезоамериканської історії та культури в українському науковому середовищі.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі мезоамериканські рукописи зазвичай групують за змішаними ознаками. Є багато різних підходів до їхньої класифікації, але найчастіше дослідники виокремлюють чотири основні групи:

1. кодекси ацтеків;
2. кодекси майя;
3. кодекси міштеків;
4. група Борджіа.

До цих груп належать документи, створені у різний час (до Конкісти та після), різними людьми (як корінними жителями, так і європейцями чи метисами), та у різних частинах регіону. Точне місце походження багатьох кодексів досі залишається спірним, але найчастіше вдається визначити, до пам'яток якого народу належить той чи інший рукопис. Група Борджіа тут є певним винятком. Це єдиний блок, що охоплює документи, схожі між собою більше за змістом, ніж за стилем або генезою. До групи входить п'ять основних і два другорядних ко-

© Стаднік М., 2022

декси, причому останні не завжди і не всіма дослідниками визнаються її частиною. У науковій спільноті досі тривають суперечки з приводу регіону походження основної п'ятірки кодексів і їхньої культурно-етнічної приналежності. Частково це зумовлено тим, що рання історія більшості рукописів групи невідома. Окрім того, документи мають стилістичні ознаки як науа, так і міштеків, тому, ймовірно, були створені десь на перетині цих двох культур. На думку більшості дослідників, кодекси Борджіа та Коспі походять з регіону Тлашкала-Пуебла, а рукописи Лод і Феєрварі-Маєр – з долини Теуакан (між штатами Пуебла та Оахака) або ширшої зони Міштека-Пуебла. Щодо Ватиканського Б, то тут думки сильно розходяться, бо за своїм художнім стилем і частково за змістом він є унікальним. Частина дослідників відносить цей документ до регіону Тлашкала-Пуебла, разом з Борджіа та Коспі. Походження кодексів Обен №20 і Порфіріо Діас встановлено доволі точно: Міштека-Альта (північний схід Герреро – захід Оахаки) та Куікатек (північний захід Оахаки) відповідно.

Усі кодекси групи Борджіа схожі за іконографією, і є *тоналаматлями,* тобто календарно-ритуальними альманахами. Такі книжки використовувалися місцевим населенням для ворожіння, визначення сприятливих днів для певних подій та вчинків, передбачення майбутнього тощо. Вони базувалися на 260-денному календарному циклі, відомому в літературі як *тоналпоуаллі*. Загалом, класифікація групи не є досконалою. Вона містить ряд розбіжностей і не охоплює інші відомі *тоналаматлі* (Бурбонський кодекс, Тоналаматль Обен, і т.д.). Попри це, поняття "група Борджіа" нині є усталеним і звичним для наукового середовища американістів.

У цій роботі буде окремо розглянуто кожен кодекс, що входить до групи. Детальна інформація про кожен з рукописів допомагає визначити його характерні ознаки і виокремити спільні риси та розбіжності між ним та іншими рукописами всередині групи і за її межами. Інформацію про кодекси буде подано у такій послідовності:

1. Борджіа;
2. Коспі;
3. Ватиканський Б;
4. Лод;
5. Феєрварі-Маєр;
6. Обен манускрипт №20;
7. Порфіріо-Діас.

1. Кодекс Борджіа, або *Codex Yoalli Ehēcatl, Códice Borgiano, Manuscrit de Veletri*, зберігається у Ватиканській апостольській бібліотеці. Цей рукопис, як і п'ять інших з групи Борджіа, має вигляд довгої смуги із оленячої шкіри, складеної на зразок акордеону. Він містить 39 аркушів розміром приблизно 27 х 26,5 см, вкритих вапняною ґрунтовкою (стукко) і розписаних з обох боків. Перша і остання сторінки кріпилися до обкладинки, тому залишилися порожніми.

Як уже було згадано, питання про походження кодексів групи досі відкрите. Кодекси Борджіа і Коспі більшість дослідників відносить до регіону Тлашкала-Пуебла. Теорія базується на подібності їхньої іконографії до муралів Тіцатлана (Тлашкала) [8], настінних розписів та кераміки Окотелулько (Тлашкала) та Ла-Меси (Пуебла). Кодекс Борджіа, без сумнівів, належить до пізнього постклассичного періоду і був створений десь між XIII та XV століттями [29, с. 26]. Як саме кодекс опинився в Європі, досі достеменно не відомо. Рукопис міг потрапити до Італії в 1532–1533 роках, супроводжуючи домініканського священика Домінго де Бетансоса у його подорожі з Мексики до Рима. Згодом він міг опинитися у володінні родини Джустініані. У їхніх інвентарних книгах згадується "книжка з кори із різними кольоровими малюнками та індіанськими роботами" [15, с. 202]. Втім, цей опис є дуже загальним, тому стверджувати, що мова йшла саме про кодекс Борджіа, не можна. Існує версія, що кардинал Стефано Борджіа (1731–1804) особисто врятував кодекс від дітей слуг родини Джустініані, які, граючись, підпалювали його. Саме кардинал є першим достовірно відомим нам власником рукопису. Документ дійсно частково пошкоджено вогнем [9, с. 1–2, с. 74–76]. Проте, із коментаря Хосе Ліно Фабреги [17], який першим здійснив детальний опис манускрипту, випливає, що кодекс було врятовано від полум'я ще до його потрапляння в Європу [24, с. 432]. Праця Фабреги стала основою для подальшого вивчення документу наступними поколіннями дослідників. Пізніше кардинал передав рукопис до фонду Священної Конгрегації пропаганди віри, звідки він з часом був переміщений до свого теперішнього місця зберігання – бібліотеки Ватикану.

Кодекс Борджіа вважається одним із найбільш красивих та деталізованих рукописів доколумбової епохи. Він містить цінну інформацію щодо релігії, ритуалів, сакрального календаря та уявлення про світ корінних жителів Центральної Мексики. Найбільше питань викликають у дослідників сторінки 29–46 цього манускрипту. Справа в тому, що перші 28 сторінок читаються горизонтально і, очевидно, пов'язані з різними аспектами ритуального календарного циклу. Зокрема, там містяться прогнози для народження, одруження, полювання, подорожей тощо [20, с. 9]. Починаючи з 29-ї сторінки кодекс читається вертикально. Тут міститься низка зображень, які дослідники зазвичай асоціюють із ритуальними церемоніями. Як саме читати і тим паче, інтерпретувати ці сцени, поки достеменно невідомо. Перший коментар щодо них було зроблено ще в 1790-х роках вже згадуваним вище Хосе Фабрегою. Цей коментар опублікували лише у 1899 році, але ще раніше він був відомий серед вузького кола дослідників (Брассьор де Бурбур, Александр фон Гумбольдт, Едвард Кінг та інші). З того часу і дотепер дослідники висувають різні теорії щодо змісту цих 18 сторінок. Так, Елізабет Хілл Бун вважає, що вони у хронологічній послідовності оповідають міф про створення світу. Вже згадані вище Фабрега і Селер пов'язували ці сцени скоріше з астрономією ніж з міфологією. Дехто також вважав, що ці сторінки зображують хронологічно послідовні історичні події чи ритуали. Інші, навпаки, пов'язували їх з окремими обрядами чи церемоніями, що не формують наратив, а скоріше є переліком (Новотни, Янсен, Андерс, Рейес Гарсіа). Таким чином, питання про сенс зображень досі залишається відкритим, проте дослідники роблять спроби досягти щодо цього певного консенсусу.

2. Кодекс Коспі, або *Codex Cospianus, Códice de Bologna, Codex Tlamanalli, Libro della China,* зберігається у бібліотеці Болонського університету в Італії. Рукопис складається із довгої смуги зі шкіри оленя, склеєної з чотирьох шматків і згорнутої на зразок акордеону. Аркуші традиційно вкриті шаром вапняної ґрунтовки і розписані з обох боків. Рукопис містить 20 аркушів 18 х 18 см, з яких розписано 24 сторінки (13 аверсу і 11 реверсу). Сторінки з 14 по 20 та з 32 по 38 – порожні.

На думку більшості дослідників, рукопис походить з регіону Тлашкала-Пуебла. Історія його прибуття до Європи невідома, але, можливо, він разом із кодексами Борджіа та Ватиканським Б опинився серед дарів, які привіз до Італії Домінго де Бетансос [16]. У XVII столітті кодекс був частиною колекції Валеріо Зані (Zani), кот-

рий 1665 року подарував кодекс маркізу Фердінандо Коспі на Різдво. Пізніше рукопис потрапив з приватної колекції Коспі до бібліотеки Болонського університету, де і знаходиться донині. Цікаво також, що на обкладинці кодексу раніше повідомлялося таке: "Libro della China. Donato dal Sig. Co Valerio Zani al Sig. March Cospi il di xxvi Dic^{re} MDCLXV", тобто якийсь час манускрипт вважався китайським [10]. Потім на місці "Libro della China" з'явився напис "Libro del Messico", але стару назву погано затерли, тому її ще можна прочитати. Пітер Ван дер Лоо в одній зі своїх робіт зазначає, що така плутанина може свідчити про те, що на момент створення запису відомості про походження кодексу вже було втрачено, і він якийсь час навіть не пов'язувався з Мезоамерикою [37, с. 274].

За змістом Кодекс Коспі умовно можна розділити на чотири частини. Перші три містяться на аверсі та стосуються різних аспектів 260-денного календарного циклу. Четверта частина – на реверсі, виконана в іншому стилі та зображує богів і, ймовірно, перелік різних видів підношень (рис. 1). Варто відзначити, що числа записані за допомогою рисок і крапок. Такий метод запису використовувався здебільшого у майя та сапотеків, але в Центральній Мексиці теж був відомим. Він часто зустрічається у деяких кодексах (Селден, Лод, Феєрварі-Маєр і т.д.) в контексті переліку певних речей, але не у зв'язку календарем. Для запису календарних символів і власних імен персонажів (які давалися за 260-денним циклом) у регіоні Центральної Мексики традиційно використовували тільки крапки [6, с. 43].

3. Ватиканський кодекс Б, або *Cadex Vaticanus 3773, Códice Fabrega, Códice Vaticano Rituale, Codex Tonalpouhqui*, зберігається у Ватиканській бібліотеці. Рукопис за матеріалом і формою подібний до двох попередніх. Це шкіряна смуга, зігнута "акордеоном", утворюючи 49 аркушів розміром 14,7 х 12,7 см. Ватиканський Б – один із найдовших кодексів доколоніального періоду. 47 його аркушів розписані з обох боків, а перша і остання сторінки, що кріпляться до дерев'яної палітурки, порожні. Кодекс зберіг свою оригінальну обкладинку до нашого часу. Низка дослідників стверджує, що вона досі містить сліди оздоблення, яке, певно, складалося з бірюзової мозаїки [11; 15, с. 202].

Частина дослідників вважає, що Ватиканський Б, так само як і кодекси Борджіа та Коспі, походить із регіону Тлашкала-Пуебла. На таку думку наштовхує відносна схожість їхнього змісту. Проте Ватиканський Б містить багато унікальної інформації, виконаний в іншій художній техніці та має більш складну кольорову палітру. Перша надійна згадка про нього з'являється у Ватиканському каталозі 1596–1600-го років, де рукопис зареєстровано під номером 3773 [21, с. 228]. Отже, Ватиканський кодекс Б опинився у власності Папи задовго до кодексу Борджіа, хоч, можливо, вони і прибули до Італії одночасно. З того часу кодекс не змінив свого місцезнаходження. Можливо, ще більш раннє свідчення про цю пам'ятку зберіг Мікеле Меркаті, який у своїй роботі від 1589 року [27] нібито згадує два кодекси мексиканського походження. Одним із них, імовірно, є кодекс Ватиканський А/3738, відомий під назвою Codex Rios, а іншим – Ватиканський Б/3773. Втім, Меркаті навів недостатньо інформації, аби встановити, які саме кодекси він мав на увазі.

Як і всі рукописи групи, Ватиканський Б має календарно-обрядовий зміст. На його сторінках містяться списки днів одного повного 260-денного ритуального циклу, тобто двадцяти "тринадцяток". Наведено інформацію про їхніх божеств-покровителів, дев'ятьох владарів ночі, п'ять аспектів Венери у різних періодах, а також пророцтва для одруження, народження дітей тощо. Отже, цей рукопис містить всі типові для *тоналаматля,* частини. Окрім того, тут є деякі елементи і сцени, що не зустрічаються в інших кодексах, тому їхнє значення поки не до кінця зрозуміле. Також цікаво, що Ватиканський кодекс Б, на відміну від інших з групи Борджіа, має два незалежних початки: як на аверсі, так і на реверсі. Тобто, по суті, він є двостороннім, і може читатися з обох кінців. Рукописи Борджіа, Коспі та Феєрварі-Маєр навпаки мають чітку точку відліку: початок на аверсі і кінець на реверсі [6, с. 83].

Художній стиль манускрипту та мистецький рівень писаря сильно контрастують із іншими рукописами групи, особливо з кодексами Борджіа, Лод та Феєрварі-Маєр. Тут погано передані пропорції тіл істот та предметів, лінії місцями дуже неакуратні, мало складних деталей (рис. 2). Колірна палітра кодексу, навпаки, вирізняється своєю складністю. Частину сторінок ще в давнину було перефарбовано з використанням відмінних від оригіналу відтінків пігментів [15, с. 203]. Втім, стилістика рукопису не залишає сумнівів, що художник був добре обізнаний з традиційною мексиканською іконографією.

4. Кодекс Лод, або *Liber hieroglyphicorum Aegyptorum, La pintura de la muerte y de los destinos, Libro de la muerte, Códice Mictlan,* зберігається у Бодліанській бібліотеці Оксфордського університету. Кодекс зроблений зі смуги оленячої шкіри, зігнутої "акордеоном". Згини формують 24 аркуші розміром 16,55 х 15,75 см, розписані з обох боків [30, с. 31].

Більшість дослідників відносить цей манускрипт за походженням до регіону Міштека-Пуебла чи долини Теуакан. Яким чином він потрапив до Європи, невідомо. Є припущення, що якийсь час кодекс знаходився у власності іспанського королівського двору, а в 1623 році, під час таємного візиту туди молодого принца Уельського (майбутнього короля Карла I) і 1-го герцога Бекінгема, був подарований британцям. Ця теорія не має жодного документального підтвердження і загалом є доволі романтичною. Так чи інакше, першим відомим власником кодексу став Вільям Лод, Архієпископ Кентерберійський, на честь якого манускрипт і отримав своє ім'я. Вірогідно, теорія про Карла і Бекінгема виникла на основі того, що Вільям Лод був знайомий з обома цими діячами та мав із ними міцний зв'язок. До того ж, вона ніби розкриває історію появи кодексу в Британії [3, с. 25]. У 1636 році Лод подарував кодекс Бодліанській бібліотеці Оксфордського університету, де він і зберігається донині [30, с. 31]. Цікаво також те, що, як і кодекс Коспі, Лод помилково зараховували до надбань іншої цивілізації. Після того, як манускрипт потрапив до Бодліанської бібліотеки, на шкіряному футлярі, в якому він зберігався, було викарбовано назву "*Liber hieroglyphicorum Aegyptorum*", тобто на той момент рукопис вважався єгипетським.

За змістом кодекс Лод можна умовно поділити на одинадцять частин, більшість з яких стосується 260-денного *тоналпоуаллі*. Також він містить дві секції, що, імовірно, перераховують підношення з використанням, як і у кодексі Коспі, рисок та крапок для запису чисел. Одна з частин кодексу пов'язана зі скелетоподібним божеством *Міктлантекутлі*, через що його іноді називають книгою смерті.

Загалом художній стиль кодексу Лод дуже нагадує стиль Феєрварі-Маєр (рис. 3). Для обох притаманні

простіша, порівняно з іншими кодексами групи іконографія, чіткість та однорідність ліній, рівномірне використання простору сторінки і майже повна ідентичність деяких повторюваних елементів у межах одного рукопису (приміром, символів днів). Цей кодекс без перебільшень можна назвати досконалою роботою. Графічних помилок і помарок у ньому дуже мало. У кількох випадках видно світлу лінію по периметру кольорових фігур, що не наведена чорнилом. Деякі дослідники вважають, що це може бути ескіз, яким користувався художник під час роботи [2, с. 177], (рис. 4). При детальному розгляді кодексу видно, що майже повсюди кольоровий пігмент трохи накладається на чорний контур зображення, а отже наносився вже після контуру. Можливо, у деяких випадках художник відходив від стандартної послідовності, або він спеціально залишив лінію не зафарбованою.

У кодексі Лод, на відміну від Феєрварі-Маєр, деякі кольори збереглися значно гірше. Так, помаранчевий або жовтий пігмент лише подекуди повністю покриває фігури, а на перших двох сторінках кодексу він взагалі зник [12, с. 24-23]. Імовірно, цей пігмент містив значну частку органічних складових, що виявились менш стійкими до часу і зовнішнього середовища, ніж його мінеральні компоненти [22, с. 146, с. 152; 1]. Попри це, графічна деталізація, точність, симетрія ліній та образів, і водночас мінімалізм у іконографії роблять кодекси Лод, як і Феєрварі-Маєр, прикладом найбільш досконалої художньої техніки серед усіх мезоамериканських манускриптів.

5. Кодекс Феєрварі-Маєр, або *Códice Fejérváry, Codex de Pesth, Tonalámatl de los Pochtecas*, що зберігається у Всесвітньому музеї в Ліверпулі, – акордеоноподібний манускрипт, виготовлений із чотирьох шматків оленячої шкіри, скріплених клеєм. Він складається із 23-х аркушів, приблизно 17,5 х 17,5 см, і розписаний з обох боків [21, с. 128].

Рання історія рукопису достеменно не відома. Імовірно, він, як і кодекс Лод, походить з долини Теуакан чи зони Міштека-Пуебла. Кодекс названий на честь двох своїх власників: угорського колекціонера Габріеля Феєрварі, та англійського антиквара Джозефа Маєра. У 1831 році манускрипт отримав назву "Кодекс Феєрварі". Вона була введена в науковий обіг Едвардом Кінгом, віконтом Кінгсборо, який першим опублікував репродукцію кодексу [25]. Після смерті Феєрварі у 1851 році манускрипт, разом із усім спадком колекціонера, перейшов до його племінника, Франца Пульсцкі. Останній, потребуючи коштів, під час свого перебування в Лондоні продав кодекс, разом із іншим антикваріатом, Джозефу Маєру. Друга частина теперішньої назви була додана у 1901 році Едуардом Селером та його патроном, герцогом де Луба, під час публікації першого факсиміле з коментарями. У 1867 році рукопис було передано до Всесвітнього музею Ліверпуля, в архіві якого він нині і зберігається.

За змістом цей *тоналаматль* умовно ділиться на сімнадцять секцій. Значна його частина (5–22 сторінки) містить календарні символи 260-денного *тоналпоуаллі*, списки чисел і зображення різних ритуальних предметів. Числа, як і в деяких інших кодексах, записані рисками та крапками (див. кодекс Коспі та кодекс Лод). На цих сторінках, імовірно, перелічено певний інвентар чи підношення, що використовувалися для релігійних церемоній. Інші частини кодексу стосуються різних аспектів 260-денного циклу. Зокрема, на першій сторінці зображено календарну схему в круговому форматі (читається проти годинникової стрілки) [6, с. 68]. Остання сторінка містить зображення Тескатліпоки, що вважався покровителем календарного циклу, а також всі 20 знаків днів.

Назва *Tonalámatl de los Pochtecas* виникла через те, що частина сцен у кодексі зображує мандрівників або купців та пов'язану з ними атрибутику. *Почтеки* – це професійні торговці, які подорожували на великі відстані і привозили на міські ринки найбільш рідкісні та вишукані товари з віддалених місцин. Їхня праця була дуже тяжкою, адже в'ючних тварин у Мезоамериці не було, тому весь вантаж доводилося нести людям, пересуваючись пішки. Можливо, у цьому кодексі, як у *тоналаматлі,* містилися передбачення та знамення для подорожніх і торговців [26, с. 7].

Як уже було згадано, з погляду стилістики та художньої техніки кодекс Феєрварі-Маєр та кодекс Лод дуже схожі. Вірогідно, вони були промальовані за допомогою спеціального інструмента, на зразок стилуса, адже товщина контурної лінії всюди однакова. Така чіткість і точність притаманна для іконографії міштекських кодексів. Якщо порівнювати стилістику Лод чи Феєрварі-Маєр із частинами Віденського кодексу і кодексу Зуш-Нутталь міштеків, стає очевидно, що з ними вона має більше спільного, ніж із іншими представниками групи Борджіа [2, с. 190], (рис. 5).

6. Кодекс Обен №20, або *Aubin Manuscript no. 20, Ms. Mexicain 20, Fonds Maxicains 20, Códice del Culto Tonatiuh, Códice de Teozoneas*, – це постклассичний мезоамериканський кодекс, що зберігається у Національній бібліотеці Франції. За формою він кардинально відрізняється від інших кодексів групи Борджіа і являє собою одну велику панель зі шкіри (рис. 6а) розміром 91 х 51 см [21, с. 90].

Рання історія кодексу невідома. У першій половині XVIII ст. його було придбано в Мексиці відомим колекціонером мезоамериканських рукописів Лоренцо Ботуріні Бенадучі. У 1743 році, після арешту Ботуріні, його колекцію конфіскували. Кодекс було продано, і протягом наступних 80 років він з'являється у різних каталогах (Валькарселя, Патріціо Ана Лопеса та інших). У 1823 році документ зник із поля зору, але незабаром Жозеф Обен, якому поступово вдалося заволодіти більшою частиною колекції Ботуріні, віднайшов рукопис і включив його до свого архіву [28, с. 183].

У кодексі, в контексті *тоналпоуаллі,* зображено десятьох божеств з їхніми календарними іменами, топографічними назвами місць, із якими вони асоціюються, та іншими деталями. Божества розміщені парами, по чотирьох кутах і в центрі кодексу, репрезентуючи таким чином сторони світу. Місцевості, зображені у рукописі, зустрічаються в міштекських кодексах (Віденський, Селденський сувій тощо). Дослідники змогли географічно пов'язати ці місця з поселеннями, розташованими у зоні Міштека або довкола неї [6, с. 213]. На відміну від інших *тоналаматлів*, Обен №20 не містить переліку двадцяти "тринадцяток" з їхніми покровителями та знаменнями, а також списків ритуальних підношень. У його центральній частині, довкола пари богів, можна побачити 52 червоні крапки. Така кількість відповідає одному календарному колу, що триває 52 роки. Це коло утворюється завдяки поєднанню 260-денного сакрального і 365-денного побутового календарних циклів. По периметру кодексу також містяться червоні крапки, які ймовірно зображують ще більший календарний цикл.

За стилем рукопис дуже нагадує Віденський кодекс та Зуш-Нутталь. Його іконографія також містить елементи,

що зустрічаються виключно у кодексах міштеків. На цій підставі Обен №20 за походженням відноситься дослідниками до зони Міштека-Альта, яка охоплює північний схід штату Герреро та захід Оахаки. Центральна частина рукопису до нашого часу не збереглася, але існують його копії XVIII століття, що містять втрачену сцену. Найбільш наближеною до оригіналу є репродукція, виконана у 1891 році Антоніо де Леон і Гамою (рис. 6б).

7. Кодекс Порфіріо Діас, або *Códice Porfirio Díaz*, *Codex Yada* названий на честь мексиканського президента, виділяється серед інших рукописів з групи Борджіа за низкою параметрів. Перш за все, його було створено вже після конкісти. Також, це єдиний кодекс з групи, що зберігається не в Європі, а в Мексиці. Окрім того, до групи Борджіа належать лише його останні десять сторінок, що містять календарно-обрядову інформацію.

Походження цього кодексу нині встановлено майже точно. Вірогідно, його було створено у Сан-Франциско Тутепетонго в регіоні Куікатек, на північному заході Оахаки [6, с. 214]. Імовірно, під час колоніального періоду кодекс був сімейною реліквією місцевих вождів, роду Абенданьйо. Останні спадкоємці родини продали його місцевому бізнесмену, який, своєю чергою, продав рукопис Хосе Пересу Кальдерону, адміністратору Товариства Кіхано (Sociedad Quijano). Невдовзі після цього історик з Оахаки Мануель Мартінес Грасіда звернувся до тодішнього президента Мексики Порфіріо Діаса з проханням передати книгу Колумбійському об'єднанню Мехіко, культурному гуртку, що був сформований з наміром провести пам'ятну виставку до 400-річчя відкриття Америки. Через деякий час, не без допомоги суду, книга була викуплена державою [13; 14, с. 104]. У 1933 році манускрипт передали до бібліотеки Національного музею антропології та історії у Мехіко, де він нині і зберігається.

За формою кодекс Порфіріо Діас схожий на більшість рукописів групи. Це смуга зі шкіри оленя, згорнута "акордеоном", вкрита вапняною сумішшю і розписана з обох боків. Загалом він має 21 аркуш, розміром приблизно 20 х 15,5 см. Сторінки 1–29 мають історичний зміст і змальовують серію битв та завоювань із піктограмами географічних місць, учасниками збройних сутичок, їхніми календарними і власними іменами. Історичний сюжет закінчується династичним шлюбом доньки завойовника з одним із місцевих принців. Ряд сцен цієї частини манускрипту (6–25 сторінки) містить паралелі до кодексу Фернандес Леаль (*Codex Fernandez Leal*) [21, с. 182]. Три сторінки кодексу Порфіріо Діас містять тільки текст, частково іспанською і частково якимось місцевим діалектом, записаним латинкою. Також варто зазначити, що з 42-х сторінок рукопису 29 містить кольорові зображення, а 10 – монохромні (рис. 7). Ці останні десять сторінок, що знаходяться на реверсі кодексу, мають календарно-обрядовий зміст, зображують символи 260-денного *тоналпоуаллі* та пов'язаних з ним божеств. Саме цю частину рукопису дослідники відносять до групи Борджіа.

Висновки. Таким чином, група Борджіа складається із семи кодексів, головною спільною рисою яких є календарно-обрядовий зміст. За Едуардом Селером, що вперше у 1887 р. виділив цю категорію манускриптів, до неї входять кодекси Борджіа, Коспі, Ватиканський Б, Лод та кодекс Феєрварі-Маєр. Пізніше до групи додали кодекс Обен №20 та частково кодекс Порфіріо Діас. Щодо походження більшості документів групи досі тривають дискусії, але більшість дослідників вважає, що Борджіа, Коспі та, можливо, Ватиканський Б належать до регіону Тлашкала-Пуебла. Лод і Феєрварі-Маєр, дуже схожі за стилем, імовірно, походять з долини Теуакан чи зони Міштека-Пуебла. Походження кодексів Обен №20 і Порфіріо-Діас встановлене доволі точно, це зона Міштека-Альта та Сан-Франциско Тутепетонго в регіоні Куікатек, що на північному заході Оахаки. Основні п'ять рукописів групи мають цілу низку спільних ознак. Наприклад, вони були створені у постклассичний період і мають форму довгої смуги з оленячої шкіри, складеної "акордеоном". Кодекси вкриті шаром вапняної ґрунтовки і розписані з обох боків. Водночас, рукопис Обен №20, який є одним із "другорядних" членів групи, має вигляд великої панелі з оленячої шкіри. Також серед інших сильно виділяється кодекс Порфіріо Діас. Не зважаючи на типову для групи Борджіа акордеоноподібну форму, він являється кодексом колоніальної доби. Його зміст переважно історичний, і лише останні десять сторінок на реверсі стосуються 260-денного *тоналпоуаллі*, тому тільки ця частина кодексу належить до групи Борджіа.

Ілюстрації

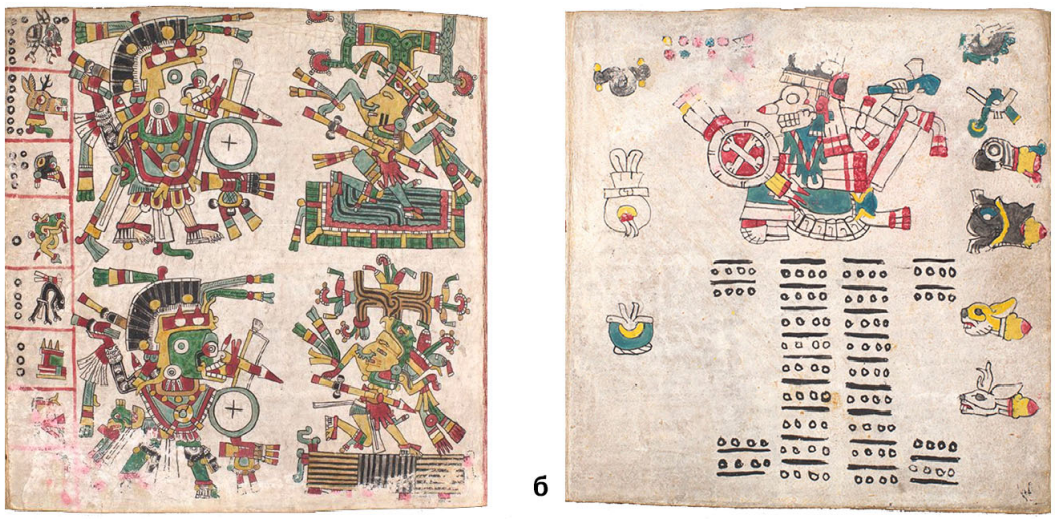

а б

Рис. 1. Кодекс Коспі: сторінка 9 аверсу (а) і сторінка 27 реверсу (б), різні за стилем.
© Alma Mater Studiorum Università di Bologna

Джерело: https://bub.unibo.it/it/bub-digitale/il-codice-cospi/bub_ms4093_cospi

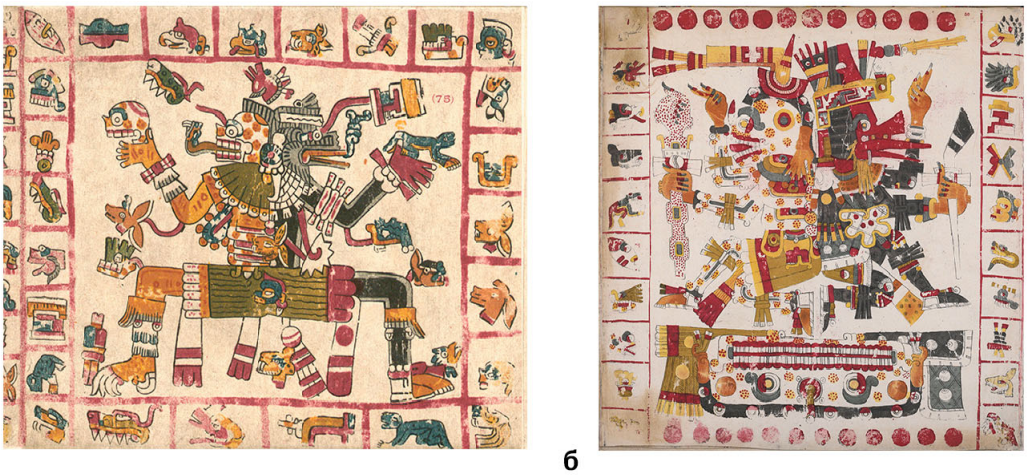

а б

Рис. 2. Порівняння художніх стилів кодексу Ватиканський Б (а) і кодексу Борджіа (б), сторінки 76 і 56 відповідно

Джерела: http://www.famsi.org/research/loubat/Vaticanus%203773/thumbs5.html https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16028coll4/id/12521

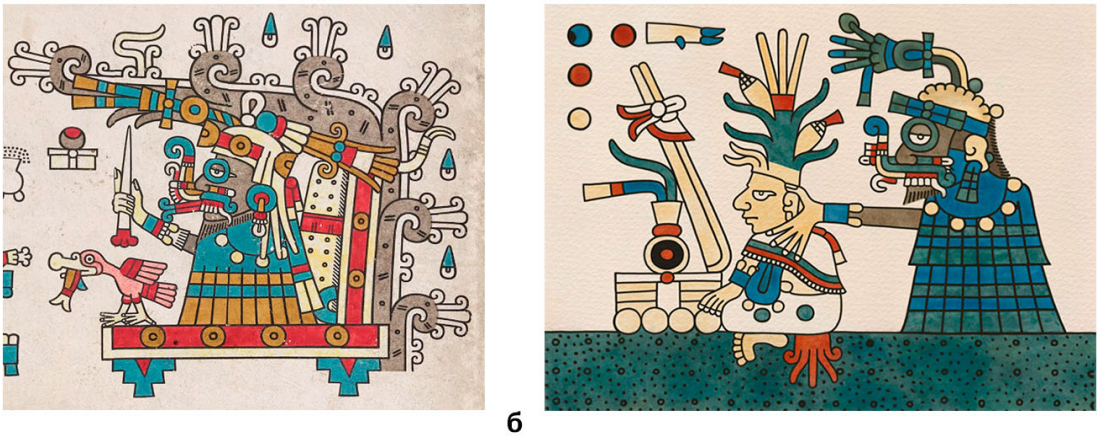

а б

Рис. 3. Зображення божества дощу Тлалока в кодексах Лод (а) і Феєрварі-Маєр (б)

Джерела: https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/53be3386-ea87-4383-a576-1f9babba7699/; авторська реконструкція.

а б

Рис. 4. Кодекс Лод. Приклади можливого використання ескізної лінії для контуру товщі води. Сторінки кодексу 44 (а) і 39 (б).
© Bodleian Libraries, University of Oxford

Джерело: https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/53be3386-ea87-4383-a576-1f9babba7699/

ISSN 1728-3817

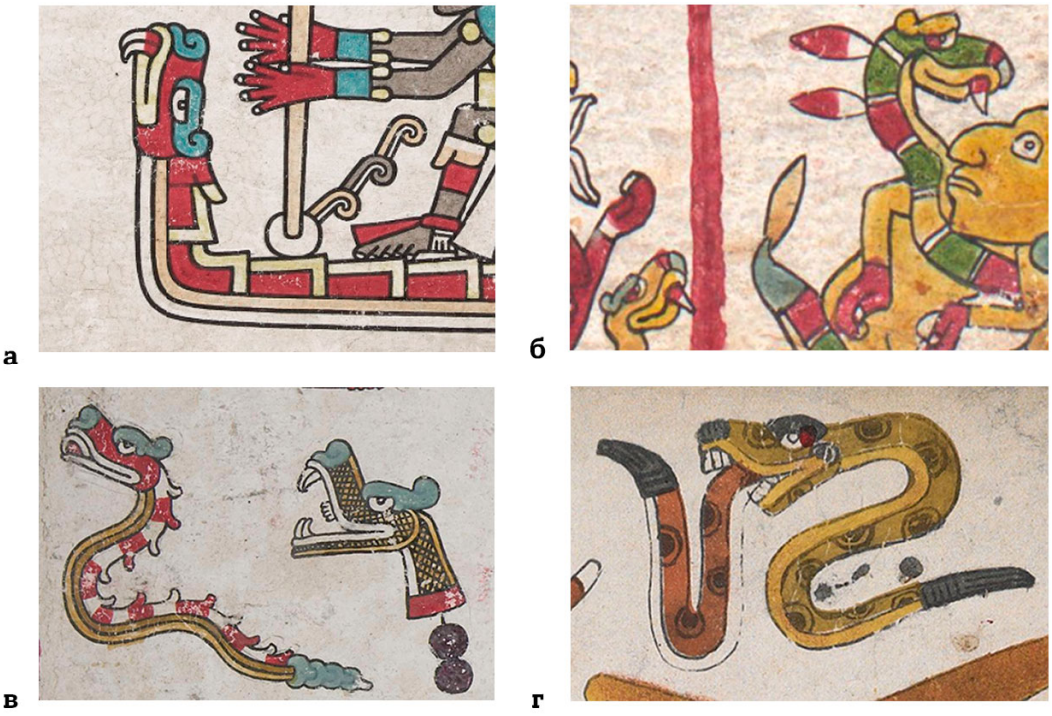

Рис. 5. Порівняння стилів та художньої техніки фрагментів кодексів Лод (а), Коспі (б), Зуш-Нутталь реверс (в) та Борджіа (г)

Джерела: https://www.britishmuseum.org/collection/object/E_Am1902-0308-1
https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/53be3386-ea87-4383-a576-1f9babba7699/
https://bub.unibo.it/it/bub-digitale/il-codice-cospi/bub_ms4093_cospi
https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16028coll4/id/12521

Рис. 6. Обен манускрипт №20 (а), сучасний стан оригіналу. Одна з копій кодексу (б), виконана Антоніо де Леон і Гамою. © BNF

Джерело: https://journals.openedition.org/jsa/15904

Рис. 7. Розгортка кодексу Порфіріо Діас з монохромними малюнками

Джерело: http://mediateca.inah.gob.mx/repositorio/islandora/object/codice%3A636

Список використаних джерел

1. Aceto M. Characterisation of Colourants on Illuminated Manuscripts by Portable Fibre Optic UV-visible-NIR Reflectance Spectrophotometry / M. Aceto, A. Agostino, G. Fenoglio et al. // Analytical Methods. – 2014. – 6(5). – P. 1488–1500.
2. Álvarez Icaza M. I. The Codex Laud and the Problem of its Provenance / M. I. Álvarez Icaza // Mesoamerican Manuscripts: New Scientific Approaches and Interpretations / Ed. by M. Jansen, V. M. Lladó-Buisán, L. Snijders. – Leiden: Brill, 2019. – P. 175–211.
3. Anders F. La Pintura de la Muerte y de los destinos: Libro explicativo del llamado Códice Laud / F. Anders, M. Jansen. – Mexico, D.F.: Fondo de Cultura Económica, 1994. – 319 p.
4. Boone E. The Painting Styles of the Manuscripts of the Borgia Group / E. Boone // Circumpacifica: Festschrift für Thomas S. Barthel, Vol. 1 / Ed. by B. Illius, M. Laubscher. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 1990. – P. 35–54.
5. Boone E. Is the Codex Laud Complete? / E. Boone // The Bricker Almanac: A Festschrift in Honor of Harvey and Victoria Bricker / Ed. by G. Vail, T. Knowlton, M. Eberl. – New Orleans: Tulane University, Department of Anthropology, 2006. – P. 99–108.
6. Boone E. Cycles of Time and Meaning in the Mexican Books of Fate / E. Boone. – Austin: University of Texas Press, 2007. – 338 p.
7. Buti D. Further Insight into Mesoamerican Paint Technology: Unveiling the Colour Palette of the Pre-Columbian Codex Fejérváry-Mayer by Means of Non-invasive Analysis / D. Buti, D. Domenici, C. Grazia et al. // Archaeometry. – 2018. – 60(4). – P. 797–814.
8. Caso A. Las ruinas de Tizatlan, Tlaxcala / A. Caso // Revista Mexicana de Estudios Históricos. – 1927. – 1(4). – P. 139–172.
9. Codex Borgia, Borg.mess.1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.mess.1
10. Codex Cospi. Manoscritto mantico mesoamericano, ascrivibile all'ambito culturale nahua orientale [Електронний ресурс] // Biblioteca Universitaria di Bologna, Ms. 4093. – Режим доступу: https://bub.unibo.it/it/bub-digitale/il-codice-cospi/bubms4093cospi
11. Codex Vaticano B, Vat.lat.3773 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.3773
12. Códice Laud, reproduction facsimiliar. – Graz y Mexico, D.F.: Akademische Druck-und Verlagsanstalt y Fondo de Cultura Econimica, 1994. – 46 p.
13. Códice Porfirio Diaz [Електронний ресурс] // Mediateca INAH. – Режим доступу: https://mediateca.inah.gob.mx/repositorio/islandora/object/codice%3A636
14. Doesburg S. van. Códices cuicatecos Porfirio Díaz y Fernández Leal: edición fascimilar, contexto histórico e interpretacíon / S. van Doesburg. – México, D.F.: Miguel Angel Porrúa, 2001. – 104 p.
15. Domenici D. Non-invasive Chemical Characterization of Painting Materials of Mesoamerican Codices Borgia (Borg. Mess. 1) and Vaticanus B (Vat. Lat. 3773) of the Biblioteca Apostolica Vaticana / D. Domenici, D. Buti, C. Grazia et al. // Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae 25, 2019. – P. 201–228.
16. Domenici D. Domingo de Betanzos' Gifts to Pope Clement VII in 1532–1533: Tracking the Early History of Some Mexican Objects and Codices in Italy / D. Domenici, L. L. Minelli // Estudios de Cultura Náhuatl. – 2014. – 47. – P. 169–209.
17. Fábrega J. L. Interpretación del Códice Borgiano. Traducción y notas arqueológicas y cronográficas de Alfredo Chavero y Francisco del Paso y Troncoso / J. L. Fábrega // Anales del Instituto Nacional de Antropología e Historia. – 1899. – 1(5). – P. 1–260.
18. García Granados R. Observaciones sobre los códices Pre-hispánicos de México y reparos que estas sugieren acerca de su clasificación / R. García Granados // El México antiguo. – 1940. – 5(1–2). – P. 41–47.
19. García Granados R. Estudio comparativo de los signos cronográficos en los códices prehispánicos de Méjico / R. García Granados // Vigesimoséptimo Congreso Internacional de Americanistas, vol. 1. – Mexico, D.F.: Instituto Nacional de Antropología e Historia, 1942. – P. 419–469.
20. Gerritse S. Narrative and Ritual in the Codex Borgia: A Structural Analysis of Pages 29 to 46 of this Postclassic Mexican Manuscript: Research master thesis / S. Gerritse; Leiden University. – Leiden, 2013. – 175 p.
21. Glass J. B. A Census of Native Middle American Pictorial Manuscripts / J. B. Glass, D. Robertson // Handbook of Middle American Indians: Guide to Ethnohistorical Sources, Vol. 14 / Ed. by H. Cline. – Austin: University of Texas Press, 1975. – P. 81–253.
22. Grazia C. Exploring the Materiality of Mesoamerican Manuscripts by Non-invasive Spectroscopic Methods: Codex Laud, Bodley, Selden, Mendoza and Selden Roll at the Bodleian Library / C. Grazia, D. Buti, L. Cartechini et al. // Mesoamerican Manuscripts: New Scientific Approaches and Interpretations / Ed. by M. Jansen, V. M. Lladó-Buisán, L. Snijders. – Leiden: Brill, 2019. – P. 134–159.
23. Jansen M. Renaming the Mexican Codices / M. Jansen, G. A. Pérez Jiménez // Ancient Mesoamerica. – 2004. – 15(2). – P. 267–271.
24. Jansen M. Time and the Ancestors: Aztec and Mixtec Ritual Art / M. Jansen, G. A. Pérez Jiménez. – Leiden: Brill, 2017. – 615 p.
25. King E., Viscount Kingsborough. Antiquities of Mexico: Comprising Fac-Similes of Ancient Mexican Paintings and Hieroglyphics / Viscount Kingsborough E. King. – London: Havel and Conlgaghi, Son, 1831–1848. 9 vols.
26. León-Portilla M. El Tonalámatl de los Pochtecas (Códice Fejérváry-Mayer) / M. León-Portilla // Arqueologia Mexicana. – 2005. – edicion especial 18. – P. 7–15.
27. Mercati M. De Gli obelischi di roma / M. Mercati. – Rome: Domenico Basa, 1589. – 399 p.
28. Mikulska K. El enigma de la parte central del Ms. Aubin No 20 y la relación con sus copias / K. Mikulska // Journal de la Société des américanistes. – 2018. – 104–1. – P. 181–226.
29. Noguez X. Códice Borgia / X. Noguez // Arqueologia Mexicana. – 2009. – edicion especial 31. – P. 26–29.
30. Noguez X. Códice Laud / X. Noguez // Arqueologia Mexicana. – 2009. – edicion especial 31. – P. 30–33.
31. Nowotny K. A. Tlacuilolli: Style and Contents of the Mexican Pictorial Manuscripts with a Catalogue of the Borgia Group / K. A. Nowotny / Ed. and trans. by G. A. Everett, E. B. Sisson. – Norman: University of Oklahoma Press, 2005 [1961]. – 384 p.
32. Seler E. Der Codex Borgia und die Verwandten Aztekischen Bilderschriften / E. Seler // Zeitschrift fur Ethnologie. – 1887. – 19. – P. 105–114.
33. Seler E. The Tonalamatl of the Aubin Collection: An Old Mexican Picture Manuscript in the Paris National Library / E. Seler. – Berlin and London: Hazell, Watson, and Winey, ld., 1900–1901. – 146 p.
34. Seler E. Codex Fejérváry-Mayer: An Old Mexican Picture Manuscript in the Liverpool Free Public Museums / E. Seler. – Berlin and London: Edinburgh University Press, 1901–1902. – 228 p.
35. Seler E. Comentarios al Códice Borgia / E. Seler. – Mexico, D.F. y Buenos Aires: Fondo de Cultura Econimica, 1963. – 280 p.
36. Sisson E. B. Recent Work on the Borgia Group Codices / E. B. Sisson // Current Anthropology. – 1983. – 24(5). – P. 653–656.
37. Vaillant G. C. A Correlation of Archaeological and Historical Sequences in the Valley of Mexico / G. C. Vaillant // American Anthropologist. – 1938. – 40. – P. 535–573.
38. Van der Loo P. L. Cospi Codex / P. L. Van der Loo // The Oxford Encyclopedia of Mesoamerican Cultures: The Civilizations of Mexico and Central America, Volume 1 / Ed. by D. Carrasco. – Oxford and New York: Oxford University Press, 2001. – Pp. 274–275.

References

1. Aceto, M. & Agostino, A. & Fenoglio, G. et al. (2014). Characterisation of Colourants on Illuminated Manuscripts by Portable Fibre Optic UV-visible-NIR Reflectance Spectrophotometry. *Analytical Methods*, 6(5), 1488–1500.
2. Álvarez Icaza, M. I. (2019). The Codex Laud and the Problem of its Provenance. In M. Jansen, V. M. Lladó-Buisán, L. Snijders (Eds.), *Mesoamerican Manuscripts: New Scientific Approaches and Interpretations*. Leiden: Brill. Pp. 175–211.
3. Anders, F. & Jansen, M. (1994). *La Pintura de la Muerte y de los destinos: Libro explicativo del llamado Códice Laud*. Mexico, D.F.: Fondo de Cultura Económica. [In Spanish].
4. Boone, E. (1990). The Painting Styles of the Manuscripts of the Borgia Group. In B. Illius, M. Laubscher (Eds.), *Circumpacifica: Festschrift für Thomas S. Barthel, Vol. 1*. Frankfurt am Main: Peter Lang. Pp. 35–54.
5. Boone, E. (2006). Is the Codex Laud Complete? In G. Vail, T. Knowlton, M. Eberl (Eds.), *The Bricker Almanac: A Festschrift in Honor of Harvey and Victoria Bricker*. New Orleans: Tulane University, Department of Anthropology. Human Mosaic 36, no. 1, pp. 99–108.
6. Boone, E. (2007). *Cycles of Time and Meaning in the Mexican Books of Fate*. Austin: University of Texas Press.
7. Buti, D. & Domenici, D. & Grazia C. et al. (2018). Further Insight into Mesoamerican Paint Technology: Unveiling the Colour Palette of the Pre-Columbian Codex Fejérváry-Mayer by Means of Non-invasive Analysis. *Archaeometry*, 60(4), 797–814.
8. Caso, A. (1927). Las ruinas de Tizatlan, Tlaxcala. *Revista Mexicana de Estudios Históricos*, 1(4), 139–172. [In Spanish].
9. Codex Borgia, Borg.mess.1 (n.d.). https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.mess.1
10. Codex Cospi. Manoscritto mantico mesoamericano, ascrivibile all'-ambito culturale nahua orientale (n.d.). *Biblioteca Universitaria di Bologna, Ms. 4093*. https://bub.unibo.it/it/bub-digitale/il-codice-cospi/bubms4093cospi
11. Codex Vaticano B, Vat.lat.3773 (n.d.). https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.3773
12. Códice Laud, reproduction facsimiliar (1994). Graz y Mexico, D.F.: Akademische Druck-und Verlagsanstalt y Fondo de Cultura Econimica.
13. Códice Porfirio Diaz (n.d.). *Mediateca INAH*. https://mediateca.inah.gob.mx/repositorio/islandora/object/codice%3A636
14. Doesburg, S. van. (2001). *Códices cuicatecos Porfirio Díaz y Fernández Leal: edición fascimilar, contexto histórico e interpretacíon*. México, D.F.: Miguel Angel Porrúa. [In Spanish].
15. Domenici, D. & Buti, D. & Grazia, C. et al. (2019). Non-invasive Chemical Characterization of Painting Materials of Mesoamerican Codices Borgia (Borg. Mess. 1) and Vaticanus B (Vat. Lat. 3773) of the Biblioteca Apostolica Vaticana. *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae*, 25, 201–228.

ISSN 1728-3817

16. Domenici, D. & Minelli, L. L. (2014). Domingo de Betanzos' Gifts to Pope Clement VII in 1532–1533: Tracking the Early History of Some Mexican Objects and Codices in Italy. *Estudios de Cultura Náhuatl*, 47, 169–209.

17. Fábrega, J. L. (1899). Interpretación del Códice Borgiano. Traducción y notas arqueológicas y cronográficas de Alfredo Chavero y Francisco del Paso y Troncoso. *Anales del Instituto Nacional de Antropología e Historia*, 1(5), 1–260. [In Spanish].

18. García Granados, R. (1940). Observaciones sobre los códices Pre-hispánicos de México y reparos que estas sugieren acerca de su clasificación. *El México antiguo*, 5(1–2), 41–47. [In Spanish].

19. García Granados, R. (1942). Estudio comparativo de los signos cronográficos en los códices prehispánicos de Méjico. En *Vigesimoséptimo Congreso Internacional de Americanistas, vol. 1*. Mexico, D.F.: Instituto Nacional de Antropología e Historia. Pp. 419–469. [In Spanish].

20. Gerritse, S. (2013). *Narrative and Ritual in the Codex Borgia: A Structural Analysis of Pages 29 to 46 of this Postclassic Mexican Manuscript*. Research master thesis, Leiden University.

21. Glass, J. B. & Robertson, D. (1975). A Census of Native Middle American Pictorial Manuscripts. In H. Cline (Ed.), *Handbook of Middle American Indians: Guide to Ethnohistorical Sources, Vol. 14*. Austin: University of Texas Press. Pp. 81–253.

22. Grazia, C. & Buti, D. & Cartechini, L. et al. (2019). Exploring the Materiality of Mesoamerican Manuscripts by Non-invasive Spectroscopic Methods: Codex Laud, Bodley, Selden, Mendoza and Selden Roll at the Bodleian Library. In M. Jansen, V. M. Lladó-Buisán, L. Snijders (Eds.), *Mesoamerican Manuscripts: New Scientific Approaches and Interpretations*. Leiden: Brill. Pp. 134–159.

23. Jansen, M. & Pérez Jiménez, G. A. (2004). Renaming the Mexican Codices. *Ancient Mesoamerica*, 15(2), 267–271.

24. Jansen, M. & Pérez Jiménez, G. A. (2017). *Time and the Ancestors: Aztec and Mixtec Ritual Art*. Leiden: Brill.

25. King, E., Viscount Kingsborough. (1831–1848). *Antiquities of Mexico: Comprising Fac-Similes of Ancient Mexican Paintings and Hieroglyphics*. 9 vols. London: Havel and Conlgaghi, Son.

26. León-Portilla, M. (2005). El Tonalámatl de los Pochtecas (Códice Fejérváry-Mayer). *Arqueologia Mexicana*, edicion especial 18, 7–15. [In Spanish].

27. Mercati, M. (1589). *De Gli obelischi di roma*. Rome: Domenico Basa. [In Italian].

28. Mikulska, K. (2018). El enigma de la parte central del Ms. Aubin No 20 y la relación con sus copias. *Journal de la Société des américanistes*, 104–1, 181–226. [In Spanish].

29. Noguez, X. (2009). Códice Borgia. *Arqueología Mexicana*, edición especial 31, 26–29. [In Spanish].

30. Noguez, X. 2009. Códice Laud. *Arqueología Mexicana*, edición especial 31, 30–33. [In Spanish].

31. Nowotny, K. A. (2005 [1961]). *Tlacuilolli: Style and Contents of the Mexican Pictorial Manuscripts with a Catalogue of the Borgia Group*. Everett G. A., Sisson E. B. (Ed. and trans.). Norman: University of Oklahoma Press.

32. Seler, E. (1887). Der Codex Borgia und die Verwandten Aztekischen Bilderschriften. *Zeitschrift fur Ethnologie*, 19, 105–114. [In German].

33. Seler, E. (1900–1901). *The Tonalamatl of the Aubin Collection: An Old Mexican Picture Manuscript in the Paris National Library*. Berlin and London: Hazell, Watson, and Winey, ld.

34. Seler, E. (1901–1902). *Codex Fejérváry-Mayer: An Old Mexican Picture Manuscript in the Liverpool Free Public Museums*. Berlin and London: Edinburgh University Press.

35. Seler, E. (1963). *Comentarios al Códice Borgia*. Mexico, D.F. y Buenos Aires: Fondo de Cultura Econimica. [In Spanish].

36. Sisson, E. B. (1983). Recent Work on the Borgia Group Codices. *Current Anthropology*, 24(5), 653–656.

37. Vaillant, G. C. (1938). A Correlation of Archaeological and Historical Sequences in the Valley of Mexico. *American Anthropologist, 40*, 535–573.

38. Van der Loo, P. L. (2001). Cospi Codex. In D. Carrasco (Ed.), *The Oxford Encyclopedia of Mesoamerican Cultures: The Civilizations of Mexico and Central America, Volume 1*. Oxford and New York: Oxford University Press. Pp. 274–275.

Надійшла до редколегії 10.12.22

M. Stadnik, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GENERAL OVERVIEW OF THE MESOAMERICAN CODICES OF THE BORGIA GROUP

This article examines the block of Mesoamerican codices, referred to as the "Borgia group" within the scientific community. First distinguished by Eduard Seler in 1887, the group encompasses several manuscripts that share similar content and iconography. Despite some drawbacks of classification, the term "Borgia group" has become established in academic circles and is commonly used in specialized publications.

Using primarily English and Spanish language literature, as well as visual sources, the article provides basic information on the physical characteristics, history, content, and artistic features of each of the group's seven codices. Special attention is given to the issue of determining the origin of some of the documents. It is noted that, based on the content and style, they were likely created at the intersection of two ethnocultural communities: Nahua and Mixtec. Actual paper presents the main facts and hypotheses regarding the place of origin of each manuscript.

Six of the seven codices are currently held in Europe, and it is difficult to trace their journey from the New World to their present location in detail. The article summarizes recent research that sheds some light on the early history of some of the manuscripts.

The Borgia group comprises documents with calendar and religious content, often referred to in literature as tonalamatl, which can be translated from Nahuatl as "paper of days" or "book of days." The article emphasizes the individuality of the content of each manuscript. The information they contain is commonly unique, and many scenes remain unclear to researchers.

In addition, the article analyzes the artistic techniques, stylistics, and iconography of the manuscripts, both within and outside the Borgia group, based on pictorial sources. It examines commonalities and differences among the codices, highlighting their individual features.

Keywords: mesoamerica, Mesoamerican codices, manuscripts, Borgia group, tonalamatl, Tlaxcala-Puebla, Nahua, Mixtec.

УДК 94(44)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.9

Н. Фєдосєєв, студ. магістратури
e-mail: nikitafedoseev339@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН СТАНОВЛЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ ПЕРІОДУ ЛЮДОВИКА XIV

Абсолютизм і його розвиток завжди є актуальною темою. Період абсолютизму припав на XVII–XVIII століття. У кожній окремо взятій країні, де цей абсолютизм існував, він мав свою унікальну специфіку. Хоч абсолютизм і характеризується саме абсолютною владою, тобто владою всеохопною, але не в кожній країні влада була абсолютною по факту. При цьому, самі королі і королеви прагнули до абсолютизму, але обставини постійно не давали цього зробити.

У цій статті буде йти мова про те, що саме дало можливість сформуватися канонічному абсолютизму у Франції періоду Людовика XIV. Будуть згадані конкретно історичні обставини формування державного ладу та зроблені висновки.

Ключові слова: абсолютизм, Людовик XIV, державотворення, націєтворення, політологія, форми правління.

Постановка проблеми. Тема абсолютизму, як складного феномену в історії Європи, завжди є актуальною. Цікавість автора викликана протиріччям між значенням терміну "абсолютизм", який означає тоталітарну владу, та фактичною ситуацією в Європі у XVII–XVIII ст. Постійні чинники та фактори не давали абсолютизму стати посправжньому і абсолютним. Це все привертає нашу увагу до короля Людовика XIV – справді абсолютного монарха, який сильно виділяється з усіх монархів періоду абсолютизму. Цікавість викликає його правління та чому воно стало можливим саме у такій формі.

У роботі автор розкриє специфіку феномену правління Людовика XIV, а також складну сукупність факторів, яка зумовила можливість такого правління. Ми спробуємо зробити висновки щодо того, чому саме у Франції у період Людовика XIV монарх зміг бути абсолютним, а також розкрити тему того, чому після нього це знову стало неможливим.

Предметом дослідження є природа та специфіка абсолютизму в Європі, головні тенденції правління Людовика XIV та події, які передували його правлінню.

Аналіз джерел та літератури. Основними джерелами є література XVII–XVIII століття та дослідження істориків. Загалом, тема абсолютизму досліджувалася багатьма вченими, але в контексті його формування саме у Франції трапляється мало матеріалів. Автор буде розглядати роботи відомих французьких істориків, таких як Ерік Дешодт [6], Блуше [10], Пьєр Губерт [2]. Також присутні англомовні дослідження Александра Гавіна [8], Чарльза Біма [7] та інших.

Постановка завдання. Завдання полягає у спробі зробити висновки з приводу того, чому саме у Франції у період правління Людовика XIV монарх зміг бути абсолютним, а також розкриття теми того, чому після нього це знову стало неможливим.

Виклад основного матеріалу. Абсолютизм – форма правління монарха, близька до диктатури. Тенденції абсолютизму виникли в окремих країнах західної Європи у зв'язку з консолідацією земель в руках одного володаря, великою кількістю війн, образом монарха як "помазаника божого" та інших факторів. Ця форма правління є характерною для Європи періоду XVII–XVIII ст. Але, якщо брати до уваги окремі країни, ми стикаємося з певними "особливостями" абсолютизму. Загалом, ці особливості і є факторами, які стримували волю монарха і не давали його владі бути необмеженою. Це дає нам змогу зробити висновок про те, що де-факто у кожному окремому випадку абсолютна монархія була не такою вже і абсолютною.

Абсолютними монархіям не давали ставати певні фактори-особливості. Про абсолютизм Священної Римської Імперії та Італії говорити немає сенсу, адже на період розвитку абсолютизму ці країни навіть не були об'єднані, а складалися з великої кількості незалежних герцогств, графств, князівств та міст держав. Найближче всього до абсолютної монархії наблизилися 3 країни західної Європи: Англія, Франція та Іспанія.

Особливістю англійського абсолютизму була наявність парламенту. Щоб мати владу королю доводилося узгоджувати рішення з парламентом. Необхідність цієї згоди обумовлена контролем податків і фінансів, який виконував парламент. Це часто призводило до певних протиріч. Саме через наступ абсолютизму на парламент сталася Англійська революція. У зв'язку з обмеженістю у власних ресурсах, Яков II сповідував прокатолицьку та профранцузьку політику, часто нехтуючи державними інтересами. Викликано це тим, що Людовик XIV надавав йому гроші, які робили Якова II більш незалежним від парламенту. Тому, через контроль парламенту над фінансами і залежність від нього короля, англійську монархію ми не можемо назвати абсолютною.

Серед особливостей іспанського абсолютизму також можна виокремити обмеження влади короля. Це пов'язано з Реконкістою. Під час війни, задля консолідації населення проти ворога широко використовувалася релігійна пропаганда, Реконкіста поставала для іспанців як "хрестовий похід" проти невірних. Через це на території Іспанії народ став дуже релігійним, мали місце велика кількість духовно-лицарських орденів, створених ще в часи Реконкісти. Ситуація призвела до того, що владі монарха доводилося тісно співпрацювати з Папою Римським та духовною верхівкою. Також треба згадати про систему фуерос, яка певним чином обмежувала владу короля на місцях. Тому, навіть Філіпу II не вдалося встановити абсолютизм.

Цікава ситуація склалася у Франції. Формально структура влади дозволяла будувати абсолютну монархію, але певні внутрішні тенденції постійно не давали цьому статися. Можливо одним із перших кроків було те, що у 1614 році Генеральні штати проголосили владу короля божественною за своїм походженням. Конфлікти між гугенотами та католиками, сильна Іспанія під боком та придворні інтриги не давали абсолютизму бути. Але все ж таки він стався у часи Людовика XIV. Уся повнота законодавчої, виконавчої, військової і судової влади зосе-

© Фєдосєєв Н., 2022

ISSN 1728-3817

реджувалася в руках спадкового глави держави – короля. Відповідно правителю підкорювався весь централізований державний механізм – армія, поліція, адміністративно-фінансовий апарат, суд. Усі французи, включно з дворянами, вважалися підданими короля і були зобов'язані йому беззаперечно підкорюватися.

Правління Людовика XIV, "короля сонця", є одним з найвідоміших правлінь у світовій історії. Він сидів на троні 72 роки, довше ніж будь-який з європейських монархів. За його правління Версаль став центром придворного життя Європи, усі монархи намагалися бути схожими на Людовика в усіх його звичках. Але чому такий феномен став можливим?

Причини такого виняткового за повноваженнями правління криються у подіях, які сталися задовго до приходу "короля сонця". Генріх IV – перший король з династії Бурбонів, який повністю консолідував країну. Це сталося через те, що до того, як Генріх зійшов на престол, він мав багато земель, а закон вимагав, щоб всі землі, які король мав до свого правління, приєднувалися до королівського домену. Попри намагання Генріха обійти цей закон та не виконувати його, у 1607 році під тиском парламенту він все ж таки приєднав свої землі до домену корони, тим самим значно розширив його. Хоч в історіографії і присутня думка про те, що Генріх був найвидатнішим представником абсолютної монархії [5, с. 38], але король в жодному випадку не був абсолютним монархом. Він навіть не міг примусити своїх ближніх, сестру та міністра Сюллі, стати католиками, Генріх тільки створював базу майбутнього абсолютизму. Велика кількість земель королівського домену та загальна втомленість Франції від міжусобиць та релігійних війн певним чином заспокоїла французький народ.

Наступним королем був Людовик XIII. Першопочатково регентом при ньому була його мати – Марія Медичі. Як раз в часи її регентства ми і помічаємо певні "предтечі" абсолютизму [1]. Опозиція, яка складалася з принців та "грандів", змусила Марію скликати генеральні штати, де в 1614 році з'ясувалося, що дворяни і духовенство зацікавлені у посиленні монархії. Але попри це, "гранди" користувалися незадоволенням у населення, викликаним податками, і все ще складали опозицію, через що державі довелося виплачувати їм пенсії. Так в 1616 році Конде отримав 1.5 млн ліврів [5].

Повна консолідація країни сталася лише в часи кардинала Рішельє. Попри сильно розповсюджену думку, яка особливо популяризувалася через романи Дюма, Людовик XIII та кардинал Рішельє мали гарні стосунки і в жодному випадку не конкурували за владу. Людовик XIII з кардиналом Рішельє вступили у певний симбіоз. Король захищав кардинала від інтриг та постійно підтримував. Цей союз був дуже вигідним для французької корони, адже кардинал виступав "теоретиком абсолютизму". У своїх творах він писав, що першою ціллю для нього є могутність короля, а другою – могутність його країни. Добивався "сірий кардинал" цього багатьма методами. На інтриги немає сенсу звертати увагу. Більшу цікавість викликають прогресивні методи культурної пропаганди. Своїми діями, такими як спонсорство Сорбони, будівництво монументальних будівель, допомога освіті, театру, він почав створювати фундамент [2] французької нації.

Рішельє рухався багатьма шляхами, але для дослідження першочергово важливим є те, що він створив фундамент абсолютизму. Основним фактором для його формування було те, що він замінював на місцях старе дворянство на нове, служиве, яке отримувало пряму платню від короля. Це зумовило більшу залежність місцевого управління від короля, консолідувало країну. Крім того, важливими є наслідки 30-літньої війни. У війнах більше всього виграють ті країни, які входять в неї останніми, при цьому граючи вирішальну роль для перемоги.

Для підтвердження цієї тези можна навести багато прецедентів, одним із них був вступ Франції у 30-літню війну. Франція, яка увесь період війни намагалася бути нейтральною, таємно підтримуючи протестантів, під кінець вступила у війну на боці протестантської ліги. Сам факт вступу католицької країни у війну на боці ліги протестантів може здаватися дивним, але насправді це цілком логічно. Рішельє у своїй зовнішній політиці спирався на принцип "національних інтересів". Розуміючи те, що підсилення Габсбургів призведе до краху оточеної ними з обох боків Франції, кардинал вступив у війну проти них. Після тридцятилітньої війни постала система "балансу сил", яка була створена для того, щоб жоден союз не міг стати занадто могутнім для захоплення влади над усією Європою. У випадку з тридцятилітньою війною цим балансиром виступила Франція, чим сильно підняла свій міжнародний престиж. Надалі цим балансиром виступала Великобританія. Але так як Франція перша з країн, яка прийшла до цього прогресивного виду зовнішньої політики, вона стала першою серед європейських країн на зовнішньополітичній арені. Гармонічне поєднання внутрішньої та зовнішньої політики, обидві з яких були прогресивними і передовими, зробили Францію такою.

Попри це Рішельє тільки закладав фундамент абсолютної монархії. Сам факт існування політичної фігури Рішельє в період правління Людовика XIII вже свідчить про відсутність абсолютизму при ньому. Але ми можемо говорити про створення певного "полюсу влади". Адже централізація країни, яку провів Рішельє, зумовила те, що вся влада з "широкого кола" перейшла до "вузького кола" людей, а саме до короля та його ближнього оточення, до якого належав сам кардинал. Це все створило ідеальні умови для майбутнього правителя. Авторитетна та сильна на зовнішньополітичній арені, стабільна та централізована на внутрішньополітичній, Франція стала наддержавою, яка чекала на того, хто зможе використати надбане Рішельє [3, с. 81–94]. У цих відносно "ідеальних" обставинах на трон і зійшов Людовик XIV.

Кардинал Рішельє помер у 1642 році, наступного ж року помер і Людовик XIII. У тому ж 1643 році у віці 4 років трон зайняв Людовик XIV. Саме такий юний вік приходу до влади дав Людовику можливість правити 72 роки. Тридцятилітня війна в цей час була ще незавершена. Регентом при королі була його мати, Анна Австрійська. Але замість неї де-факто правив Джуліо Мазаріні, новий перший міністр і наступник кардинала Рішельє, а також її фаворит. Ситуація після смерті Людовика XIII сильно нагадує ситуацію після смерті Генріха IV, адже при дворі виникла дворянська опозиція. Проте Джуліо Мазаріні був повновладним наступником Рішельє і зміг подавити бунти.

Сама Франція через війну була у вельми складному становищі. В 1643, 1645 роках та взагалі на початку правління Людовика у країні було багато повстань.

Проте події в Англії змусили французьке дворянство прийти до єдності і загальними зусиллями подавити бунти шляхом політичних арештів, діючи разом із кардиналом Мазаріні. В ці часи існувала фронда, як рух проти абсолютизму, яка мала дворянську та парламентську форми, але кардиналу вдалось подолати цей рух у 1653 році. Загалом криза у Франції тягнулась відносно недовго. Після закінчення війни з Іспанією у 1659 році ситуація в країні стала повністю стабільною. У 1661 році помирає кардинал Мазаріні, чим започатковує фактичне правління Людовика XIV.

З вищесказаного автор робить висновок про те, що при Мазаріні через діяльність фронди та інших смут, у Франції знову зникає чіткий "полюс влади", на певний час. Попри це, періоду політичного впливу Мазаріні майже повністю вистачило для відновлення після Тридцятирічної війни. Для аналізу сутності влади історичного періоду, названого "періодом абсолютизму", потрібно розмежовувати те, що автор назвав "полюсом влади" і сам абсолютизм.

Під "чітким полюсом влади" автор має на увазі ситуацію, коли вся влада у країні сконцентрована у певному вузькому колі людей. Це зумовлюється особливостями європейської історії раннього нового часу, де часто не було "чіткого полюсу влади". Священна римська імперія, Італія, через роздробленість не мали владної структури, яка б діяла відповідно на всю територію країни, тому ці держави не мали навіть чіткого "полюсу влади". Англія, Іспанія і Франція цей "полюс" мали.

Абсолютизм – це абсолютна влада монарха, тобто однієї особи. Англія, монарх якої був фінансово залежний від парламенту і прямо, і не прямо (тобто парламент виділяв гроші на нього і на його армію), ніяк не міг бути абсолютним монархом. В Іспанії, яка консолідувалася відносно пізно, існували фуероси, які мали широке самоврядування на місцях, та дуже високий вплив церкви, духовенства та релігійних орденів. Саме тому ні в Іспанії, ні в Англії абсолютизму бути не могло.

Абсолютизм став можливим тільки у Франції, адже так склалися конкретно-історичні обставини. Франція – країна, яка була "класично" феодальною, при накопиченні влади в руках одного з феодалів, не залишилося б ніяких інших полюсів влади. Певну роль мав парламент, але загалом це було правління кардинала Рішельє, який в кінці свого панування "заспокоїв" та "принизив" парламент. Після того, як Рішельє та Мазаріні консолідували цей полюс між двох людей (Рішельє + Людовик XIII, Мазаріні + Анна Австрійська) історія тільки і чекала на те, поки не стане монарха або першого міністра, щоб владу можна було консолідувати в одних руках.

Народження французького абсолютизму, першого у Європі з часів Карла Великого, сталося у 1661 році, після смерті кардинала Мазаріні та заяви Людовика XIV про те, що йому не потрібен перший міністр і він скасовує цю посаду як таку. Самі французи завжди вважали свого монарха абсолютним, адже слово "абсолютизм" прийняло відтінок диктатури тільки у XIX ст., у той час як французи у цьому терміні вбачали значення "завершеності" і "довершеності". Людовик XIV з самого початку проводив політику, яка повністю анігілювала найменші "полюси" влади в країні, крім його самого [6, с. 110]. Цікаві причини такої політики Людовика.

Людовик XIV ріс у складні часи, коли фронда, рух людей незадоволених податками часів тридцятилітньої війни, мала велику силу. Фронда навіть на деякий час домоглася відставки Мазаріні. Крім того, сам Мазаріні робив усе, щоб влада не переходила до Людовика XIV. Є епізод, який свідчить і про характер молодого короля і про відношення до нього Мазаріні. Аристократія в часи юності Людовика грала на лютні, а Людовик XIV виявив бажання грати на гітарі. Мазаріні, розуміючи те, що таке бажання Людовику гарної репутації не зробить, одразу призначив йому найкращого вчителя гри на гітарі з Італії. Взагалі, Мазаріні завжди підтримував палке захоплення юного короля музикою, театром та іншими мистецтвами, і дивився крізь пальці на небажання короля вивчати науки.

Молодий король в усьому хотів бути не як усі і це видно з цього епізоду з лютнею. Можливо, саме відсутність фактичної влади у руках юного короля і зумовила його бажання завжди бути в "центрі", чи то центр уваги чи центр світу. У 1654 році, ще в період правління Мазаріні, 16-річний Людовик на придворному балі танцює 10 вечорів підряд, постійно змінюючи костюми. Це було вельми складно та можна порівняти з працею професійних танцюристів, але Людовик легко був готовий піти на все задля того, щоб опинитися в центрі уваги, адже за 10 вечорів його побачило 30 тисяч людей.

Нарцисизм та егоцентризм Людовика не викликає ніяких сумнівів, особливо зважаючи на його цитати "Франція – це я" і "У мене найкрасивіші ноги у королівстві". Саме ці сторони характеру Людовика вказують на його реальне бажання бути абсолютним монархом. Придворними балами юний правитель почав викликати захоплення в оточення і саме після одного з балів, де він з'явився в образі Аполлона, Людовик і отримав відомий титул "король-сонце". Тяга до абсолютної влади виходила і з його захоплень такими видатними особистостями, як Олександр Македонський, Октавіан Август та Аполлон.

Також хотілося б розвіяти міф про те, що Людовик був неосвіченим. Це сталося завдяки його наставникам, якими були Перефікс, французький абат та сам кардинал Мазаріні. Вони зробили його, якщо не ерудованим, то дуже розумним і кмітливим [11]. Можливо, саме близькість до таких людей у майбутньому дала Людовику хист до залучення талановитих міністрів та розуміння людської психіки. Ще треба підкреслити, що у нього була гарна школа в усьому, крім економічних проблем, адже ні Мазаріні, ні Перефікс у цьому також не розумілися. До кінця життя Людовик, як і Мазаріні, так і не навчився управляти фінансами, за Мазаріні це робив Фуке, а за Людовика – Кольбер [7].

Одразу після смерті Мазаріні король дуже змінився. Мадам де Лафаєтт писала про те, що зранку після смерті Мазаріні зустріла Людовика і не впізнала його. Вона казала, що не могла уявити, щоб людина так змінилася за один день. Це свідчить про те, що одразу після смерті Мазаріні, Людовик зрозумів, що його положення де-юре почало дорівнювати положенню де-факто. Відомо, що ще Мазаріні рекомендував юному Людовику не мати "другого лиця" у країні, при чому це стосувалося не тільки посади міністра. Після смерті Мазаріні в країні залишилася ще одна дуже впливова фігура – Ніколя Фуке. Відомою є цитата Фуке "чи є щось недоступне для мене". Фуке був дуже багатою і впливовою людиною, завідував фінансами і в часи Мазаріні накопичив великі статки. Мазаріні просунув його вгору за підтрим-

ку в складні часи фронди. Після цього Мазаріні і Фуке разом накопичили дуже гарні статки, адже Фуке знав свою справу [3]. Одразу після того, як Людовик став "королем де-факто" Фуке запросив його на бал. Там Людовик був вражений масштабами цього балу і дуже принижений тим, що не було зрозуміло, хто тут король, Фуке чи він. Дуже вразило і засмутило нарцисичного короля те, що у Фуке був золотий посуд, а королівський золотий посуд був переплавлений в часи Тридцятирічної війни. Фуке влаштував дуже пишний прийом, накрив 80 столів і феєрверки, які налякали коней.

Судячи з джерел, у цей момент Людовик зрозумів об'єктивну необхідність усунення Фуке. Тому, він наказав відомому Д'Артаньяну захопити Фуке і провів суд над ним. Людовик хотів стратити Фуке, але гарні юристи та грамотний захист не дозволили його вбити. Суд постановив відправити Фуке з країни, але король зробив його вирок більш суворим, наказавши змінити його на пожиттєве ув'язнення. Цим Людовик показав, що більше не буде другої особи в королівстві, не буде сильного "полюсу влади" крім нього, влада буде належати тільки йому, а всі, хто будуть занадто високі, будуть знищені. Так, ще в самому початку правління, Людовик зробив свою владу майже абсолютною.

Людовик одразу почав проводити жорстку релігійну політику. Він вирішив поставити всі релігійні течії у країні під свій контроль і розповсюджує так званий галліканізм. Галліканізм – це форма правової системи вибору церковних ієрархів, при якій церква де-факто мала незалежність від Папи Римського. Цей рух виник навколо відносного злету націоналізму, адже включав у себе вище положення рішень національного з'їзду ієрархів над рішеннями Папи Римського. Тобто навіть католицьку церкву, вплив якої у Франції не був надто великим, Людовик вирішив опустити вниз політичної драбини.

Дослідження не потребує хронологічного розгляду усього життя Людовика. Нам потрібні тільки певні моменти та дії, які показують та висвітлюють характер його влади і ступінь абсолютистських тенденцій в ній. Абсолютні тенденції в його правлінні гарно висвітлюються через його ставлення до гугенотів. У 1661 році Людовик XIV підтверджує Нантський едикт віротерпимості, дуже прогресивний документ складений у часи Генріха IV. Хоча вже у наступному 1662 році починається велика кількість заборон та гноблень відносно гугенотів. Ці гноблення часто схожі на приниження. Гугенотів було заборонено ховати вдень, а на їх похоронах могли бути присутні не більше ніж 30 людей, враховуючи близьких родичів. Тобто, при формально діючому Нантському едикті його дія потихеньку все більше переставала бути реальною.

Ці процеси були пов'язані з амбіціями абсолютизму Людовика. Можливо, його мислення наближалося до логіки: один король – одна віра. Рішельє також мислив схоже: "Королі мають не тільки поважати тіару первосвященників, але і зберігати могутність власної корони" [5, с.15]. Адже я не можу знайти іншої причини для політики, яка проводилася відносно гугенотів, які не становили ніякої реальної загрози для "короля сонця" на піку своєї могутності. Згодом гугеноти почали покидати державні посади. Гугенотам рубали голови, їх прибирали з політичної арени.

Як ми знаємо, Людовик XIV майже всіх дворян тримав при собі, у Версалі. Це було зроблено для того, щоб всі впливові люди завжди були "під рукою" і їх можна було легко контролювати. Саме тому дворяни, які були гугенотами, для того, щоб стати ближчими до короля, швидко окатоличувались, чим майже повністю зруйнували гугенотську партію при дворі. Унаслідок, король почав користуватися формулою "що не дозволено едиктом, те заборонено", чим все більше нівелював права протестантів. Це все вилилось у жахливі наслідки, які демонструють нам Людовика XIV як людину з деспотичним нахилом.

Одним із найжахливіших феноменів боротьби Людовика з гугенотами були так звані драгунади. Драгунади – це право, надане військовим драгунам на розміщення у місцях проживання гугенотів. Гугеноти мали виплачувати драгунам певну кількість грошей кожного дня, годувати їх та давати їм прихисток. У той самий час драгуни мали право влаштовувати відносно гугенотів "необхідні безчинства". Ці безчинства часто виливалися у грабунки, вбивства та насилля над жінками. Вінцем процесу викорінення протестантизму був едикт Фонтенбло, який скасував Нантський едикт. У ньому Людовик пояснює, що Нантський едикт був укладений для того, щоб громадяни переходили до католицизму, але через те, що найкращі громадяни вже стали католиками, цей едикт був непотрібним. Це призвело до повної заборони протестантизму у Франції. Це все зробило Францію центром контрреформації, яким раніше була династія Габсбургів. І взагалі, конфлікти з усіма протестантськими державами вели Францію до положення, якого займали ті ж Габсбурги до 30-літньої війни [1, с. 277].

У всьому Людовик добивався гегемонії своєї думки, своєї лінії і бачення. Хоча парламент вже при Рішельє мав незначну роль, Людовик вирішив його добити. На думку більшості дослідників, Людовик XIV був у дитинстві сильно травмований. Влада, яка мала належати йому та матері, належала Мазаріні, а фронда розхитувала централізовану систему Рішельє. Фронда була для нього дуже страшним дитячим страхом і багато його дій, які з політичного погляду були не дуже осмислені, були викликані саме страхом перед новою опозицією [11]. Відповідно, якщо зміщення Фуке та боротьба з гугенотами є деякою мірою виправданою, то нівелювання ролі парламенту вже не є таким однозначним. Його занадто емоційне ставлення до фронди підтверджується тим, що у 1668 році він особисто увірвався до парламенту і вирвав з книги протоколів всі листки, які відносяться до фронди [1, с. 261]. Парламент у свою чергу втратив можливість оскарження нових законів.

Саме дитячими травмами та страхом перед інакомисленням визвано його бажання зібрати усіх дворян у Версалі. Ситуація у Версалі часів Людовика нагадує Давній Єгипет. Однією з причин падіння Давнього Царства був бюрократичний апарат, який розвинувся навколо фараона. Фараон мав окрему посадову особу, яка охороняла його ліву сандалю, і окрему, яка охороняла його праву. У той самий час ці люди також мали своїх слуг. Дуже схожу ситуацію ми бачимо у Версалі, адже навіть великий Мольєр вважав за честь застеляти ліжко Людовика. Його слугами були й інше вище дворянство, це вважалося за честь. Людовик мав 10 000 осіб особистої охорони та 4000 слуг різних рангів. У масштабі XVII ст. це дуже велика кількість. У

Версалі постійно організовувались бали, на яких розкіш була вражаючого масштабу. Людовик любив розкіш, і тому усім дворянам доводилося купувати дуже коштовні вбрання, обсипані дорогоцінним камінням, і приїжджати на дорогих каретах. Ця "кіч" в свою чергу зумовлювала поступове розорення цих дворян і збільшення їх залежності від короля, його щедрих дарунків. Так, усе дворянство стало залежати від Людовика. Ставши для високопоставлених дворян єдиним джерелом доходу та постійною "неопалимою купиною" свят та балів, король змусив їх всіх не мати своїх дворів і бути залежним від нього персонально.

Крім того, Людовик XIV створив свій образ для усього народу. Його діяльність щодо образу можемо порівняти з діяльністю Октавіана Августа, який був одним із кумирів короля. Октавіан мав Вергілія, як свого оспівувача, та Мецената, який займався і вкладався у культуру, будуючи її навколо культу славного імператора. Вергілій у своїх творах доводив походження Августа від троянців, у той час як Овідій, який був лише трохи інакомислячим, був висланий з Риму. Людовик також покровительствував мистецтвам та літературі, а вони в свою чергу підносили його. Згадаємо хоча б кінець твору Мольєра "Тартюф". У кінці саме король наводить справедливість і всі йому дуже вдячні: "Ходім скоріш, до ніг його впадімо й за все його добро хвалу йому складімо" [9].

Тобто пропаганда та інші фактори дали змогу Людовику створити образ короля сонця серед усього населення та своїх ближніх. Він створив певний культ своєї особи, сакралізувавши певним чином багато дій при своєму дворі: прокидання та засинання, ранковий туалет, ходу ввечері до ліжка тощо. Такий культ особи є безпрецедентним для Європи цих часів, на мою думку останньою людиною з такою силою культу особи був Костянтин Великий чи навіть Марк Аврелій.

Про Людовика можна сказати ще багато чого, але якщо говорити про його особистість, то найбільше дізнаємось від його фавориток, із яких виділяють трьох основних: Луїзу де Лавальєр, Франсуазу Атенаїс де Монтеспан та Франсуазу Скаррон. Луїза де Лавальєр була молодою дівчиною, яка не вирізнялася зовнішністю. Ці відносини були дуже сентиментальні. Вона була ніжною і відданою. За легендою, Людовик помітив її коли вона розмовляла з іншими дамами. Вони розповідали про хлопців, яких бачили на балу минулого дня, а Луїза сказала: "Як ви можете про них розмовляти, коли на балу був сам король". Це вразило Людовика і він закохався в Луїзу. Молодий король був емоційною і тонкою натурою, яку було легко вразити чи образити. Про це кажуть його вчинки щодо Луїзи, наприклад, він прикривав її своєю шапкою від дощу.

Його друга фаворитка, Франсуаза Атенаїс де Монтеспан, була пов'язана в його житті з періодом, коли він де-факто мав багато коханок та інтимних зв'язків. У цей період, мабуть, він трохи втратив себе, і цей час можна назвати періодом найбільшої розкоші у Версалі. Третя ж фаворитка – Франсуаза Скаррон або Франсуаза д'Обіньє (Скаррон – прізвище її чоловіка). Вона була старша Людовика і він прийшов до неї десь у віці 40-ка років. З 1683-го року вона взагалі була його дружиною, хоч і не офіційною. Ця жінка була мудрою і досвідченою. Через неї Людовик став більш релігійною людиною, навіть повернув традицію оминання ніг тринадцятьом бідним. Під кінець життя Людовик був не таким життєрадісним і енергійним.

Висновки та перспективи. Отже, ми можемо виокремити наступне: абсолютизм міг виникнути тільки у Франції, у зв'язку з тим, що там співпала велика кількість обставин, які дозволяли цьому феномену бути. Також з вищесказаного зрозуміло, що абсолютизм могла створити тільки воля людини, яка дуже хоче влади і тільки при умовах попередньої підготовки цього теплого місця. Ця форма правління потребує централізації і концентрування влади у певному вузькому колі. Всі ці фактори співпали у Франції перед приходом до влади Людовика XIV. Тобто тут я хочу показати певну гармонію між роллю особистості в історії та розвитком історичних реалій. Не було б абсолютизму без Генріха IV, Людовика XIII, Рішельє та Мазаріні, але завдяки ним, він виник саме за життя Людовика XIV, без якого, в свою чергу, абсолютизму також би не було. Людовик XIV був особистістю, яка потрапила у сприятливі умови.

Також чималу увагу було приділено особистості Людовика. Сенситивний характер Людовика, бажання бути не таким як усі, у поєднанні з дитячим страхом перед фрондою зробили абсолютизм можливим. У певній мірі саме обставини зробили Людовика таким. У своїй статті я намагався показати саме ті обставини, які вважаю ключовими. Людовик XIV все ж таки був "королем-сонцем", але це залежить від того, який сенс ми у це вкладаємо. Карл V казав, що в його імперії сонце ніколи не заходить, але це було в буквальному сенсі, адже його імперія була колоніальною. Так само і тут, Людовик справді був "сонцем", він світив своєму двору, давав йому ресурси жити так, як він жив, навколо нього було постійно забезпечене оточення. Але він не був "сонцем" для усієї Франції, адже гроші на Версаль та війну за іспанську спадщину він брав саме з народу. У роботі наведено історичні події до моменту настання абсолютизму. Коли Людовик прийшов до влади, абсолютизму ще не було, але через певний час він вже має місце бути. Тобто абсолютизм умовно зародився при Генріху IV і досяг розквіту при Людовику XIV, після якого знову занепав. Все склалося навколо короля, що і дало йому змогу стати одним із найвідоміших монархів в історії.

Список використаних джерел

1. Ададуров В. Історія Франції / Вадим Ададуров. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2002.
2. Goubert P. Mazarin / Pierre Goubert. – Paris: FAYARD, 1990.
3. LEVY A. Cardinal Richelieu: And the Making of France / ANTHONY LEVY. – Paris, 2000. – (FAYARD).
4. Мольєр "Тартюф". – Режим доступу https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=152
5. The Political Testament of Cardinal Richelieu / Cardinal Richelieu. – London: Rowman & Littlefield Publishers, 2020.
6. Éric Deschodt. Louis XIV / Éric Deschodt.-Gallimard Education, Paris 2008.
7. Beem Charles. Queenship in Early Modern Europe/Beem Charles.-London:Springer, 2018.
8. Gauvin Alexander. Architecture and Urbanism in the French Atlantic Empire: State, Church and Society, 1604–1830 / Gauvin Alexander. – Kingston, Ontario: Folio, 2018.
9. Antoine M. Louis XV / Michel Antoine. – Paris: Fayard, 1989. – (McGill-Queen's University Press).
10. Bluche F. Louis XIV / François Bluche. – New York City: Fayard, 1990. – (Franklin Watts).
11. Mitford N. The Sun King: Louis XIV at Versailles / Nancy Mitford. – New York City: Fayard, 2012. – (Review of Books).
12. Dunlop I. Louis XIV / Ian Dunlop. – London: Pimlico, 2000. – (Pimlico).

References

1. Adadurov, V. (2002) History of France – Lviv: Publishing House of the Ukrainian Catholic University [In Ukrainian]
2. Goubert, P. (1990) Mazarin . – Paris: FAYARD. [In French]
3. LEVY A (2000)Cardinal Richelieu: And the Making of France – Paris FAYARD .
4. Moliere "Tartufe" – https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=152 [In Ukrainian]
5. Cardinal Richelieu(2020) The Political Testament of Cardinal Richelieu. – London: Rowman & Littlefield Publishers.
6. Éric Deschodt (2008). Louis XIV.Paris: Gallimard Education.
7. Beem, Charles (2018). Queenship in Early Modern Europe. London. Springer.
8. Gauvin, Alexander(2018). Architecture and Urbanism in the French Atlantic Empire: State, Church and Society, 1604–1830 . Kingston, Ontario: Folio, 2018.
9. Antoine, Michel (1989). *Louis XV* (in French). Paris: Fayard.
10. Bluche, François (1990). Louis XIV. Translated by Greengrass, Mark. New York City: Franklin Watts.
11. Mitford, Nancy (1966). *The Sun King: Louis XIV at Versailles* (2012 ed.). New York Review of Books.
12. Dunlop, Ian (2000). *Louis XIV*. London: Pimlico.

Надійшла до редколегії 30.11.22

N. Fiedosieiev, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF THE FORMATION OF FRENCH ABSOLUTISM DURING THE PERIOD OF LOUIS XIV

Absolutism is a form of rule by a monarch, close to dictatorship. Absolutist tendencies arose in some countries of Western Europe in connection with the consolidation of their lands in the hands of one ruler, a large number of wars, the image of the monarch as "God's anointed" and other factors. This form of government is characteristic of Europe in the period of the 17th and 18th centuries. But almost in the case of every single country, we encounter certain "peculiarities" of absolutism.

The topic of absolutism as a complex phenomenon in the history of Europe is always relevant. The author's interest is caused by the contradiction between the meaning of the term "absolutism", which means totalitarian power, and the actual situation in Europe during this period. Constant factors and factors prevented absolutism from becoming truly absolute. All this draws our attention to King Louis XIV – a truly absolute monarch who strongly stands out from all the monarchs of the absolutist period. His reign and why it became possible in such a form is of interest.

Absolute monarchies were not allowed to become certain factors-peculiarities. It makes no sense to talk about the absolutism of the Holy Roman Empire and Italy, because at the time of the development of absolutism, these countries were not even integrated into one core, but consisted of a large number of independent duchies, counties, principalities and city-states. Three Western European countries came closest to absolute monarchy: England, France and Spain. But it grew up only in France. Here we will investigate, why it was so.

In the work, the author will reveal the specifics of the phenomenon of the reign of Louis XIV, as well as the complex set of factors that led to the possibility of such a reign. We will try to draw conclusions about why exactly in France and what exactly during the period of Louis XIV the monarch was able to be absolute, as well as revealing the topic of why it became impossible again after him.

Keywords: absolutism, Louis XIV, power creation, national creation, political science, forms of government.

УДК 930.85
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.154-155.10

Д. Чиркова, студ. магістратури
ORCID: 0009-0005-7928-0838
e-mail: dchyrk.ovva@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ ДІАНИ КЛОЧКО "65 УКРАЇНСЬКИХ ШЕДЕВРІВ. ВИЗНАНІ Й НЕЯВНІ"

Присвячено аналізу ідей Діани Клочко, викладених у її нон-фіктшн книзі "65 українських шедеврів. Визнані й неявні". У викладеному матеріалі ми оглядаємо зміст праці, мету й завдання, які ставила перед собою Клочко, а саме – виокремлення й опис головних шедеврів українського образотворчого мистецтва в хронологічному вимірі від VII ст. до 1991 року. У рамках рецензії ми звертаємося до термінології й поняття "шедевр", а також до семіотичного й постструктуралістського методу, в якому ми орієнтуємося на праці та ідеї Р. Барта, Р. Краусс, Б. Гройса, Дж. Берджера та Л. Нохлін.

Наприкінці ми дійшли висновків, які допомагають зрозуміти обсяг роботи та доречність ідей Клочко. З позитивного ми можемо виокремити легкий для нон-фіктшн стиль написання й структурування думок на прикладі конкретних творів мистецтва з різних періодів. Так, загальною темою книги постає умовна "міграція образів" з одного культурного простору в інший. Авторка також частково наслідує метод Берджера, порівнюючи мистецтво минулих періодів із сучасними поп-культурними об'єктами. Також вона окреслює вплив західноєвропейської живописної школи на українське мистецтво. З іншого боку, ми також вбачаємо в праці Клочко низку проблем. По-перше, це її невизначеність у понятті "шедевру", що робить незрозумілими критерії вибору авторкою тих чи інших мистецьких об'єктів. По-друге, певним тезам Клочко не вистачає завершеності й чіткої думки щодо задуму художника. По-третє, у гендерному підході не вистачає звернень до більш актуальних теорій, прикладом яких, наприклад, є ідеї Лінди Нохлін.

Загалом ми можемо підсумувати, що книга Діани Клочко відповідає критерію жанру "нон-фіктшн", ознайомлюючи читача з мистецтвознавчою темою в розважальному стилі. Водночас, на нашу думку, праці не вистачає більш сучасних і комплексних підходів, які би могли би бути доречними в рамках жанру.

Ключові слова: українське мистецтво, шедевр, український живопис, Діана Клочко, іконологія, семіотика.

Постановка проблеми. Хоча українському мистецтву приділяється дедалі більше уваги як науковій, так і в публічній царині, досі вітчизняні митці зазвичай залишаються невідомими для пересічного громадянина. Тут на допомогу приходить нон-фіктшн, який допомагає ознайомитися з мистецтвознавчими знаннями без фахової освіти. Однак, далеко не завжди нон-фіктшн з теми історії мистецтв коректно окреслює процеси або ж припускається помилок в розставлених акцентах. Цю проблему ми вирішили висвітлити на прикладі книги Діани Клочко "65 українських шедеврів".

Аналіз джерел та літератури. Оскільки ми звертаємося до жанру рецензії, основним джерелом для нас є оглянута нами книга української мистецтвознавиці. Проте додатково ми звертаємося до семіотичного аналізу Ролана Барта, оскільки Клочко використовує в своєму аналізі іконологічний метод. Арт-критик Джон Берджер відомий своїм підходом до анахроністичного порівняння образів, який найяскравіше виявив себе в праці "Як ми бачимо", і процесі нашої рецензії ми знаходимо спільності в підходах Берджера й Клочко. У рамках постструктуралістського методу ми посилаємося на постмодерністський підхід Розалінд Краусс і Бориса Гройса, який розробив власні ідеї щодо спільності радянського авангарду та соцреалізму. Оскільки Клочко підіймає у своїй книзі гендерну проблематику, задля аналізу ми використовуємо класичну статтю Лінди Нохлін "Чому в мистецтві немає великих жінок-художниць?", яка вказує на важливість врахування контексту існування художніх інституцій, з яких жінки були довгий час виключені.

Формулювання мети та постановка завдання статті. Основна мета даної рецензії – проаналізувати ідеї Діани Клочко в книзі "65 українських шедеврів. Визнані й неявні" з погляду форми написання і коректності викладених ідей. Для цього ми поставили перед собою наступні завдання: 1) визначити формальні якості змісту (тематика, хронологічні рамки, жанр і форма написання, тощо); 2) окреслити нові ідеї, гіпотези і методологію, внесені авторкою до книги; 3) прослідкувати наявні фактологічні та методологічні недоліки, які можливо врахувати в рамках жанру нон-фіктшн.

Виклад основного матеріалу. Для своєї рецензії ми обрали книгу мистецтвознавчині, лекторки, кураторки виставок, арт-критикині Діани Клочко "65 українських шедеврів. Визнані й неявні". Книга вийшла 2019-го року у видавництві "ArtHuss", що спеціалізується на сучасній науково-популярній літературі. У 2022-му році книга отримала перевидання, завдяки популярності серед читача. Працю Клочко складають 46 есеїв про 65 українських творів мистецтва, що були створені до здобуття Незалежності та котрі, на думку Клочко, можуть претендувати на термін "шедевр".

Попри суб'єктивізм та недоліки обґрунтування, котрі полягають у доборі робіт і детальності їх аналізу, книга привнесла дещо нове на полиці домашніх бібліотек українців. Останніми роками вийшло багато книжок про український авангард і біографій його окремих представників: М. Бойчук, Г. Нарбут, К. Малевич посіли місця лідерів зацікавлення задля розкриття історії вітчизняного мистецтва. Натомість, Діана Клочко знайомить читача з тими постатями українського живопису, про котрих назагал мовчали десятиліттями. Прочитавши книгу, ми можемо зрозуміти, що українське мистецтво не нове, не цілковито зросійщене і навіть не завжди репресоване. Воно тут, поруч: у музейних і приватних колекціях. Таким чином, на сторінках книги авторка розкриває історію українського мистецтва. Як виявляється, мистецтво України розвивалося синхронно з європейськими мистецтвом і збагачувало його.

Характеризуючи книгу Діани Клочко, зазначимо, що основною темою постають 65 українських шедеврів, які авторка розділяє на визнані і неявні. Метою свого дослідження вона визначає ознайомлення масового читача з обраним на її смак доробком українських митців, простежуючи його розвиток від VII ст. (візантійські ікони, що вплинули на становлення живопису в Україні) до Дня Незалежності 1991 року (остання за хронологією робота створена у 1990-му році).

© Чиркова Д., 2022

ISSN 1728-3817

Завданнями, котрі постають у цьому дослідженні, авторка визначає: ознайомити масового читача з обраними творами мистецтва; відтворити контекст; наштовхнути читача і власне провести порівняння; показати іншу мірку; провести, здавалося б, несподівану аналогію та викриття прихованих сторінок нашої мистецької історії. Уписати доробок українських митців у загальноєвропейський контекст, шляхом простеження впливу європейського живопису на вітчизняний. До того ж, мистецтвознавиця поставила за завдання створення формального опису робіт українського мистецтва, оскільки, як вона заявляє, про європейські твори мистецтва можна знайти багато літератури і деталізованих досліджень, то про українські "добре, якщо ретельний опис із роком створення" [5, с. 8–10].

Для вирішення поставлених задач авторка залучає як загальнонаукові методи, такі як дедукція, аналіз та синтез; так і важливі у рамках нашого курсу методи історії мистецтв: формально-стилістичний (описуючи техніку і прийоми зображення, світло-тіньову специфіку картини Тарас Шевченко "Казашка Катя" (рис. 1)), іконографічний (простежуючи наслідування теми, сюжету, персонажів образотворчого мистецтва, символів і форм у роботі Романа Сельського "Купальниці біля річки (Суд Паріса)" (рис. 2) та Лукас Кранарх Старший "Суд Паріса" (рис. 3)), іконологічний (відслідковуючи образ жінки в контексті періоду життя Юрія Єгорова і його втіленням у картині "Ранок" (рис. 4) та Сандро Ботічеллі "Сором'язлива Венера" (рис. 5)) і семіотичний (звертаючи увагу на символи і їх значення у загальноевперопейському і українському живописі, наприклад у картині Олександра Мурашко "Благовіщення" (рис. 6)).

Роботу пронизує введення до українського простору нових жанрів, сюжетів і технік з-за кордону і винайдення особистих підходів до мистецтва [5, с. 9]. Таким чином, загальною темою книги постає умовна "міграція образів" з одного культурного простору в інший. Мадонна перетинаючи кордон стає на коліна і займається ткацтвом (рис. 6), портрети набувають етнічного забарвлення через активну національну позицію у контексті ХХ ст. (вишиванки, хустки, прикраси) (рис. 8, 9, 12). Окрім образів, авторка звертає увагу на міграцію і зміну стилю живопису. Левову частину книги Діана Клочко присвячує впливу європейського живопису, зокрема французького, на розвиток української живописної школи. Наприклад, започаткований Малевичем стиль – безпредметне мистецтво. Безумовно, і авторка це зазначає [5, с. 193–195], що на її думку на митця вплинув контекст європейського кубізму (Брак і Пікассо), італійського футуризму (Марінетті) і кубофутуризму (Давид Бурлюк), та все ж Малевич знаходить свій стиль, так званий "вихід до творчості за нуль". Митець віднайшов нове: шляхом відкидання старого, він повністю забрав із картини упізнаваний предмет, колір геометричних форм перетворив на умовність, без асоціацій з чимось природнім, які глядач міг трактувати як завгодно, бо ж у назвах не було вказівки на те, що саме зображено.

Як метод пізнання авторка використовує іконографічні схеми, що добре видно на рис. 2–3, де Роман Сельський наслідує картину Лукаса Кранаха Старшого; загальний історичний контекст на прикладі аналізу роботи Віктора Павлюка "Українське село взимку (Зелений клен)" (рис. 7), де можна побачити домінуючі ознаки саме українського села (силуети хат, лелека, одяг і вуса чоловіків) і щось, що не властиве нашому селу – ялинку, а відповідь проста: художник зображує українське поселення у Хабаровському краї, де були великі поселення українців на початку ХХ ст.

Діана Клочко також задіює пізнання через колективну пам'ять, що яскраво ілюструє збереженість культурних традицій вбрання, який використовують у своїх картинах Олекса Новаківський "Коляда" (рис. 8) і Федір Кричевський "Наречена" (рис. 9) та цінність мистецького твору, про який вона гучно говорить, проте ніде не обґрунтовує критерії того, чому саме ця робота є шедевром, наприклад картина Василя Кандинського "Вулиця, освітлена сонцем" (рис. 10).

Основними аспектами аналізу, дослідження та інтерпретації картин стає порівняння стилістики робіт українських митців із європейськими, які, на думку авторки, безумовно надихали вітчизняних майстрів на створення сюжетів і використання технік. На думку Діани Клочко, роботи Миколи Глущенко, зокрема "Оголена" (рис. 11) і цикл літографій з серії "12 ню", натхненні стилем робіт Матісса, а образ узято з "Одаліски…" Енгра. Безумовно, говорячи про ню в радянському контексті, авторка згадує про табуйованість і зазначає, що для Глущенко важливою була не сексуальна привабливість жінки і зображення еротики, а бажання оволодіти формами за допомогою рухливості мазка і вільного "танцю" руки. Аби підтвердити власні твердження, авторка наводить приклади робіт європейських майстрів, на котрих, як їй здається, покликається Глущенко, і власне його роботу, доповнюючи їх есеєм на дві сторінки і з доволі поверхневим аналізом, котрий не тягне на мистецтвознавче дослідження, бо спирається на власні судження щодо натхнення Матіссом, яке підтверджується виключно знанням Глущенко робіт Матісса і його стилю. Також, додаються ідеї формалістичної схожості і кілька абзаців про самого Глущенко як особистості.

Дотичними до прикладу Глущенко є обґрунтування робіт К. Білокур, Є. Єгорова, Р. Сельського, М. Башкірцевої та інших.

Безумовно, есеї на 1,5–2 сторінки важко назвати змістовними з погляду наукового тексту та дослідження проблематики. Зокрема, це стосується застосовування деколоніального та гендерного підходів. У першому випадку авторка намагається ввести в український культурний контекст і включити в добірку національних шедеврів роботи художників, які асоціюються переважно з російським мистецьким полем – "Супрематизм № 65" Казиміра Малевича, "Дівчинка на тлі персидського килима" Михайла Врубеля або три картини Зінаїди Серебрякової. Авторка рефлексує цю проблему переважно через моменти біографії художників, які були пов'язані з українськими містами (наприклад, навчання Малевича в київській гімназії) або через образи, що висвітлюють українські реалії (як у випадку з картиною "Жнива" Серебрякової, що зображує селянську сцену в період перебування художниці в маєтку Нескучне в Харківській області). Звичайно, книга не мала бути присвяченою суто деколоніальному аналізу, однак і за 2–3 сторінки неможливо повноцінно пояснити роль цих художників для української культури та їхнє місце в ній.

Одним з претендуючих на європейський підхід до аналізу твору мистецтва і контексту його творення стає есе щодо картин Іллі Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султану". Свого часу митець написав два варіанти цієї картини, одна зберігається у Державному російському музеї у Санкт-Петербурзі (рис. 14), друга – у Харківському художньому музеї (рис. 15).

Авторка доволі детально аналізує значення обох картин і їх відмінності: як формальні, так і сюжетні. Вона ставить питання, дотичне до того, що постає у роботі Розалінда Краусс щодо справжності мистецтва і духу художника [7, с. 1–2, 4, 15]. Аналізуючи картини

І. Рєпіна, авторка "65 шедеврів…" зазначає, що дух автора проявляється саме у другому, переписаному, варіанті (тому що зберігається в Україні), оскільки саме на ньому є козацька зухвалість і насмішка над султаном, на ній видно етнічну різноманітність козацького війська і традиції їх вбрання, чого взагалі не скажеш щодо першого, російського, варіанта [5, с. 87–90]. По-перше, козаки тут менш зухвалі і виглядають, наче дійсно пишуть листа-прохання, аніж відповідь. Яскравість емоційної палітри згасає, а сам процес постає більш віддаленим. Цікавинкою, котру підмічає авторка, постає фігура козака у лівому куті картини. Козака зображено спиною до глядачів, що на підсвідомому рівні відштовхує і наче ховає від споглядання події, що зображено. Діана Клочко наголошує на тому, що перша картина була намальована саме на запит Російської імперії з урахуванням її політичного вектору нівелювання історичних і культурних здобутків "братів менших", а правдивою стала друга картина, котру імперський режим не прийняв. Цією тезою і доведенням на прикладі аналізу картин ми можемо відштовхнутися до ідей Гройса [6] і його дослідження, навіть і пізнішого періоду, щодо впливу влади на мистецтво і можливості за допомогою останнього управління думками і, у нашому випадку, історичними подіями (3).

У той же час авторка наприкінці есею про картину Рєпіна не відповідає на запитання, чому ж петербурзький варіант роботи став більш популярним, аніж харківський, а ставить нові риторичні питання і коментує пасажем: "Хтозна. Тонкощами преференцій масового глядача стосовно образів козаків у нас поки що серйозно не займаються", через що у читача, з'являється подив – чому взагалі тоді авторка вирішила підняти цю тему, якщо вона не збиралася її розкривати?

Схожа ситуація стосується й гендерного підходу. Клочко є прикладом авторки, яких критикувала [8] Лінда Нохлін за спроби "вписати" в традиційну історіографію історії мистецтв художниць-жінок замість того, щоб аналізувати ієрархію самого мистецького середовища, в якій жінки були позбавлені можливостей стати "геніями", на відміну від чоловіків. При цьому набір аспектів, які Клочко окреслює в гендерному підході, доволі різноманітне – від образу тілесності в графіці Олександри Екстер до звернення увагу на "низького жанру" натюрморту в Катерини Білокур. Однак зустрічаються й доволі контроверсійні висновки щодо жіночих образів, як, наприклад, у випадку з ілюстрацією Анатолія Базилевича "Венера і Нептун". Авторка із захопленням описує оголену натуру Венери, чия тілесність і кокетство опозиціонують радянським консервативним нормам, у той же час порівнюючи образ з пін-апом, який піддається критиці як типовий приклад об'єктивації жінки та male gaze.

Однак варто пам'ятати, що Діана Клочко пише не наукову книгу для навчального процесу. Збірка цих есеїв націлене на читання у міських кав'ярнях та в ліжку перед сном. Оригінальним рішенням у контексті ознайомлення українців із власним мистецтвом стає порівняльна структура. Більшість людей планети знає, як виглядає Венера пензля Боттічелі, гравці в карти Сезанна, автопортрет Рембранта, імпосто Ван Гога. Знають через постійну популяризацію цих митців і їх доробку (вони є на аксесуарах музейних крамниць і кіосків з сувенірами, на подіумах і базарах), натомість, більшість із представлених у цій книзі робіт українських митців важко навіть просто відшукати на просторах інтернету. Порівняльний метод дає змогу пересічній людині швидше запам'ятати і зрозуміти, хто є українським Рембрандтом, а хто Матіссом, на суб'єктивну думку Діани Клочко, звичайно.

Як ми вже зазначили раніше, одним із підходів дослідження мистецьких творів для авторки стає семіотика, згадуючи яку неможливо не пригадати Ролана Барта і його праці стосовно пошуку символів, означника і означуваного [3, с. 5, 13, 15–16, 24]. Безумовно, семіотичний розбір картин, що проводить Діана Клочко, доволі примітивний, на рівні інтуїції пересічної людини: червоний колір – небезпека (рис. 7); чорна хустка – траур (рис. 12); руки, що схрещені на жіночій грудній клітині – підкреслюють зв'язок із вищими силами (рис. 12). Є й семіотичні прийоми, що потребують певного знання, та враховуючи їх можливу відсутність авторка пояснює, чому саме квітку лілії Архангел приносить Мадонні (рис. 6), і чому саме портрет Василя Стуса зображено у стилі чорної графіки (рис. 13) – бо він походить з Донецьку і знає що таке вугільна сажа. І тут цікаво, що якби поруч зі Стусом було зображено ще когось (як наприклад на відомому портреті Айнштайн з висунутим язиком, чого ніхто не очікував від науковця, портрет було зроблено з групового фото, де Альберта оточували й інші люди), то ця суворість обличчя Василя, культурного діяча, могла б бути простою стилізацією, без усілякого семіотичного підтексту, студіуму і пунктуму. Та те, що це саме його портрет і саме у такому стилі, Діана Клочко подає як данина і покликання на регіон, із котрого походить український діяч культури. Ще одним яскравим прикладом визначених Бартом студіуму і пунктуму може слугувати картина Федора Кричевського "Наречена" (рис. 9), на котрій, окрім самої нареченої зображено й повноцінне життя жінки в класичному уявленні того часу: дівчина, наречена, жінка. Пунктуми усього цього "життя" на одному полотні підсвідомо чіпляють око глядача, щоправда, сама ж Діана Клочко уваги на це не звертає.

Назагал, книга про мистецтво, що складається з коротеньких есеїв, – не є концептуально новою, ми маємо як більш спеціалізовані видання, такі як "Міфології" Ролана Барта та ті видання, що мали б бути спеціалізованими, однак, через моду на мистецтво стали науково-популярними: "Як ми бачимо" та "Портрети" Джона Берджера, "Сила мистецтва" Саймона Шама, "Пейзаж у мистецтві" Кеннета Кларка і т.п. Усі ці книги складаються з есе, щоправда, доробок перелічених авторів ґрунтовніший за роботу Діани Клочко. Книги європейських авторів націлені на більш підготовлену авдиторію, оскільки всі ми знаємо ті твори мистецтва, до яких українська авторка звертається, як до пошуку натхнення українських митців, тож і дослідження останніх постає менш глибоке – перший дотик масового читача до українського мистецтва не має на меті переобтяжити деталями.

Авторка, наче Джон Берджер, який у своїй книзі "Як ми бачимо" [4] вплітав рекламу у контекст класичного світового мистецтва. Зокрема, він порівнює погляди в очах "Великої одаліски" Енгра і моделі з чоловічого журналу, і доходить висновку, що вони є надзвичайно схожими й однаково являють собою об'єкт для чоловіка-глядача. Так само й Клочко проводить кореляції, знаходить схожості між різними контекстами, в її випадку – регіональними, і вплітає українське – в європейське.

Оцінювати з погляду мистецтвознавства книгу Діани Клочко, як на мене, дещо недоцільно, оскільки (як вже було зазначено) це науково-популярне видання для масового читача. Тобто цільовою авдиторією стає як студент історії мистецтв, так і маркетолог чи медик. Авторка розраховувала на неакадемічну авдиторію з різним бекграундом щодо мистецтва. Перевагою такого

ISSN 1728-3817

есеїстичного жанру стає доступність тексту для пересічної людини і актуалізація такого нагального питання як: "Чи взагалі є українське мистецтво?". Сама авторка у своїй передмові зазначає: "В Україні традиції мистецтвознавчих есеїв поки що немає, інколи я й зависала над рядком і абзацом, ніби у невагомості" [5, с. 10], у цій ж передмові авторка випереджає критику щодо книги: "…авторка не криється за термінологічним парканом, а безпосередньо пише те, що думає про візуальне" [5, с. 6]. Таким чином, Діана Клочко унеможливлює звинувачення у суб'єктивізмі, попереджаючи нас про нього на першій же сторінці. У словарному значенні, шедевр – це "зразковий витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності" [2], який у середні віки були творами, що мали подавати ремісники на здобуття звання майстра. У Клочко ж "шедеври" – це те, що допомагає відтворити контекст. Як пояснює вона сама: "…навести на порівняння, знайти іншу мірку, наштовхнути на несподівану аналогію, розповісти не надто відому історію створення або переміщення до музею" [5, с. 9]. Зрештою, усі шедеври віднайдені в особистому порівнянні авторки і пошуках значущості згідно з її баченням [5, с. 9]. Безумовним є й те, що ми бачимо різницю в об'ємі есеїв, десь авторка розписує три сторінки про українського художника і його роботу, а десь втілить усе бажане на півтори сторінки, де половина об'єму буде присвячено європейському митцю, яким надихалися вітчизняні. Та все ж, головну функцію виконує кожне з 46 есеїв – ознайомлення з українськими пензлями на полотні світового мистецтва.

Ще в 2019 році популярні видання для молоді, такі як L'OFFICIEL (хоч може в рамках історично-мистецтвознавчого дискурсу воно і виглядає трохи курйозно, а втім, саме популярний глянець формує маси), радили цю книгу у своїх постійних рубриках про літературу, як одну з топ-5 [1], що написані про українське мистецтво. І цей топ – певною мірою виправдано, оскільки авторка гортає ті сторінки нашої української історії (живопису зокрема), котрі пересічна людина не прогорне, навіть якщо натрапить на них десь у просторі. Красиве, зверстане за останніми трендами, глянцеве видання у м'якій обкладинці приваблює сучасного українця значно більше, ніж власне проведене дослідження, чи ті крихти, що можна позбирати у старих підручниках і згадках зі шкільного навчання. Авторка актуалізує проблематику української культури і відповідає на питання: чи є українське мистецтво і як воно могло постати? Може, добір суб'єктивний і приклади того мистецтва не є цілком вдалими, та все ж вони непогано корелюються з європейськими зразками, за рахунок чого і запам'ятовуються. Безумовно, писавши книгу про українське мистецтво, Діана Клочко не претендувала на посібник чи звучне "наукова праця", її робота розрахована на читання поза інституційного дискурсу. І єдино дотичним до курсу "Теорії мистецтва XX–XXI ст." стає вивчення значимості цієї книги для української культури назагал. А значення – суттєве, бо це перший крок до пізнання себе, своєї культури і того, що від нас довгий час ховали імперіалістично налаштовані, вочевидь не доброзичливі, сусіди.

Список використаних джерел

1. 5 книг об украинском искусстве. [Електронний ресурс] // L'officiel. – 2019. – Режим доступу: https://officiel-online.com/lifestyle-2/art/5-books-about-ukrainian-art/.
2. Шедевр. [Електронний ресурс] // Великий тлумачний словник сучасної мови. – Режим доступу: https://slovnyk.me/dict/vts/шедевр.
3. Барт, Р. Camera lucida. Нотування фотографії. / Р. Барт. – З англ. пер. О. Червоник. – Київ: MOKSOP, 2022. – 176 с.
4. Берджер, Дж. Як ми бачимо. / Дж. Берджер. – З англ. пер. Я. Стріха. – Київ: IST Publishing, 2020. – 176 с.
5. Клочко Д. 65 українських шедеврів. Визнані й неявні. / Д. Клочко. – Київ: ArtHuss, 2019. – С. 244.
6. Groys, B., Rougle, C. The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond. / B. Groys. – NY: Verso Books, 2011. – 144 с.
7. Krauss, R. The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist Myths. / R. Krauss. – The MIT Press, 1986. – с. 320.
8. Nochlin L. From 1971: Why Have There Been No Great Women Artists?. [Електронний ресурс] / L. Nochlin // ARTnews. – 2015. https://www.artnews.com/art-news/retrospective/why-have-there-been-no-great-women-artists-4201/.

References

1. 5 books about Ukrainian art. (2019). *L'officiel*. https://officiel-online.com/lifestyle-2/art/5-books-about-ukrainian-art/. [In Russian]
2. Masterpiece. (n.d.). *A large explanatory dictionary of the modern language*. https://slovnyk.me/dict/vts/шедевр. [In Ukrainian]
3. Barthe, R. (2022). Camera lucida. Reflections on Photography. *MOKSOP*. [In Ukrainian].
4. Krauss, R. (1986). The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist Myths. *The MIT Press*.
5. Groys, B., & Rougle, C. (2011). The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond. *Verso Books*.
6. Berger, J. (2020). Ways of Seeing. *IST Publishing*. [In Ukrainian].
7. Klochko, D. (2019). 65 Ukrainian masterpieces. Recognized and implicit ones. *ArtHuss*. [In Ukrainian].
8. Nochlin L. (2015). From 1971: Why Have There Been No Great Women Artists?. *ARTnews*. https://www.artnews.com/art-news/retrospective/why-have-there-been-no-great-women-artists-4201/.

Надійшла до редколегії 17.12.22

D. Chyrkova, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REVIEW ON "65 UKRAINIAN MASTERPIECES. RECOGNIZED AND IMPLICIT" BY DIANA KLOCHKO

The article is devoted to the analysis of Diana Klochko's ideas, presented in her non-fiction book "65 Ukrainian masterpieces. Recognized and implicit". In this paper, we review the content of the work, the goal and tasks that Klochko set for her book, namely, the identification and description of the main masterpieces of Ukrainian fine art in a chronological dimension from the 7th century until 1991. As part of the review, we turn to the terminology and concept of "masterpiece", as well as to the semiotic and poststructuralist method, in which we focus on the works and ideas of R. Barth, R. Krauss, B. Groys, J. Berger, and L. Nochlin.

In the end, we came to a number of conclusions that help to understand the scope of work and the relevance of Klochko's ideas. Positively, we can appreciate the easy for non-fiction style of writing and structuring of thoughts on the example of concrete works of art from different periods. Thus, the main theme of the book is the conditional "migration of images" from one cultural area to another. The author also partly follows Berger's method, comparing the art of past periods with contemporary pop culture objects. She also outlines the influence of the Western European painting school on Ukrainian art. On the other hand, we also see a number of problems in Klochko's work. First of all, it is her uncertainty in the concept of "masterpiece", which makes the criteria for the author's choice of certain art objects unclear. Secondly, certain theses of Klochko lack completeness and a clear opinion regarding the artist's intention. Third, the gender approach lacks references to more relevant theories, as exemplified, for example, by the ideas of Linda Nochlin.

In general, we can conclude that Diana Klochko's book meets the criterion of the "non-fiction" genre, introducing the reader to an art history topic in an entertaining style. At the same time, in our opinion, the work lacks more modern and complex approaches that could be appropriate within the framework of the genre.

Keywords: Ukrainian art, masterpiece, Ukrainian painting, Diana Klochko, iconology, semiotics.

Додатки

**Рис. 1. Тарас Шевченко "Казашка Катя". 1856–1857 роки. Папір, сепія.
Національний музей Тараса Шевченка, Київ**

**Рис. 2. Роман Сельський "Купальниці біля річки (Суд Паріса)". Середина 1970-х років. Картон, олія.
Колекція Едуарда Димшица**

**Рис. 3. Лукас Кранарх Старший "Суд Паріса". Бл. 1528 року. Дерево, олія.
Музей мистецтва Метрополітен, Нью-Йорк**

ISSN 1728-3817

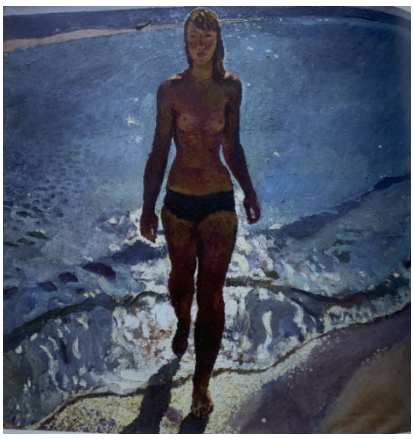

Рис. 4. Юрій Єгоров "Ранок". 1967 рік. Полотно, олія.
Одеський художній музей

Рис. 5. Сандро Ботічеллі "Сором'язлива Венера". Бл. 1482 року. Полотно, темпора.
Савойська галерея, Турин

Рис. 6. Олександр Мурашко "Благовіщення". 1909 рік. Полотно, олія.
Національний художній музей України, Київ

ISSN 1728-2640

Рис. 7. Віктор Павлюк "Українське село взимку (Зелений клен)". 1919–1920 роки. Полотно, олія. З колекції Ігоря Диченка

Рис. 8. Олекса Новаківський "Коляда". 1907–1910 роки. Полотно, олія. Зі збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького

Рис. 9. Федір Кричевський. "Наречена". 1910 рік. Полотно, олія. Національний художній музей України

ISSN 1728-3817

Рис. 10. Василь Кандинський "Вулиця, освітлена сонцем". 1902 (?) рік. Полотно, олія. Одеський художній музей

Рис. 11. Микола Глущенко "Оголена". 1960 – початок 1970-х (?) років. Картон, олія. Одеський художній музей

Рис. 12. Георгій Якутович "Чаклунка". 1990 рік. З колекції Павла Гудімова

Рис. 13. Віктор Зарецький "Портрет Василя Стуса". Початок 1970-х років. Папір, вугілля, туш, олівець. З колекції Олексія Василенка

Рис. 14. Ілля Рєпін "Запорожці пишуть листа турецькому султану". 1880–1891. Державний російський музей, Санкт-Петербург

Рис. 15. Ілля Рєпін "Запорожці пишуть листа турецькому султану". Між 1889 і 1896 роками. Полотно, олія. Харківський художній музей

ISSN 1728-3817

НАШІ АВТОРИ

Наталія Бондаренко – студентка магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: nataliaukraine22@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3353-7659

Станіслав Горянський – студент історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: SGorynsky@gmail.com

Олександр Громік – студент магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: olhromik@knu.ua
ORCID: 0009-0004-1454-0750

Ксенія Зайцева – студентка магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: super.super_kseniya@ukr.net
ORCID: 0009-0006-7686-0236

Руслана Марценюк – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник
Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна
e-mail: ruslana.martseniuk@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4900-7110

Марія Мельничук – студентка магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: mariiiamelnychuk@gmail.com

Анастасія Парфенюк – студентка магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: anastasia_parfenyuk.hist@knu.ua

Марія Стаднік – студентка магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-4889-0965

Нікіта Фєдосєєв – студент магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: nikitafedoseev339@gmail.com

Дарія Чиркова – студентка магістратури історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
e-mail: dchyrk.ova@gmail.com
ORCID: 0009-0005-7928-0838

ISSN 1728-2640

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3/4 (154/155)

Редактор *Т. Мельник*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84$^{1/8}$. Ум. друк. арк. 7,9. Наклад 300. Зам. № 223-10663.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-2.
Підписано до друку 27.12.22

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02